

FRANSA'NIN "KÜÇÜK ERMENİSTAN POLİTİKASININ" TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİNE YANSIMASI

Hazırlayan: Gülnaz TOPGÜLOĞLU
Danışman: Prof. Dr. Hasan DİLAN

Lisanüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı için
öngördüğü YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak hazırlanmıştır.

Edirne
Trakya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Şubat, 2008

TEŞEKKÜR

Birlikte çalıŐtıĐımız zaman zarfında tım bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşmaktan çekinmeyen ve aynı zamanda yedi senelik hocam Prof. Dr. Hasan DİLÂN'a ve yüksek lisansa başlamamda ve bitirmemde bana sonuna kadar destek olan değerli eŐim Hasan CÜMERT'e Őükranlarımı sunarım.

Tez Adı: Fransa'nın "Küçük Ermenistan politikasının" Türk-Fransız İlişkilerine Yansıması

Yazan: Gülnaz TOPGÜLOĞLU

ÖZET

Ermeniler ilk çağlardan beri Anadolu'nun yerleşik bir milleti olarak, çeşitli kültürlerle sahip devletlerin tabiyeti altında yaşamışlardır. Son olarak Anadolu'ya akın eden Türklerin hakimiyeti altında girmişlerdir. Ermeniler daha önce hakimiyeti altında yaşadıkları Bizanlılar ile mezhep farklılıkları yüzünden çok sorunlar yaşamış, Türklerin Anadolu'yu fethi ile daha önce hiç yaşamadıkları rahata ve huzura kavuşmuşlardır. Türkler Ermenileri sosyal, dini ve kültürel yaşamlarında serbet bırakmıştır.

Yüzyıllarca Ermeniler ve Türkler aynı topraklarda yanyana ve barış içerisinde yaşamışlardır. Ermenilere devlete gösterdikleri bağlılık sebebiyle sadık teba ismi verilmiş ve devlet işlerinde üst düzeylere gelmelerine imkan sağlanmıştır. Ermeniler XVII. yüzyıldan itibaren, başta Fransa olmak üzere, batılı devletlerin hedefi haline gelmiş ve Fransa'nın bu millete karşı yürüttüğü katolikleştirme siyaseti yüzünden önce kendi aralarında daha sonra hakimiyeti altında yaşadıkları Osmanlı Devleti ile aralarında sorunlar meydana gelmiştir.

Fransa Ermenilere, kendi saflarında yer almaları karşılığında, Anadolu'da kurulması imkansız olan bağımsız bir devlet kurma sözü vermiştir. Ermeniler Fransa'nın yanında yer almış ve bu hayal ile I. Dünya Savaşı'nda Türklere karşı savaşmışlardır. Ankara Antlaşması ile Anadolu'dan çekilen Fransa Ermenileri kendi kaderleri ile başbaşa bırakmıştır. Ermeniler daha sonra yaptıkları hatayı anlamış olsalar bile çoktan iş işten geçmişti. Ermeniler I. Dünya Savaşı sırasında Fransa için savaşarak 5.000'e yakın kayıp vermiştir.

I.Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Lozan Antlaşması ile uluslararası bir platformda Ermeni sorunu sona erdirildi. Lozan antlaşmasında Ermeniler ile ilgili özel bir hüküm bulunmamaktadır.

Anahtar kelimeler: Ermeniler, Fransa'nın Ermeni Politikası, Osmanlı Devleti, Soykırım, Lozan Antlaşması, Diaspora.

Title : French's "Little Armenian Politician's" effects to Turkish-French Relations.

Author : Gulnaz TOPGULOGLU

ABSTRACT

Armenians as a permanent population of Anatolia have lived under the domination of nations with different cultures since the first centuries. At last they are dominated by Turks who were invading Anatolia. Armenians have faced many problems with Byzantine Empire who were exercising sovereignty over Armenians causing from difference in religious orders. After Turks have conquered Anatolia, Armenians started to live in comfort and composure. Turks have deallocated Armenians in their religious and cultural views.

Armenians and Turks have lived in peace on the same lands during centuries. Armenians are named as citizens causing from their devotion to the government and they were allowed to have top-level positions in the affairs of government. Starting from XVII. Century, Armenians have been target for western countries, especially France. Armenians have experienced problems in their community and then with Ottoman Empire who they were living under the domination of because of French action to make Armenians Catholic.

French Government promised to Armenians that to establish a seems impossible state at Anatolian against to take place at their side with French. Armenians took place with French and fought against to Turks with that dream at I. World War. French moved from Anatolian with Ankara Treaty left Armenians with their destiny. Armenians understood that it was a fault but it was too late. Armenians fought for French because of that they lost almost 5000 people.

Armenians genocide was ended with Lozan Treaty that signed after I.world War at an international platform. There is not a special clause about Armenians at Lozan Treaty.

Key Words : Armenians, French's Armenians Policies, The Ottoman Empire, Genocide, Lozan Treaty, Diaspora.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
TABLO LİSTESİ.....	ix
PROBLEM.....	x
AMAÇ.....	x
ÖNEM.....	x
SINIRLAMALAR.....	xi
TANIMLAR.....	xi
KISALTMALAR.....	xii
ARAŞTIRMA YÖNTEMİ.....	xiii
ARAŞTIRMA MODELİ.....	xiii
VERİLER VE TOPLANMASI.....	xiii
VERİLERİN ÇÖZÜMÜ VE YORUMLANMASI.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK TARİHİNDE ERMENİLERİN YERİ

1. ERMENİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	2
1.1. Kilikya Ermeni Krallığı.....	5
1. 1. 1. Yöre.....	7
1. 1. 2. Tarihçe.....	8
1. 1. 3. Haçlı Seferleri.....	8

1. 1. 4. Kilikya Tabii Ermeni Baronluğu Ticareti.....	11
2. İLK TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ.....	13
2. 1. Türklerin Anadolu'yu Yurt Edindikleri Sırada Ermenilerin Durumu.....	13
2. 2. Türklerin Anadolu'ya Gelişi.....	13
2. 2. 1. Tuğrul Bey'in Anadolu Seferi.....	16
2. 2. 2. Alparslan'ın Anadolu Seferi.....	16
2. 2. 3. Anadolu'ya Türkmen Akınları.....	17
2. 2. 4. Afşin'nin Anadolu'ya Yaptığı Akın.....	18
2. 2. 5. Anadolu Selçukluları ve Ermeni İlişkileri Süleyman Şah Devri (1075).....	19
2. 2. 6. I. Kılıç Arslan Devri (1086-1107).....	21
2. 2. 7. Sultan Mes'ud Devri (1116-1155).....	22
2. 2. 8. Sultan Mes'ud-II.Thoros ilişkileri (1144-1169).....	22
2. 2. 9. Gıyasaddin Keyhüsrev (1205-1211) - II. Levon (1187-1219) İlişkileri.....	23
2. 2. 10. İzzettin Keykavus Devri (1211-1220).....	23
3. OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER.....	24
3. 1. Ermeni Patrikhanesinin Kurulması.....	26
4. ERMENİ SORUNUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE HAZIRLAYAN ETKENLER.....	28
4. 1. Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı.....	28
4. 2. Ermeni Sorununu Hazırlayan Etkenler.....	30
4. 2. 1. Bazı Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'ne ve Ermenilere Karşı İzledikleri Politikannın Etkileri.....	30
4. 2. 1. 1. Rusya'nın İzlediği Politikannın Etkileri.....	31
4. 2. 1. 2. İngiltere'nin İzlediği Politikannın Etkileri.....	34
4. 2. 1. 3. Fransa'nın İzlediği Politikannın Etkileri.....	36
4. 2. 1. 4. ABD'nin İzlediği Politikannın Etkileri.....	39

4. 2. 2. Ermeni Kilisesinin Etkileri.....	42
4. 2. 3. Misyonerlik Faaliyetleri ve Etkileri.....	45
4. 2. 4. Ermeni Propagandalarının Etkileri.....	48
4. 2. 5. 1877-1878 (93 harbi) Osmanlı-Rus Savaşı'nın Etkileri.....	49
4. 2. 5. 1. Savaştan Önceki Durum, Savaşın Çıkması ve Savaşın Sona Ermesi.....	49
4. 2. 5. 2. Ayastefanos Anlaşması ve Ermeniler.....	55
4. 2. 5. 3. Berlin Kongresi ve Ermeniler.....	57
4. 3. Ermeni Komitelerinin Kurulması ve İlk Şiddet Olayları.....	64
4. 3. 1. Musa Bey Olayı.....	66
4. 3. 2. Kumkapı Olayı.....	67
4. 3. 3. Bab-ı Ali Olayı.....	68
4. 3. 4. Zeytun Olayı.....	69
4. 3. 5. Abdülhamit'e Yapılan Suikast Girişimi.....	70
4. 4. II. Meşrutiyet'in İlanı ve 1909 Adana Ermeni Olayları.....	71
4. 4. 1. Adana Olaylarından Sonra Meydana Gelen Gelişmeler.....	74
4. 4. 1. 1. İttihad ve Terakki Cemiyeti İle Taşnaksutyun Komitesinin İşbirliği.....	74
4. 4. 1. 2. Ermeni Göçleri.....	76
4. 4. 2. 1. Ülke Dışına Ermeni Göçleri.....	76
4. 4. 2. 2. Ülke Dışından Osmanlı Devleti'ne Ermeni Göçleri.....	77
4. 4. 3. Ermeni Kilisesinde Meydana Gelen Olaylar.....	77
5. DOĞU ANADOLU ISLAHATI MESELESİ.....	78

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİ-FRANSIZ İLİŞKİLERİ

1. Osmanlı Ermenileri'nin Yaşayışlarına Genel Bir Bakış.....	83
2. Ortaçağ'dan Süre Gelen Fransız-Ermeni İlişkileri.....	90
3. Din-Mezhep İlişkileri.....	91
3. 1. Fransa'nın Ermenileri Katolikleştirme Siyaseti.....	91
3. 2. Kapisun, Fransisken ve Jesuit Rahiplerinin Faaliyetleri.....	96
4. Fransa'nın Anadolu'daki Ekonomik Çıkarları.....	97
5. Ermenilerin Teba-ı Sadıka Olmaktan Çıkışları.....	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ-FRANSIZ-TÜRK İLİŞKİLERİ

1. Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişine Kadar Ermeni Faaliyetleri.....	104
1. 1. Savaşın Başlaması ve Ermenilerin Ruslarla İşbirliği Yapmaları.....	105
1. 2. Ermenilerin Gönüllü Alayları Kurması.....	108
2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılma Planı Sykes-Picot Anlaşması.....	112
3. Paylaşım Planlarında Ermenilerin Yeri.....	114
4. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girmesinden Sonra Ermeni Faaliyetleri....	121
4. 1. Ermeni Eylemlerine Karşı Alınan Tedbirler ve Ermenilerin Tehçir Edilmeleri.....	122
4. 2. Tehçir Kararının Alınması.....	123
4. 3. Tehçir Kararının Uygulanması.....	124
4. 4. Tehçir Edilen Ermenilerin Masraflarının Karşılanması.....	126
4. 5. Tehçir Edilen Ermenilerin Mal ve Eşyalarının Durumu.....	126

4. 6. Tehçire Tabi Olmayan Ermeniler.....	128
4. 7. Tehçir Edilen Ermenilerle İlgili Alınan Tedbirler.....	128
4. 8. Ermeni Dul, Yetim ve Çocuklarının Durumu.....	130
4. 9. Sevkiyatın Durdurulması.....	130
5. Rusya'nın Ermenisiz Bir Ermenistan Politikası.....	131
6. Fransa'nın Büyük Suriye Projesi.....	135
6. 1. Dünya Savaşı İçinde Fransız-Ermeni İşbirliği :Küçük Ermenistan Projesi.....	137
6. 2. Nüfus Sorunu.....	139
6. 2. 1. Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımı.....	139
6. 2. 2. Ermeni Nüfusu.....	142
6. 2. 2. 1. Salnameler.....	143
6. 2. 2. 2. Nüfus İstatistik Defterleri.....	143
6. 2. 2. 3. Ermeni Patrikhanesi İstatistikleri.....	146
7. Fransa'nın Büyük Suriye Projesini Uygulamaya Koyması.....	148
7. 1. Monarga Lejyonerler Kampı.....	150
7. 1. 1. Kampın Fransa'ya Yönelik Amacı.....	150
7. 1. 2. Kampın İngiltere'ye Yönelik Amacı.....	151
7. 1. 3. Kampın Rusya'ya Yönelik Amacı.....	151
7. 2. Musa Dağı Ermenileri.....	152
7. 3. Ermenilere Geçici Yurt Sağlanması.....	153
7. 4. Ermeni Lejyonunun Kurulması.....	154
7. 5. Kampın Finansmanı.....	155
7. 6. Fransa'nın Çukurova İşgali ve Gönüllü Ermeni Göçü.....	158
8. Ermenilerin Kilikya Kurma Girişimleri.....	165
9. Fransa'nın İhaneti.....	166

10. Ankara Antlaşması.....	168
----------------------------	-----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ İSTEKLERİNİN LOZAN'DA SONA ERMESİ VE TARİHİ

GERÇEKLERİN ÇARPITILMAK İSTENMESİ

1. Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorununun Çözülmesi.....	171
2. Lozan'dan sonra Ermenilerin Sevr'e sarılmaları.....	179
3. Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi Açısından Durum Nedir?.....	182
4. Soğuk Savaş Döneminde Ermeni Diasporasının Örgütlenmesi.....	184
5. Ermeni Diasporasının terör örgütü: ASALA.....	194
6. Kiliselerin Ermeni Terörüne Destek Vermesi.....	198
7. Ermeni İddialarının Siyasallaşma Süreci.....	200
8. Sanal Soykırım Fransa Parlamentosunda.....	201
9. 24 Nisan'ın Soykırım Günü İlan Edilmesi.....	204
10. Sömürge Tarihçiliğine Tepki: Fransız Tarihçilerin “Tarih İçin Özgürlük” Çağrısı	205
11. Batı'da Diaspora Endüstrisi, Doğu'da Yoksul Bir Ermenistan: Sözde Soykırım Yalanlarının Arkasındaki Gerçekler: Parasal Boyut ve Çıkar İlişkileri.....	207
SONUÇ.....	210
EK-1.....	217
KAYNAKÇA.....	218

TABLO LİSTESİ

Tablo 1.....	143
Tablo 2.....	145
Tablo 3.....	147

PROBLEM

Günümüzde “Ermeni Sorunu” Türk Dış Politikasının gündemine sokulmak istenmektedir. Türkiye bulunduğu coğrafyada jeopolitik konumu ve tarihi değerleri ve çevre ülkeleriyle ilişkileri nedeniyle bir bölge gücü konumundadır. Birinci Dünya Savaşı döneminde, savaş şartlarında yaşanan kötü olaylar bugün Türkiye'nin önüne bir sorun gibi yansıtılmakta ve AB'ye tam üyelik sürecinde, Türkiye'nin önüne getirilmektedir. Tarihi olayları parlamentolarda tartışan siyasetçiler, Türkiye'nin ilk önce kendi tarihi ile yüzleşmesini istemektedir. Fransa'nın Ermenilere arka çıkmasının arkasında hem tarihi, hem de siyasi nedenler yatmaktadır. Fransa günümüzde Ermenilere verdiği destek ile Türkiye'ye karşı çıkmaktadır. Fransa'nın “Küçük Ermenistan” politikasının derinlemesine incelemek gerekmektedir. Fransa'nın “Küçük Ermenistan” politikasının Türk-Fransız ilişkilerine yansımaları problemin ana temasını oluşturmaktadır.

AMAÇ

Birinci Dünya Savaşı döneminde savaş koşullarında her millet için kötü olaylar yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'ni parçalamak için gizli planlar yapmış olan emperyalist devletler Ermenileri kendi çıkarları için bir piyon gibi kullanmak istemişlerdir. Ermeniler ile ilişkileri Haçlı Seferleri'ne dayanan Fransa, Ermenilere Anadolu'da bir Ermeni yurdu vaatmiş ve kendi amaçları için Ermenileri kullanmıştır.

Bu çalışmada öncelikle, Fransa'nın “Küçük Ermenistan” politikasının Türk-Fransız ilişkilerine yansımaları ele alınıp incelenecek ve günümüzde Fransa'nın bir dış politika aracı olarak bunu Türkiye'nin önüne getirmesi konumuzun temel amacı olacaktır.

ÖNEM

Bu çalışmanın önemi, geçmişte Türkler ile Ermeniler birlikte kardeş gibi yaşarken savaş döneminde yaşanan kötü olayların günümüzde farklı yansıtılması ve Fransa'nın geçmişte yaşanan Ermeni Olaylarını bir dış politika aracı olarak Türkiye'nin AB'ye tam üyelik sürecinde dış politika sorunu olarak Türkiye'nin önüne getirmesidir.

SINIRLAMALAR

Bu araştırmanın birinci bölümünde Türk Tarihinde Ermenilerin yeri, Türk Ermeni ilişkileri ve Türklerin Ermenilere verdiği değer ve önem incelenecektir.

Araştırmanın ikinci bölümünde Ermeniler ile Fransa arasındaki tarihi ilişkiler, Fransa'nın Anadoludaki ekonomik çıkarları ve Ermenilerin Teba-ı Sadıka olmaktan çıkışları incelenecektir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Ermeni-Türk-Fransız ilişkilerine yer verilerek, Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı sırasındaki "Küçük Ermenistan" politikası incelenecektir.

Çalışmanın son bölümünde Ermeni sorununun günümüzde mutasyona uğratarak dış politika aracı olarak Türkiye'nin önüne getirilmesi incelenecektir.

TANIMLAR

Araştırma sonucunda ortaya çıkan ana tema ve bulgular tespit edilmiş ve tanımlar ile kavramlar araştırmanın içerisinde alana uygun terimlerle açıklanmıştır.

KISALTMALAR

AB : Avrupa Birliği

ASALA : Ermenistan'ın Kurtuluğu için Ermeni Gizli Ordusu

ATESE : Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı

A.T.O. : Ankara Ticaret Odası

B.M. : Birleşmiş Milletler

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

DH. ŞFR. : Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi

Haz. : Hazırlayan

No : Numara

M.E.B. : Milli Eğitim Bakanlığı

M.Ö. : Millattan Önce

s. : Sayfa

vb. :Ve benzeri

y.y. :Yüzyıl

T.B.M.M :Türkiye Büyük Millet Meclisi

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

ARAŞTIRMA MODELİ

Araştırmanın temelini, Fransa'nın Küçük Ermenistan politikasının uluslararası ilişkilere ve Türkiye'ye etkileri oluşturmaktadır. AraŐtırmada öncelikle Türk-Ermeni ilişkileri ele alınarak, Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan olaylar, Fransa'nın Ermenilere olan yakınlığı incelenerek ana tema ve bulgular tespit edilecek, buradan hareketle eleŐtirel ve analitik bir çerçeveye oturtulacaktır.

VERİLER VE TOPLANMASI

Metaryel olarak Osmanlı Arşivleri taranacak, konuyla ilgili literatürdeki bilimsel içerikli kitap ve makaleler, çeşitli kuruluşların yayınları, internet sítelerinden faydalanılacaktır.

VERİLERİN ÇÖZÜMÜ VE YORUMLANMASI

Arşiv ve literatür taramasından sonra elde edilen veriler analitik ve eleŐtirel bir yaklaŐımla ele alınarak soruna ilişkin saptamalarımızın doğrulanıp doğrulanmadığı araştırılacaktır. Tüm bunlar ele alınırken uluslararası ortamda Türk dış politikasına yansımaları tartıŐılacaktır

GİRİŞ

Ermenilerin Anadolu'da yaşadıkları bölge dönemin göç dalgalarına sahne olan bir bölgedir. Bu nedenle Ermeniler birçok devletin hakimiyeti altında yaşamışlardır. Ermeniler Anadolu'da büyük bir devlet kuramamalarına rağmen 300 yıla yakın bir süre Kilikya'da küçük bir prenslik halinde yaşamışlardır.

Ermeniler Fransızların ataları Franklar ile Haçlı Seferleri sırasında tanışmışlar ve aralarında kız alıp vermeye dayanan akrabalık ilişkileri kurulmuştur.

Osmanlı hakimiyeti altında rahat bir yaşam süren Ermeniler, XVII. yüzyıldan itibaren Batılı devletlerin ve özellikle Fransızların etkisinde kalarak Osmanlı Devletine karşı örgütlenip, bağımsız bir devlet kurmaya çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti, iki millet arasında yaşanan kötü olaylara bir son vermek için Ermenileri yaşadıkları bölgelerden Anadolu'nun farklı bölgelerine dağıtmıştır. Yapılan göç olayı, siyasi değil güvenlik amacına yöneliktir. Devlet, tehçir edilen Ermenilerin gittikleri yerlerde bütün ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Daha sonra tehçir işlemi durdurulmuş ve Ermenilerin eski yerleşim yerlerine dönmelerine izin verilmiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında Fransızlar tarafından Ermenilere Çukurova bölgesinde bağımsız bir devlet kurma sözü verilmiş ve bu söz karşılığında Fransız üniforması giydirilmiş Ermeniler, cephelerde Türklere karşı savaşmışlardır. Ankara Antlaşması ile Fransızlar, Anadolu'dan çekilmiştir. İmzalanan Lozan Antlaşması ile Ermeni sorunu tamamen sona ermiştir.

Türkiye'nin AB'ye tam üyelik sürecinde bu sorun tekrar masaya yatırılmaktadır. Ermeniler dünyanın her yerinde Türklerin Ermenilere karşı soykırım uyguladığını iddia etmekte ve Türkiye'nin bunu kabul etmesini istemektedir. Ortada planlı olarak bir yok etme eylemi mevcut olmadığı için Ermeni iddialarının yersiz olduğunu anlamak çok zor değildir. Konuya uzaktan yakından her ülke ve kurum karıştığı için durum biraz daha içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Yapılması gereken olayları yaşadıkları dönemin şartları göz önünde bulundurularak, resmi evrak ve kayıtlar incelenerek bir sonuca varmaktır.

I. BÖLÜM

TÜRK TARİHİNDE ERMENİLERİN YERİ

1. ERMENİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Ülkeler vardır, isimlerini üzerinde yaşayan milletten almışlardır. Ülkeler vardır, isimleri coğrafi yada idari bir taksimat sebebiyle verilmiştir ve burada yaşayan topluluklar, asıl isimleri unutulmuş, yaşadıkları bölgenin isimleri ile anılmışlardır.

Eski devirlerde Anadolu topraklarında da, bu şekilde, bir milletle ilgisi bulunmayan coğrafi bölge isimleri vardır ve o bölgelerde yaşamış olanlar bölgenin isimleri ile anılmışlardır. Mesela Paflogonya, Pamflia, Kilikya, Kapadokya bu gibi isimlerdir. Bu isimlerle tanınan milletler mevcut değildir. Ama o topraklarda yaşayalar için o isimler izafet şeklinde kullanılmıştır. Aynen İstanbullu, Ankaralı vb. denildiği gibi.¹

En eski tarih belgelerinde “Ermenistan” ismine rastlanılmadığı gibi, ilk belgelerden olan Asur Salnamelerinde “Ermenistan” adının bulunmadığını ifade edilmektedir. Yapılan çalışmalar göstermektedir ki, Ermeni milleti ile eski ve yeni Ermenistan arasında tarihi bir bağ kurmak oldukça güçtür.

Ermeniler eskiden beri kendilerine Haik, memleketlerine de Hayk veya Hayastan adını veriler. Armenya tabirini kullanmazlar. Yine aynı şekilde Ermeni asıllı rahip G. Alişan “Hayk, ulusumuzun sözlüğüne göre Hay isminin küçültülmüştür. Hay da ulusumuzun ismidir. Milletimiz kesinlikle yabancıların isimlendirdikleri gibi Armen değildir” ifadesini kullanır.²

Eski Ermeni Vakanüvisleri, Khorenli Moise, Toma Ardzonui vb., Ermeni ırkının Nuh Peygamber’den indirdikleri ve Nuh’un gemisini Ağrı Dağı’nda demirlediği günden beri Ermenilerin var olduklarını bu bölgede yaşadıklarını kabul ederler. Bu gibi evsanevi

¹ Kamuran Gürün, (2005): *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitapevi, İstanbul: s. 21

² Davut Kılıç, (2000): *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları, Ankara: s. 2

görüşleri üzerinde durmanın tabiatıyla gereği yoksa da gene de bu vakanüvislerin unuttukları bir noktayı belirtmekte fayda var. Madem ki dini kitaplara, efsanelere iniliyor, bu taktirde insan neslinin, Nuh peygamber'in çocuklarından yeniden türemiş olduğunu da unutmamak gerekir. Böyle olunca Türk milleti de aynı şekilde Ağrı Dağı eteklerinde türemiş ve doğup türediği toprakları da muhafaza edebilmiş demektir.³

Ermenilerin menşe-i hakkında Gatteyrias'ın yazdıkları şunlardır:

“Pamir Yaylası'ndan gelen ilk Ari kabileler, bir kısmı güneyde Sind vadisine, diğerleri kuzeyde İran yaylasına yerleşince, göç dalgalarına sadece batı yolu açık kaldı ve yeni gelenler, Avrupa'ya yayılmak zorunda kaldılar. Daha ilk adımlarında Kafkas Dağları'na rastladılar ve Küçük Asya cihetinde güneye doğru bir geçit bularak yayıldılar ...

Ermenistan'ın değişik vadilerine yerleşen bu kabileler, yekdiğerinden bağımsız olarak geliştiler ve kendi hayatlarını yaşadılar. Hatta bazıları oldukça kuvvetlendi, yahut konfederasyonlar halinde birleşti. Asurlular, Nairi ülkesini, Dicle ve Fırat'ın kaynaklarına kadar Birinci Asur Hanedanı sırasında İ.Ö. 1130'da ilk defa işgal ettikleri zaman onları bu durumda buldular.

İkinci Asur Hanedanı zamanında fetih savaşları daha ciddi şekilde devam etti ve Urartu yahut Ararat halkları birçok mağlubiyeti tattı. 18 veya 19 seferden sonra, İ.Ö. 782-780'de Ermenistan teslim oldu ve 40 yıl süreyle Asurlular Yukarı Dicle vadisinin münakaşasız hakim oldular ve medeniyetlerini yaymaya çalıştılar.

Semitik ırkının bu yerleşme çabası, Ari kanlarını ve ruhlarını diğerinden daha kuvvetle muhafaza edebilmiş olan Urartu'nun Ermeni kabilelerinin ciddi mukavemetiyle karşılaştı...” Görüşün, tarih ve coğrafya bakımından tutarsızlığının üzerinde durmadan, esası, Ermenilerin büyük göçler zamanında Pamir'den bu bölgeye gelmiş olduklarıdır. Yalnız enteresan olan husus, Ermenilerin Urartu İmparatorluğunu oluşturan kabilelerden bazıları olarak gösterilişi ve Ermenistan tabirinin de, belki Urartu hudutlarına tekabül eden coğrafi bir terim olarak kullanıldığı havasının mevcudiyetidir.⁴

³ Gürin, 2005: 23

⁴ Gürin, 2005: 24

Jacques de Morgan'ın düşüncesi şöyledir:

“Her hal ve karda, malik bulunduğumuz dokümanlardan anlaşıldığına göre, Ermenilerin Kapadokya'dan Erzurum yaylasına doğru hareket edişleri İ.Ö. VI. veya VII. asırda olmuştur ve İ.Ö. en az 600 sene evvel bu millet Van Gölü ve Ararat civarında bazı mıntıkaları işgal etmekteydi.”

Macler'in görüşü şudur:

“ ... Ermenistan'ın, yahut tarihi çağlardan beri Ermenistan diye isimlendirilen coğrafi bölgenin devamlı olarak, bilahare Ermeni diye anılan millet tarafından iskan edilmediği ... ülkede mutlak bir şekilde başka bir ırka mensup değilse bile Ermenice' den başka bir dil konuşan bir milletin yaşadığı sabittir.

Ermeni milletinden ilk olarak bahsediliş, İ.Ö. 515 yılında Bissutun'da hakkedilmiş, Darius'un akamenid yazıtlarındadır. Bunda Ermenistan'ın, Darius İmparatorluğuna dahil bir “satrapie” (=bir nevi eyalet) teşkil ettiği kayıtlıdır.” Görüleceği üzere Macler, Ermenistan'a Ermenilerle meskûn değilken bile Ermenistan dendiği görüşündedir.

Pastırmacıyan'ın kitabına göz atıldığı zaman:

“ ... Hind-Avrupa topluluklarına dahil Ermenilerin, doğuda ortaya çıkışları, Urartu'ya, yani ilkel Ermenistan'a, diğer bir Hind Avrupalı topluluk olan Kimerlerle birlikte Kafkasya'dan; yahut kendileriyle akrabalıkları bulunan başka bir Hind-Avrupalı milletle, Frikyalılarla birlikte, Balkanlar'ı ve Küçük Asya'yı geçerek batıdan gelişleri, İ.Ö. VII. yahut VI. asıra rastlar. Halen ilim dünyasında kabul edilen bu ikinci tez, yani Hind-Avrupalı Ermenileri Balkanlar' dan getiren tezdır.

Efsanelere göre bu Hind-Avrupalı topluluğun başında Haik isimli bir başbuğ bulunuyordu. Ermenilere göre Haik, ülkelerinin kurucusu ve ilk Kralıdır. Kendilerine “Hai” yani Haik oğulları ismini vermişlerdir.”

Ermeni Vakanüvisleri Haik'in ve milletinin Ermenistan'a gelişini İ.Ö. 2200 senesine yerleştirir ve 2200'den 800 yılına kadar onun yerine geçen bir kısım patriklerin ve kralların listesini verirler. Bu, modern tarih ilminin reddettiği bir efsanedir.⁵

Ermeniler tarih boyunca başka devletlerin yönetimi altında kalmışlar ve bağlı oldukları devletlerin hizmetinde bulunmuşlardır. Tarihsel olarak baktığımızda, Ermeniler sırasıyla, Pers, Makedon, Selekkit, Roma, Part, Sasani, Bizans, Arap ve Türklerin hakimiyeti altında yaşadıkları görülür.⁶

1.1. Kilikya Ermeni Krallığı

Ermeni Kilisesi, Bizans Kilisesi'nden ayrıldıktan sonra Ermeni nasyonalizminin temeli ve milli birliğin ana unsuru haline geldi. Bu durumun idrakinde olan Bizans İmparatorları ve ruhbanı, asimilasyon politikalarının gereği olarak sadece Ermenistan'ın feodal ailelerini ortadan kaldırmakla iktifa etmeyip, Ermeni Kilisesi'nin otonomisini de yok etmeye çalışmışlardır. Bu gayeye varmak için, her türlü ikna yoluna, tehdide ve hepsinin üstünde zulme başvurmuşlardır. Grek işgalindeki Batı Ermenistan yerli halkını diğer Bizans bölgelerine toptan tehcir etmek bu tedbirlerin sadece biriydi

VII. asrın sonlarından XI. asrın ortalarına kadar süren, Ermenistan'ın Araplar tarafından işgali, Ermeni-Suriye münasebetlerinde yeni bir dönem açmıştır. 639-640'larda başlayan ilk akınları sırasında Araplar, sadece çeşitli bölgeleri yağmayla yetinmemişler, aynı zamanda binlerce yerli ahaliyi Fırat'a mücavir topraklara, özellikle Urfa, Antakya ve Kuzey Suriye'ye nakletmişlerdir. Bizans politikasının aksine, Araplar Ermenistan'ı işgal ettikleri sürece Hıristiyanlığa karşı büyük bir hoşgörü göstermişlerdir. O derece ki, Arap ülkeleri Bizans'ın dini cebir politikasının kurbanları için bir cennet haline gelmiş ve mesela 711-713 yıllarında Grek Ortodoks inancına uymadıkları için İmparator Phillipicus'un Küçük Asya'dan uzaklaştırdığı büyük bir grup Ermeni göçmenin, sadece Ermenistan'da değil, Kuzey Suriye'de de yerleşmelerine müsaade etmişlerdir. Bunların çoğu, Toros

⁵ Gürin, 2005: 25

⁶ İdris Akdin, Dinçer Ateş, (2006): *Tarihte Ermeniler ve Pontus Harekatı*, Samsun Milli Eğitim Müdürlüğü Platorm Dergisi Yayını, Baskı Güven Ofset, Samsun: s. 2

Dağları'ndaki ve Mezopotamya'daki hudut birliklerinde, bu toprakları Bizans saldırılarına karşı korumak üzere görev almışlardır.

XI. asrın başlarında, Ermenistan'ın zayıflığından istifade eden Bizans, ülkeyi adım adım işgale başlamış ve bu toprakların beylerine Sivas, Kayseri ve Kapadokya'da arazi vermiştir. Bu beyleri, gittikleri yerlere büyük bir göçmen topluluğu takip etmiş ve aynı bölgede daha evvel yerleşmiş hemşerilerine iltihak etmiştir. Bu bölgelerdeki bazı Ermeniler, Bizans İmparatorlarınca, büyük şehirlere vali olarak, yahut ordu kumandanı olarak tayin edilmişlerdi. Merkezi otorite zayıfladıkça, bu şekilde görevli Ermeniler İmparatorlukla bağlarını koparmaya başlamışlardır.⁷

Kilikya Ermeni Prensi Reuben tarafından kurulan ve 1080 yılında bağımsızlığını ilan eden Baronluk, Bizans ile Arap ülkeleri arasında kurulan Ermeni Prensliklerinin en mühimi ve en uzun ömürlüsü olmuştur. Bu devletin doğuşu ve Haçlılarla ve bunu takiben kurulan Urfa, Antakya, Trablus, Frank Prenslikleri ve Kudüs Latin Krallığı ile münasebetlerin tarihi Suriye'de Ermenilerin istikballeri bakımından bir dönüm noktası tespit etmiştir.

Doğuştan itibaren, kuvvetli devletlerle çevrili olan Ermeni Baronluğu ancak kısa süreli barış dönemleri görebilmiştir. Bu nazik kuvvet dengesine rağmen Kilikya Baronluğu, Ortadoğu'daki Latin hegemonyasının tedricen ortadan kalkmasından sonra da önemli bir Hıristiyan devlet olarak durumunu muhafaza edebilmiştir. Hatta Prens Leon II (1187-1219) durumunu o derece kuvvetlendirmiştir ki, Alman İmparatoru VI. Henry ve Papa III. Celestin kendisine bir kraliyet tacı göndermişlerdir. Böylece tarihi Ermenistan'daki bağımsızlıklarını kaybettikten sonra Ermeniler, Akdeniz kıyılarında sadece yeni bir yurt kurmakla kalmamışlar, eski krallıklarını da ihya etmişlerdir. Leon zamanında en kudretli devrine erişen Kilikya devleti topraklarını Isauria'dan (Antalya vilayetinin bulunduğu bölge) Amanoslara kadar genişletmiş ve bölgenin "Küçük Ermenistan" diye isimlendirilmesini haklı kılacak ölçüde bir Ermeni toplumunu cezbetmişti.⁸

---

⁷ Gürün, 2005: 42

⁸ Gürün, 2005: 43

XIII. yüzyılın birinci yarısında Moğollar Anadolu'ya girmiştir. Kral Hetum Kilikya'nın bütünlüğünü korumak için 1242'de, Göyük Han'la ve 1253'de onun yerine geçen Mangu Han'la anlaşmıştır. Onların egemenliklerini kabul etti. 1250 yılında I. Hetum ve Ermeni birlikleri Hulagu Han kuvvetleriyle, Halep, Hama, Homs, Şam ve diğer Suriye şehirlerinin işgaline katıldılar. Moğollar, 1260'da Memluklara yenildiler. Memluklular, 1266'da Kilikya Krallığı'nı işgal ettiler. Halkının bir kısmını kılıçtan geçirdiler. Bazılarını esir alarak Mısır'a götürdüler.

1342 yılına kadar Kilikya Ermeni Krallığı, Ermeni asıllı Ruben ve Hetum sülaleleri tarafından yönetilmiştir. Son Hetum Kralı IV. Leon erkek çocuğu olmadığından, ülkesinin yönetimini Kıbrıs Kralı II. Henry'nin yeğeni Guy de Lusignan'a bırakmıştır. Böylece Kilikya Krallığı Ermenilerden Fransızlara geçmiştir. 1375 yılında Memluklar, Kilikya Ermeni Hükümet ve dini merkezi Sis'i ele geçirdiler. Kilikya Ermeni Krallığı sona erdi. Topraklarında Memlukluların eline geçti. Memluklular 40.000 kadar Ermeniye esir alıp yanlarında götürdüler. Böylece 300 yıl kadar süren Kilikya Ermeni Krallığı Memluklular tarafından sona ermiş oldu.⁹

1. 1. 1. Yöre

Eski Kilikya Anadolu'nun Güneydoğu'sunda dağlık ve ovalık olmak üzere iki kısımdan oluşur. Yöreye has bu coğrafi nitelik dağ ve ova ikilisi, Kilikya tarihini önemli etkilemiştir. Anadolu ve Suriye eski kervan yolu üzerinde bulunan Kilikya Anadolu kültür tarihinin kilit noktalarından biri, belkide en önemlisidir. Dağ ve ova ikilisi Kilikya halkının sosyal yapısını derinliğine etkilemiştir. Dağlarda yaşayanlar kendilerini kolaylıkla savunmak veya çeşitli yağmalardan sonra saklanmak için ardarda kaleler inşa etmişlerdir. Bu yapılarda, kabil olduğu kadar erişilmesi güç sarp kayalıklarla çevrili sığınaklar halindeydi. Dağlar küçük çapta derebeylerinin mekanı iken, ovada büyük ünlü kentler gelişmişti. Tüccar ve memur ovada yaşıyordu.¹⁰

⁹ Hasan Kundakçı, (2006): *Emperyalizmin Maşası Ermeniler*, Alfa Yayınları, İstanbul: s. 15

¹⁰ M. Aktok Kaşgarlı, (1990): *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu*, Kök Yayınlar, Ankara: s. 1

1. 1. 2. Tarihçe

Kilikya paleolitik ve neolitik devirlerden beri meskundur. Antik çağlarda bir ara hititlerin hakimiyetine girmiş, ancak Kral Sunassura, Suppluluma ile anlaşarak bağımsızlığını koruyabilmiştir. Buna rağmen, Suriye'yi işgal etmek için sefere çıkan, çeşitli milletlerin orduları, zaman zaman Kilikya'yı katedebiliyorlardı. Kilikya önce Persler ile Bizans, sonra Bizans ile Araplar, daha sonra da Türkleri ile Bizans arasındaki savaşlara sahne olmuştur. Bizans tarihinde sık raslanan Ermeni tehcir hareketleri doğal olarak Kilikya Ermenileri için de geçerlidir. Ancak, Kilikya Vasal Ermeni Baronluğunun asıl kuruluş nedeni Haçlı seferleridir.¹¹

1. 1. 3. Haçlı Seferleri

Haçlı Seferleri döneminde, Batı Avrupa toplumu barbar, henüz gelişmemiş, oturmamış bir toplumdur. Kilisenin "indulgentia sistemiyle" işledikleri günahları affetmesi dolayısıyla, birçok maceracı eşkiya şövalyeleri bu savaşlara atılmıştır. 1095'ten sonra "ilahi çağrılar" ortadan silinince bu eşkiya şövalyelerin yasal olmayan gasp, yağma, hırsızlık, cürüm gibi zaten yapılarında bulunan dürtüleri, su üstüne çıkmıştır. "Deus lo vult" (Allah istiyor) naraları ile yağmalama töreleri galip gelmiştir.

Savaşlara katılan halk (taban) eşkiyaya dönüşürken, soylu baronlar da 1095'te verdikleri sözü ve dini amaçları unutup, bu verimli macerayı kazanç hırsıyla sürdürmüşlerdir. Baudouin'in, Bohemond'un Tankred'in Haçlı Seferlerine Doğuda Beylikler, prenslikler hatta krallıklar kazanmak, amacıyla girdiklerini olaylar ve kaynaklar açıkça sergilemektedir.

XIII. yüzyıldan itibaren yürütülen Haçlı Seferleri Türkler'e, karşı açılan savaşlardır. Kutsal toprakların kurtarılması motifi bundan böyle kaybolmuş, Türkler'e karşı savaşmak fikri hakim olmuştur.

---

¹¹ Kaşgarlı, 1990: 2

Haçlı Seferlerinin bir diğer amacı, da toprak zaptetme, yeni ülkeler edinme isteğidir. Haçlı Seferleri Avrupa'nın genişleme, büyüme devrine rastlar. Bu amaç, Fransız "Gapetien", ile Alman "Lotharingien" Feodalitelerinin politik emperyalizm hırsını kamçılıdığı gibi, İtalyan Denizci Cumhuriyetleri'nin de ekonomik bakımdan denizaşırı emellerinin gerçekleşmesini sağlamaya yol açmıştır. Aslında Doğu'ya İsa'nın mezarını kurtarmak için gelen şövalye bir haçlı değil "Conquistador"dur. Her türlü şiddet, Tanrı'ya küfretme, adam öldürme, şövalye için mubahtır. Baudouin Urfa'da Ermeni sergedesi Thoros'u öldürtmekte tereddüt etmemiş, aynı şekilde, I. Baudouin ile Bohemond kutsal mekanları "kafirlerden kurtarmadan evvel" kendi çıkarları için Haçlı ordularının büyük bir kısmını kaderine terk ederek kaçmışlardır. Ancak, Haçlı Seferlerinin zahiri nedenlerine açıkça ihanet eden bu iki şövalye, maceradan en karlı çıkanlar arasındadır. Çünkü Sohemonid Antakya Haçlı Prensiği'ni, Baudouin ise Kudüs Haçlı Krallığını kurabilmiştir. Haçlı Seferlerini ideolojik bir paravan olarak kullanan şövalyeler, her şeyden evvel kendilerine ve ailelerine hizmet etmişlerdir.¹²

İstanbul'dan Kudüs'e kadar uzanan yol boyunca, Haçlılar Ermenilerle karşılaştılar. Ermeniler, Hristiyan ordusuna yardım etmek için çok çaba harcıyorlardı. Oturdıkları yöreleri Haçlılara açtıllıklarından, uzun yolculuktan her türlü maddi, manevi sıkıntıdan bitkin düşen Haçlı askerleri, yatacak yer, yiyecek, içecek buluyor ve rahatça konaklayabiliyorlardı.

Kilikya Ermenileri, Akdeniz'den Malatya'ya kadar uzanan Torosların güneyinden Antakya ve Urfa'yı da kapsayan alanda yaşıyorlardı. Çeşitli kalelere sığınmış birçok küçük Ermeni Derebeyi yöreye dağılmıştır.¹³

Ermeniler, Franklar'ın doğuya gelmelerini büyük bir sevinç içinde karşılamışlardır. Böylelikle Türkler'i yöreden söküp atacaklardı. Franklar'ın sayesinde nihayet bağımsız yaşayabilecekler Türkler'i ise Doğu'nun ta uzaklarına, geldikleri yere sürdürecekerdi.

Ermeniler, Haçlı Seferlerinde de yanılmışlardır. Haçlıların kendi hesaplarına otonom prenslikler kurmaya geldiklerini hiç düşünmemişlerdir. Ermeniler, Haçlıların kendilerini

¹² Kaşgarlı, 1990: 30

¹³ Kaşgarlı, 1990: 32

savunup, bağımsız bir devlet haline getirip, tekrar geldikleri yere döneceklerine inanmışlardı. Suriye’de kaldıkları sürece Papa’nın emelleri gereğince, kutsal mekanları kurtaracaklarını, Hıristiyan toplumlarını koruyacaklarını ve yöredeki bütün haça tapanları özgürlüğe kavuşturacaklarını vaatmemişler miydi? Rupen’in oğlu Konstantine ile Kogh Vasil’e herhalde Haçlılar bu vaatleri tekrarlamış olmalıydılar. Haçlıların Türkler’den geri alacakları ülkeler arasında en önemlileri Ermeni sergedelerinin topraklarıdır. Ermeniler Bizans’a dönrnek istememişlerdir, zira Bizans yönetiminden kaçıyorlardı.

Ermeniler, I. Haçlı Seferinin başarılmaması için elleninden gelen herşeyi yaptılar, hatta Haçlılara Bagrafi kılavuz olarak verdiler. Bu Ermeni sergedesi Antakya’nın Kuzey doğusunda bugünkü Gaziantep’e yakın Ravenden Kalesi Beyi idi. Bagraf, Haçlılara İstanbul Boğazı sahillerinden Kapadokya’ya kadar eşlik etti. Haçlılar, Karadeniz Ereğlisi’nde Türklerle karşılaştılar ve Türkler yenildiler. Bundan sonra Haçlı orduları Tarsus’a gidecekleri yerde Toroslar’ı Kuzeybatıdan katetmişler, Kayseri’ye varmışlardır. Haçlılar Toroslar’ın Suriye’ye doğru açılan geçitlerini de tutmuşlardı. Bütün güzergah boyunca Ermeniler açıkça Haçlıları tutuyor, onlara mihmandarlık yapıyorlardı. Yöreyi Franklar’a açmışlar, teslim etmişlerdi. Haçlıları “Hıristiyanların ellerindeki demir kelepçeleri, ayaklarındaki demir zincirleri çözmeğe gelen kişiler” olarak görüyorlardı.¹⁴

Ermeniler her vesileyle değerli kişilerini Haçlıların emrine vermişler, Haçlı Ordularına hayvan (at), yiyecek, içecek, konaklama yatacak yer temin ettikleri gibi, çok değerli tavsiyelerini de esirgememişlerdir. Bütün güçleriyle yılmadan, kahramanca ve sadakatle bu kutsal savaşlarda Hıristiyanlara yardım etmişlerdir.¹⁵

Ermeniler, Haçlıları görünce adeta bir hummaya tutulmuş gibi oldular. Frankları yanlarında alıkoymak için daha da ileri giderek kızlarını onlara vermeye başladılar. Zengin drahomalı geniş ve verimli arazilere sahip kızlarını, adeta yalvararak Franklar’a peşkeş çekiyorlardı.

Şovalyelere gelince, bu durumda haklı olarak Ermeni sergedelerini vasalları olarak kabul etmişler ve Ermenilerin üzerinde hak iddia etmeye başlamışlardır. Derebeyliklerine

¹⁴ Kaşgarlı, 1990: 34

¹⁵ Kaşgarlı, 1990: 36

paralı asker aldıklarını zanneden Ermeniler, hayal kırıklığına uğradılar, ne derecede büyük, dönülmez bir hata işlediklerinin farkına vardılarsa da iş işten geçmişti. Haçlılar, Ermeni Derebeylikleri'ni zaptedilmiş toprak kabul ediyorlardı. Çok geçmeden derebeylerini kovmaya başladılar, kovmakla da kalmayıp öldürtmeye kadar gittiler.¹⁶

1. 1. 4. Kilikya Tabii Ermeni Baronluğu Ticareti

Kilikya Tabii Ermeni Baronluğu, Doğu ticaretinde son derece önemli bir rol oynamıştır. Kilikya Ermenileri (Doğu Ermenileri gibi), politik bağımsızlıktan çok ticaret ve ekonomi alanında aktif olmuştur. Bizans'ın, papalığın, Alman İmparatorluğu'nun, Türklerin, İtalyan Denizci Cumhuriyetlerinin, Haçlıların, Arapların, Moğolların hatta Kıbrıslıların yapamadıklarını yapmış, ticaret alanını onlara açmışlardır. Layazzo Limanını (Ayas), Akdeniz'de milletlerarası bir liman haline getirmeyi başarmışlardır.¹⁷

Layazzo, Ortaçağ ticaret yolunun Akdeniz'e ulaştığı kenttir. Ticaret yolu Anadolu'dan, İran'a, Orta Asya'ya ve Çin'e kadar uzanıyordu. Suriye ve Kıbrıs Franklarının ticaret ajanları Ermeniydi. 1201'de Cenevizliler Elçi Ogerio de Palleo'nun girişimleriyle II. Levon'dan Cenevizlilerle Ermeniler arasında gümrüklerin kaldırılması konusunda antlaşmaya varmışlar ve Sis (Kozan), Mamistra, Tarsus gibi kentlerde mal depolama konularında kontuar açmışlardır.

1215'te Ceneviz Konsolosu Ortaçağ adıyla Ceneviz Vikontu Ugone Ferrario, ülkesine verilen privilejlerin (imtiyazların) genişletilmesini istemiştir. 1268'de Antakya'nın 1291'de Akra'nın düşmesi, Layazzo Limanını daha da ilginç hale getirmiştir. Siyasi alanda hiçbir zaman bağımsız olamamış, Kilikya Tabii Ermeni Baronluğu Asya ticaretinin batıya açılmış kilit noktası olmuştur. Hıristiyan olması dolayısıyla, aradaki derin sürtüşmelere rağmen batı tacirleri Kilikya'ya doluyor, Müslüman İskenderiye'ye, Hıristiyan Layazzo'yu tercih ediyorlardı.

Ermeni-Moğol anlaşması Moğol imparatorluğundan Çin, Orta Asya, Türkistan, İran üzerinden gelen "ipek ve baharat yolu" Kilikya'ya muazzam bir servet akıtıyordu.

¹⁶ Kaşgarlı, 1990: 37

¹⁷ Kaşgarlı, 1990: 114

Uzakdoğu'dan gelen malları Cenevizli, Venedikli, Pisalı, Floransalı, Marsilyalı, Katalonyalı tacirler adeta kapışıyorlardı. Baharat, Hint Okyanusu incileri, Dehkan elmasları, santal (kokulu kök), Uzakdoğu ipekleri ... islam ülkelerinden özellikle Anadolu'dan gelen halı kilim, pamuklu kumaşlar, tafta, altın işlemeli brokar kumaşlar Kilikya'ya yağıyordu. Ermeniler “aracılık” yaparak bu malları batıya altın fiyatına satıyor ve çok zenginleşiyorlardı. Bu muazzam serveti politik nedenlerle de sarfettiklerinden, buldukları yörede zaman zaman, şu veya bu politika stratejisine yön vermişler, hatta Moğol istilasını sırasında Asya ile Ortadoğu ve Avrupa arasında aracılık etmişlerdir. Anadolu halılarını batıya satan Ermenilerdir. Halen Kütahya çinilerini Ermeni el sanatları olarak dünyaya tanıtmaya çabası içinde olan Ermeniler, Türk halılarını dokuyan değil, sadece satanlardır. Ortaçağ batı yazarları Flandres Gand Katedrali önünde kurulan yıllık panayırda, Ermeni tacirlerinin halı sattıklarını nakleder. Marko Polo 1271'de Layazzo Limanını gezmiştir. “Deniz kenarında bir kent var adı Laias, büyük bir pazar, biliniz ki, her türlü baharat, Fırat dolaylarından ve Turcomanya'dan gelen ipek, altın işlemeli kumaşlar bu kente geliyor, daha nice malla birlikte Venedik ve Ceneviz tacirleri gelip mallarını satıyor ve gemilerine buranın mallarını yükleyip gidiyorlar.” Fırat ülkelerine giden Suriye, Anadolu, İran ... tacir veya değil, herkes buradan geçiyor. Venedik'ten kalkan gemiler, Kıbrıs'a da uğrayarak Layazzo ile Venedik arasında muntazam seferler yapıyorlardı.¹⁸

Cenevizliler de Kilikya ile ticaretlerini çok geliştirmişlerdi. Amiral Benedetto Zaccaria, Cenevizle Kilikya arasında 1288'de yeni bir ticaret anlaşması imzalamıştı. Floransalı tüccar ve bankacı Bardi ailesi, ünlü ticaret tarihçisi Pegoletti'yi Layazzo'ya yollamıştır. Floransayla gümrük resimlerinin kaldırılmasını Pegoletti ayarlamıştır.

Ermeniler, Türkiye Selçuklularıyla Batı tüccarları arasında aracılık yapıyorlardı (1375). Kilikyalı Ermeniler bu alışverişten her seferinde en az 3.000 altın Florin kazanıyorlardı. Memlûklar 25 Mayıs 1347'de Layazzo'yu zaptederek tahrip edince, İskenderun Limanı, Asya ticaretinin dışarıya açılan en önemli limanı haline gelir. Ancak, 1348-1450 yıllarından itibaren Ermeni tacirleri ve Ermeni ticaret kontuarları Larazzo'nun keşif ticaret faaliyetini İskenderun'da sürdürmeye devam ederler.¹⁹

---

¹⁸ Kaşgarlı, 1990: 115

¹⁹ Kaşgarlı, 1990: 116

2. İLK TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ

2. 1. Türklerin Anadolu'yu Yurt Edindikleri Sırada Ermenilerin Durumu

Ermeniler Türklerin Anadolu'ya gelmesinden önce İranlıların Makedonyalıların, Romalıların, Bizanslıların ve Müslüman Arapların yönetimi altında bulunmuşlardır. Müslüman araplar Ermenilerin dinlerine karışmamalarına karşın mümkün olduğu kadar onlardan yararlanmayı ve onlardan vergi almayı yeğlemişlerdir. Bu nedenle Araplar onların oturdukları yerlerde birçok küçük Ermeni Prenslükleri meydana getirdiler. Abbasiler'in zayıflamasından yararlanan Bizanslılar yeniden Ermenileri yönetimleri altına alarak Ermeni Prenslükleri'ni ortadan kaldırdılar. İşte Türkler Anadolu'ya geldiklerinde Ermenilerin siyasi durumu bu şekildeydi.²⁰

2. 2. Türklerin Anadolu'ya Gelişi

İlk Türk-Ermeni ilişkileri XI. yüzyılda başlamıştır. Bundan önce ise Abbasi ordularında hizmet eden Türk kumandanlar ve ailelerinin, Ermenilerle ilişkileri olmuştur.²¹

Milattan önce ve sonra Türkistan'dan göç eden Türk boylarından Hazar ve Kıpçak Türkleri Hazar Denizi batısında Ermenilerle çok defa karşı karşıya geldiler. Kayıtlara göre de, Oğuz Türkleri IX., X. ve XI. yüzyıllarda akın akın bölgeye gelmeye başladılar.²²

Selçuklu akınları başlarken Bizans artık doğu sınırını savunacak durumda değildi. Bazileüs birkaç kalede garnizonlar buldurmakla yetiniyordu. İmparatorluk sağlam, kontrol altına alınabilir iyice tahkim edilmiş bir sınır oluşturamamıştı.

Ermeni Van Derebeyi Sennakerim'in mülkünü 1021-1022'de Bizans'a devretmesini, Ermeni ve Batı Literatürü Türklerin Vaspuragan'a girmelerine bağlar. Oysa Bizans "Justinien'den Konstantinos Monomak'a kadar Ermenileri, Ermenilik niteliğinden arındırmaya çalışmıştır." Bu politikanın sebebi imparatorluğun hiçbir zaman Ermeni

²⁰ M. Altan Köymen, (1963): *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ayyıldız Mabaası, Ankara: s. 243

²¹ Nejat Göyntüç, (1983): *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul: s. 42

²² Osman Turan, (1984): *Selçuklu Zamanında Türkiye Tarihi*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul: s. 14

toplumuna güvenmemesinden ileri gelir. Çünkü Ermeni derebeyleri daima Bizans'a karşı çelişkili, dönecek bir politika izlemişlerdir.²³

Anadolu'ya ilk Türk akınlarından haber veren Ermeni kaynakları Samuuel Anit'si (Kronik) Thomas Arzruni Zeyli, Meteos Urhahet'si (Urfa'lı Mateos) ile Vardan'dır. (Historia) Bizans kaynaklarından ise Kedrenos zikredilebilir. Ancak, Kedrenos ile Samuel Anit'si Doğu'dan gelen tehlikenin Türkler olduğunu açıklamaz, Türklerden söz eden Urfalı Mateos'tur. Vardan ise, Suini Ermeni Prenes'i Vasak Pahlavuni'nin 1021'de Türk savaşında öldüğünü haber verir. Claude Cahen'in Çağrı Bey'in Anadolu seferini 1029 olarak tarihlendirmesine rağmen Anadolu'ya ilk giren Sultan Alparslan'ın babası Çağrı Bey'dir. Bu seferini 1018 de gerçekleştirmiştir. Çağrı Bey Horasan ve Azerbaycan üzerinden Vaspuragan'a girmiştir. Türk akını Aristages'e göre 1016'da, Urfalı Mateos'a göre 1018'de başlar. "Ermeni Takvimine göre 467-17 Mart 1018":²⁴

Aslında Türkler yöreye yabancı değillerdir. Abbasi ordularında, İslam İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinde gazâlar yapmışlar, Horasan gazileriyle gönüllü olarak Bizans sınırlarından Van yöresine çeşitli kereler geçmişlerdir. 1028'de Azerbaycan'a Bizans sınırlarından, Ermenileri diğer toplumlarla (Bizanslı, Grek, Müslüman, Arap, Frank, Türk, Süryaniler) birlikte yaşadıkları yörelere girmişler, Diyarbakır'a kadar ilerlemişlerdir.²⁵ 1038'de Selçukluların Gaznelilerle savaştığı sürede Yabgular Anadolu'ya üçüncü bir akın yapmışlar, 1042'de Oğuzlar tekrar Vaspuragan'a girmişlerdir. 1044'de Türkmenler bu kez, daha kalabalık kitleler halinde Doğu Anadolu'ya hakim olmuşlardır.

Oğuzlardan 10.000 kişi Güneye inerek Diyarbakır'da Mervani Emiri Nasrud Devleti'nin oğlu Süleyman'ı itaate aldılar. Diğer bir Oğuz kolu Musul yöresine ilerleyerek Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. Ancak Musul Emiri Kureyş, Oğuzları kesin ve kanlı bir bozguna uğrattı.

II Bazil'in fetihleri nedeniyle Bizans sınırları Azerbaycan ve Kafkasya'ya dayanıyordu. İmparator Konstantinos Monomak 1042-1055, Gürcü Liparit'in komutasında, Şeddadllere

---

²³ Kaşgarlı, 1990: 87

²⁴ Kaşgarlı, 1990: 88

²⁵ Kaşgarlı, 1990: 89

karşı başkentleri Duin'e yönelik bir ordu yollamış, Tuğrul Bey ise, amcası Kutalmış komutasında mukabil bir birlik yollamıştır. Kutalmış, Gürcü, Ermeni ve Bizanslılar'dan oluşan Bizans ordusunu ağır bir bozguna uğratmıştır. Gence surları önündeki savaş esnasında Ermeni Kuvvetleri Komutanı Vahram ölmüştür. Tuğrul Sultan'ın akrabası olduğu bilinen Şehzade Hasan da 20.000 kişilik bir ordu ile Pasin ve Erzurum ovalarını işgal etmiştir. Hasan Bizans kuvvetlerince daha sonra şehit edilmiştir. Bu arada Tuğrul Bey İbrahim Yınal'ı Bizans'a yani Anadolu'ya karşı seferler yapması için görevlendirmiştir.

Aristages'in bildirdiğine göre,1048'de Pers (Türk) milleti, devasal dalgalar halin de (Garın) Erzurum ve Pasin (Basian) ovalarını istila etti. Batıda (Khaldia) Gümüşhane, Trabzon, Karadeniz yöreleri, Kuzeyde İspir (Sper), Güneyde Muş (Taron veya Daron) ile Sisak'ı (Ağrı Dağı yöresi) zaptetmiştir.

Gürcü Prensi Liparit komutasında Gürcü, Ermeni ve Bizanslılardan oluşan Bizans ordusunu İbrahim Yınal 1048'de Hasankale'de kesin bir bozguna uğrattı. Liparit esir alındı, 100.000 esir, 10.000 araba tutan ganimet Türklerin eline geçti.

İbrahim Yınal Bey, Tuğrul Bey'e giderek Liparit'i teslim etti ve zafer alayında Liparit halka gösterildi. Ayrıca bu seferde Türklerin Trabzon'a kadar ilerlemiştir.²⁶

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in vasallığına (Tabiiyetine) girmiş olan Diyarbakır Mervan Emiri aracılığı ile, Bazielüs Konstantinos Monomak, Türkler'den barış istedi. Bu arada Bizans, Ermenileri techir ettiği bölgelerde hırpalamakta devam etmiştir. Ermeni takvimine göre 1026-1027 tarihleri arasında Bizans'ın Sivas dolaylarına iskan ettiği Sennakerim ölmüş, yerine oğulları Adom ile Abusalh geçmiştir. Bizans yönetimi bu iki Ermeniye göz altında tutuyordu. İmparatorluğun resmi hafiyelerinin sıkı kontrolünde bulunan Adom ve kardeşi Abusalh, kontrol aksayınca Sivas Rumlarını kesip biçmekle intikam almışlardır.

---

²⁶ Kaşgarlı, 1990: 90

2. 2. 1. Tuğrul Bey'in Anadolu Seferi

Tuğrul Bey, 1054'te büyük bir ordu ile filler, arabalar, atlar, kadın ve çocuklarla Vaspuragan'a girdi. Van Gölü ile Erzurum Ovası, Trabzon, Karadeniz dağlarına, Hazgan ve Hanzife kuvvetlerini yolladı. Sonra kendisi Bargiri ve Erciş'i aldı. Malazgirt önünde karargahını kurdu.²⁷ Tuğrul Bey'in seferinden sonra her iki tarafta birbirlerine yeniden barış heyetleri yollamış, Tuğrul Bey, Bizans'ın Müslümanlardan aldığı kentlerin iadesi, Malazgirt, Urfa ve Antakya kentleri ile İmparatoriçe Theodora'nın ödemeye razı olduğu yıllık haraç isteğinde bulunmuştur. Bu arada Selçuklular'ın itaat altına alamadıkları Türkmen gruplarının Bizans'ın Doğu sınırlarını zaman zaman aştıkları ve Ermeni kentlerinden ganimet aldıkları görülür.

Anadolu'ya yapılan her seferin bir sonrakine "keşif" niteliğinde olduğu kesindir. Bizans'ta iç savaşlar, isyanlar da birbirini izlemekte, böylelikle imparatorluğun doğu sınırı büsbütün Türklere açılmaktaydı.

2. 2. 2. Alparslan'ın Anadolu Seferi

Sultan Tuğrul'un yerine geçen yeğeni Sultan Alparslan (1063-1072) Türkiye Selçuklularının atası şihab-üd-devlet Kutalmış'ın isyanını da bastırarak Selçuklu Sultanı ilan edilmiştir. Sultan Alparslan Rum gazalarını devam ettirmek amacıyla Rey'den Azerbaycan'a hareket etti. Anadolu'ya sık sık gaza eden Tuğtekin, Sultana yöre hakkında bilgi verdi. Oğlu Melikşah Veziri Nizam-ül Mülk ile birlikte Meryem Niş'in (Hagia Maria) Kalesini zaptetti.

Sultan, Melikşah ile vezirini Nahcıvan'da bırakarak, Gürcistan'a girdi ve sonra bütün Güney Gürcistan'ı zaptetti. Anberd (Esmiadzını'nın kuzeyinde) Hagios Georgios Kaleleri (Erivan'ın kuzeyinde) Türkler'e geçti. İkiye ayrılmış olan Selçuklu ordusu Mormaşen'de birleşti. Eski Lal'i (Allahverdi) aldıktan sonra Alparslan Ani surlarına ulaştı ve karargahını kurdu. Bizanslılar Türkler'den evvel kenti boşaltmışlardı. Halkı tecir etmişler, hazineyle

---

²⁷ Kaşgarlı, 1990: 91

birlikte Ani'nin bütün servetini ele geçirerek İstanbul'a nakletmişlerdi. Kent zor erişilebilir bir tepenin üstünde kurulmuş olup, Arpaçay'la (Akurean) çevriliydi.

Sultan ahşap bir kuleye yerleştirdiği mancınıklar ile surları dövmeye başladı ve sonunda deldi. Bizans yönetiminde Ani'yi savunmakla görevli iki Ermeni, Bagrat ve Grigor derhal kaçtılar. Şehirde kalmış olan halk sorumlu kişilerin ikisinin birden kaçtığını görünce paniğe kapılarak etrafa yayıldı. Bu durumda askeri garnizon da kurtuluşu kaçmakta buldu. Sultan Alparslan 16 Ağustos 1064'de Ani'yi alarak Anadolu'nun bu kilit noktasını Türklere açmıştır. Ayrıca Sultanın kente hiçbir mukavemet görmeden girdiğine işaret etmek gerekir. Bizans Ani'yi savunmamıştır.²⁸

Bu sürede İstanbul'da Ermeniler çok mutsuzlardı. Ermeni Patriği Haçik, her türlü aşağılanmalara, hakaretlere hedef oluyordu. Çok kereler iki yüzlü Rumların haksızlıklarına uğruyorlardı. Grekler Ermenileri o kadar küçümsüyorlardı ki, köpeklerine Armen adı takıyorlardı. Bizans İmparatorluğu'nu bu sürede büsbütün sarsan iç savaşlar, taht kavgaları bir yandan, ülkenin batısını istila eden Peçenek ve Kumanlar diğer yandan, Anadolu'ya yönelen Müslüman Türk fetihlerini kolaylaştırmıştır.²⁹

1071 yılında da Bizans İmparatoru Romain Diogene'in başında olduğu ordunun Malazgirt'te Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'a yenilmesiyle, bugünkü Ermenistan, Kuzetbatı İran ve Doğu Anadolu Türklerin eline geçti. Anadolu'nun kapıları Türklere ardına kadar açıldı.³⁰

2. 2. 3. Anadolu'ya Türkmen Akınları

Türkmen Beylerinden Gümüştekin ile Afşin, Ergani'yi aldı, Haran, Rakha kentleri Türklere geçtiği gibi, Türkmenler Fırat'ı da aşarak Adıyaman'a girdiler. Edessa (Urfa) Düküyle savaşa tutuştular. Bizans ordusu bozguna uğradı. Esir düşen Urfa Dükü'nü 40.000 Dinar fidye ile salverdiler. Ancak Ahlara dönen Türkmen Beyleri anlaşılmadı. Afşin, Gümüştekin'i öldürerek Türkmenlerin başına geçti.

²⁸ Kaşgarlı, 1990: 92

²⁹ Kaşgarlı, 1990: 94

³⁰ Kundakçı, 2006: 17

2. 2. 4. Afşin'nin Anadolu'ya Yaptığı Akın

Afşin, Gümüştekin'i öldürünce, Sultan Alparslan'dan korkarak Fırat'ı geçti. Kilikya'nın kuzeyinde Amanos (Kızıldağ) Dağları'nda karargahını kurdu ve Kilikya'yı istilaya başladı. Önce Duluk ve Rabani aldı. 1066'da Antakya Dükalığını istila ve yağma etti. İkinci bir taarruzla Bizans'ın Antakya üssünü ortadan kaldırdı.

Türkler 1066'da tekrar Malatya'ya girdiler. Bu sırada Bizans'ın Anadolu'da çöküşünü fırsat bilen Ermeni Bene-Barzıg oğulları Grek ve Süryani köylerini basıp, halkı öldürüyor, kiliseleri yağma ediyorlardı.

Ermeni Bogusak ailesi Halife ve Sultandan ferman alarak Müslüman oldu ve Siverek'teki mülkünü korudu. 1037'de Gerger Ermenileriyle bu ailenin savaştığı görülür. Türkler Kızılırmak (Halys) vadisinden geçerek Kayseri'yi fethettiler. Böylelikle Orta Anadolu tamamiyle Türkleşti. Türk akınları ve fetihleri Kilikya'ya kadar yayıldı.

Romen Diogen 1069'da Türklere karşı Bizans topraklarını geri alma amacı ile Anadolu'da Kars, Kayseri, Konya, Suriye'de Membic (Hieropolis) ve Artah'a yürüdü. Ordusunda Uz, Frank, Varang, Rus, Alan, Gürcü, Norman ve Ermeni paralı askerleri bulunuyordu. Kumandanı Filateros Malatya'da Türklere yenildi. Ermeniler Bizans'a karşı besledikleri kin ve nefrete rağmen İmparatoru yol boyunca selamlamaya koşuyorlardı. Fakat Sivas Rumları Ermenileri Romen Diogen'e şikayet ettiler. "Arisiag bizi yenince, Ermeniler bize Türklere çok daha kötü muamele ettiler. Kiliselerimizi yağmaladılar, birçoğumuzu katlettiler" dediler. Bu sözler üzerine Romen Diogen Ermenileri tehdit ederek "Türk Seferinden" döndüğünde Ermeni dinini yok edeceğine yemin eder. Birliklerine Sivas Ermenilerinin evlerini yağma etmeleri için emir verir. Bir sürü Ermeni öldürtür. Kendisine itaat sunmaya gelen Vaspuraganlı Sennakerim'in oğulları Sivas Ermeni Derebeyleri Adom ve Abusahlı huzurundan kovarak Sivas'ı mateme boğar.

Sultan Alparslan Romen Diogen'i yenerek Anadolu'yu Türk fetihlerine tamamen açmıştır. Ancak Malazgirt Savaşı'nda Ermenilerin Romen Diogen'e ihanet ettikleri kesindir.³¹

2. 2. 5. Anadolu Selçukluları ve Ermeni İlişkileri Süleyman Şah Devri (1075)

Türkiye Selçukluları'nın kurucusu Kutalmış oğlu Süleyman Şah'tır. Süleyman Selçuk'un oğlu Arslan Yabgu'nun torunudur. 1064'de Kutalmış Alparslan'a yenilmiş ve ölmüş, oğulları ise Bizans sınırına sürülmüştür. 1074'de Suriye'de Yabgu Türkmenleri Atsız, Melik Şah'a tabiiyetini arzetmiştir. Ancak, Süleyman Şah Şii Mısır Halifesi ile ilişkiye girdiğinden bu mücadelede Kutalmış oğullarından biri esir edilip Melikşah'a gönderilmişti. Süleyman Şah Halep'i ve Antakya'yı kuşatmış ve Anadolu'ya geçmiştir. Konya ve dolaylarını aldıktan sonra İznik'e kadar giderek 1075'de İznik'i başkent yapmıştır. Süleyman Şah Anadolu'daki Türkmenleri birleştirdi, ayrıca göçebe Oğuzların kitleler halinde Anadolu'ya göçmelerini sağladı.

Papa Batı Avrupa Prenslarına ve tüm Hıristiyanlara "Türklerin İstanbul surlarına kadar yayılmış olduklarını" yazarak Haçlı Seferine çağırdı. İmparator'un kesin olarak böyle bir mektup gönderdiği belli değildir. Mektubun bazen literatürde Ermeniler tarafından yazıldığı söylenir. Ancak, Papalık ve İmparatorluk mücadelesi I. Haçlı Seferini çok geciktirmiştir.

İmparatorluk, Katolik Avrupa'dan ümidini kesince Melik Şah'la bir anlaşma yapmış (1079), Sultan'a hazineler dolusu hediyeler yollamıştır. Süleyman Şah Bizans taht kavgalarına karışmış, 1078'de Botaniates'in İmparator olmasını sağlamıştır. Melikşah, Porsuk Bey'i, Kutalmışoğullarına karşı Anadolu'ya yollamış, Porsuk Bey, Süleyman Şah'ın kardeşi Mansur'u yenmiştir. Ancak, artık Süleyman Şah'ın Bizans İmparatoru ile arası açılmıştı. Bu kez taht iddialarında Melissenos'u destekledi. Böylelikle Friky ve Batı Anadolu'yu ele geçirdi. İmparator İznik üzerinden Süleyman'a karşı bir ordu gönderdi ise de, Süleyman bu orduyu bozguna uğrattı. Türkler Boğazların Anadolu sahillerinde gümrük daireleri kurarak deniz nakliyatını kontrol etmeye başladılar.

---

³¹ Kaşgarlı, 1990: 95

Anadolu'da Bizans çökmüştü, bunu daha evvel tahmin eden Ermeniler Türklere dönmüş, Türklerle dostluk kurmuş ve tabiiyet arzetmişlerdir.³²

Fırat dolayları ile Kilikya'da, küçük Ermeni grupları örgütleniyordu. Bunları Diogen'in komutanı Filaretos birleştirdi. Geniş bir bölgeyi idaresine aldı. Malatya'yı ele geçirmiş olan subaylarından Gabriel'de Filaretos'un tabiiyetine geçti. Böylelikle Türkiye Selçuklularını Doğu ve Güneyden kuşatan yeni bir Ermeni Beyliği kurulmuş oldu. Süleyman, Bizans'la barış imzaladı. 1082'de Kilikya'ya geldi ve 1083'te Adana, Tarsus, Manisa ve Anazerba şehirleri ile bütün yöreyi fethetti.³³

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah, Çukurova'yı ele geçirdikten sonra Ermeniler bu defa varlıklarını Haçlılara dayanarak sürdürme yoluna gideceklerdir. Bizans saldırıları karşısında Anadolu Selçuklularının desteğini arayacaklardır.³⁴

Filaretos derhal Melikşah'a koştu. Hemen İslamiyeti kabul etti ve Sultan'dan hakimiyet fermanı istedi. Urfa'ya döndü. Ancak, halka zulüm eden melanetiyle tanınmış, ahlaksız bir adamdı. Din değiştirmesi Hıristiyanlar üzerinde iyi bir etki yapmadı, ancak bundan ziyade zulmü, kötülüğü, melaneti halkı usandırmıştı. Antakya Hıristiyanları, bu sebeple kenti Süleyman Şah'a teslim ettiler.

Melikşah'ın kardeşi Şam Meliki Tutuş ile Süleyman Şah'ın arası gerginleşti. Halep muhasarası sırasında Tutuş, Artuk ile beraber savaşıyordu. Süleyman Şah Artuk ile Tutuş'un ordusuna yenildi ve 6 Haziran 1086'da öldü. Süleyman Şah Bizans'a hiçbir zaman tabi olmadığı gibi, Ermenileri de tabiiyetine almış durumundadır.

Orta Anadolu'da Sivas ve dolaylarında "Danişmend" olarak bilinen Ali Talu'nun torunu Süleyman Şah'ın dayısı Gümüştekin Ahmet Gazi tarafından kurulan Danişmendliler Devleti'de Ermeniler gibi Süleyman Şah'a tabidir.

---

³² Kaşgarlı, 1990: 104

³³ Kaşgarlı, 1990: 105

³⁴ Hasan Dilan, (2005): *Fransız Diplomatik Belgelerinden Ermeni Olayları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: I, Ankara: s. 24

Gümüştekin Danişmend Ahmet Gazi 1085-1086'da Sivas'ı ele geçirdikten sonra Kilikya'ya bir sefer yaparak bütün yöreyi zaptetti.

Ahmet Gazi 1084'te Süleyman Şah'a tabi Malatya Valisi Gabriel'e hücum etmiş, Malatya'da yaşayan Süryani ve Ermeni halkın isteği üzerine kenti 1099'da teslim almıştır. Ahmet Gazi Danişmend, bir Türkmen Beyi'dir. Malatya, Sivas, Amasya, Niksar, Kayseri ve Çorum'u elinde bulunduruyordu. Kapados Türkmenleri'nin Ata'sıdır.³⁵

Süleyman Şah Filaretos'a karşı Kilikya ve Antakya'yı fethederken, görüldüğü gibi kendisine tabi Gümüştekin Ahmet Gazi de Malatya'ya hücum ediyordu. Diğer taraftan Süleyman Şah'a tabi olarak bilinen Emir Buldan ise 1085'te Filaretos'a ait Kuzey Ceyhan bölgesini kuşatmıştır.

Melikşah'ın 1092'de ölmesiyle Büyük Selçukluların Anadolu'ya müdahalesi son bulmuştur. Süleyman Şah'ın oğullarından Kılıç Arslan Türkiye Selçuklu tahtına çıkmıştır.

2. 2. 6. I. Kılıç Arslan Devri (1086-1107)

Sultan Kılıç Arslan Ermenilerle iyi ilişkiler içindeydi. 1096'da Malatya'yı kuşattı. Gabriel'in zulmünden harap düşmüş halk özellikle Süryanilerin yardımıyla şehri teslim alacağı sırada, Kogh Vasil'in kardeşi Pankrat (Bagrat)'ın yardımıyla Anadolu'ya giren Haçlıların gelişi üzerine süratle yöreden uzaklaştı. Hersekli Türkler, keşiş Pierre ile gelen cahil ve disiplinsiz kitleleri 1096'da imha etmişti. Daha sonra arkadan gelen şövalye ordusu İznik'i muhasara etmişti.

Kılıç Arslan'a İznik muhasarası yaramadı. Şehir Bizanslılara teslim edildi. Sultan Gümüştekin Danişmend ile birlikte Eskişehir'de Haçlıların tekrar önüne çıktı. Kanlı bir savaş sonucu Türkler geri çekildi. Kayseri'ye doğru ilerleyen bir Haçlı kolunda ilerlemesine engel olunamadı. Diğer bir Haçlı kolu ise o zamana kadar Türklerin elinde bulunan Çukurova kentlerini geri aldı.

---

³⁵ Kaşgarlı, 1990: 106

Sultan bu yenilgi üzerine başkentini Konya'ya nakletmiştir. Yenilginin başlıca nedeni Ermenilerdir. O zamana kadar dost oldukları, gelip kentleri teslim etmek için yalvardıkları Melikşah'ın alicenaplığı Alparslan'ın Ermeni toplumuna gösterdiği müsamaha ve dostluk Haçlıların Antakya'yı almalarına da neden olmuşlardır.³⁶

Anadolu Türkleri için Haçlı Seferleri büyük bir sarsıntıdır. Bununla beraber Kılıç Arslan, Danişmend ve diğer Türk Beyleri Haçlılara karşı Anadolu'da çok çetin savaflara girişmişlerdir. Bir milyonu aşan bir Haçlı istila ordusu Antakya'ya 300.000 kişi olarak varabilmiştir.

2. 2. 7. Sultan Mes'ud Devri (1116-1155)

Kılıç Arslan'ın bir diğer oğlu Mes'ud tahta geçti. Ancak Selçuklu Devleti küçüle küçüle yalnız Konya ve dolaylarını kapsıyordu. Gümüştekin de ölünce (1165) Anadolu'ya Danişmendler hakim oldu. Bu sürede Sultan Mes'ud Danişmendli Emir Gazi'nin himayesindedir.

2. 2. 8. Sultan Mes'ud-II.Thoros ilişkileri (1144-1169)

II.Thoros, 1151'de Vakha Kalesini almış, ovaya inerek Anazerba, Misis, (Mamistra), Adana, Tarsus'u zaptetmişti. Baron Thoros, Bazilelis, Manuel Komnenos'un Çukurava'ya gönderdiği orduyu da yenilgiye uğratmıştır.

Thoros, bununla da yetinmeyerek, Selçuklu kentlerine de saldırmaya başladığı için 1155'te Sultan Mes'ud daha evvel de Türklere ait olan Kilikya'ya yeniden Selçuklu mülküne katmak üzere harekete geçti.

Baron Thoros'un, Grekleri yenmesi üzerine, Ermeniler'den intikam almaya karar verdiler. Konya Sultanı Mes'ud'a hediyeler, paralar verdiler ve ona dediler ki Thoros'ü öldür, bütün Ermeni ırkını mahvet. Mes'ud hediyeleri görünce, Baron Thoros'un üzerine yürüdü, o zaman Thoros kuvvetlerini topladı ve düşmanların önüne çıktı. Kafirler Ermenilerin cesareti karşısında şaşırıldılar. Sultan Baron Thoros'a haber yolladı.³⁷ “Senin

³⁶ Kaşgarlı, 1990: 107

³⁷ Kaşgarlı, 1990: 108

memleketini tahrip etmeye gelmedim, bana tabiiyet bildirmeni istiyorum, bana teslim ol.Grekler'den aldıklarını geri ver, seninle dost olalım” dedi. Bu teklifler karşısında Thoros, sevinçten uçtu ve Sultan’a şu cevabı verdi:

“Sana itaat etmeye razıyım, çünkü benim başarılarımı kıskanmadın, ancak Grekler’e aldıklarımı geri veremem.” Sultan bu cevabı alınca Thoros’u rahat bıraktı, onunla bir dostluk anlaşması imzaladı ve ülkesine döndü, kimseye kötülük etmedi, bu olay Ermeni takvimi 602’de oldu (11 Şubat 1173).

Kilikya zaten Ermeni sergedelerinin Toros Dağları’na yerleşip yavaş yavaş ovayı istilasından evvel Bizans’a aittir, daha sonra da Türklere geçmiştir. Ermeni Baronları Bizans yönetimi tarafından kentlerin başına “vali” veya “komutan” olarak atanmışlardır. Baronluğu kuranlar ise “Filaretos, Gabriel, Haçadur” Türklere tabidir.³⁸

2. 2. 9. Gıyasaddin Keyhüsrev (1205-1211) - II. Levon (1187-1219) İlişkileri

Kilikya Ermenileri her fırsatta Anadolu Suriye kervan yolunu tahrip ediyorlardı. I.Gıyaseddin Keyhüsrev 1208-1209’da Eyyubilerin de katıldığı bir orduyla II. Levon’un mülküne yürüdü ve Levon’u perişan etti. Bu başarı üzerine, II. Levon tekrar Selçuklu Sultanı adına para bastırmıştır.³⁹

2. 2. 10. İzzettin Keykavus Devri (1211-1220)

I. Keykavus, kardeşi Keykubat ile saltanat mücadelesine girişti. Bu karışıklıktan istifade eden Ermeni Baronu II.Levon, Selçuklu kalelerini fethetti. Buna karşılık, I. Keykavus 1216’da Levon’a karşı karadan ve Antalya sahillerinden hücum ederek, Ermeni Baronunu büyük bir hezimetle uğrattı.

Roma Germen İmparatorluğu ile Papalığın Haçlı orduları için bir “üs” olması düşüncesiyle Kral ilan etmiş oldukları ve kendilerine tabii Ermenistan Kralı II. Levon, Selçuklu Sultanı Keykavus’un gönderdiği, tabiiyet menşurunu ve hilatı kabul ederek,

³⁸ Kaşgarlı, 1990: 109

³⁹ Kaşgarlı, 1990: 112

yeniden Selçuklu vasallığına girmiştir. Anlaşmaya sadık kalacağına da yemin etmiştir. Böylelikle II. Levon mülkünü batılılara ipotek etmekle kalmamış, yeniden Selçuklu tabiiyetine girmiş ve Sultan adına para bastırmıştır.⁴⁰

Selçuklu Sultanı II.Keyhüsrev 1243'te Kösedag'da Moğollara yenilince Kilikya Ermeni Krallığı bu defa Moğolların vasalı, Türklerin düşmanı olacaktır. Anadolu'ya egemen olan Moğolların gücü bir süre sonra kırılınca, Memlûk Sultanı Baybars, 1262'de Çukurova seferine çıkacak, 1266 yılında tüm bölgeyi ele geçirip yağmaladıktan sonra I. Hetum'un oğlu Leon'u, 40 bin Ermeni esirle Mısır'a götürecektir. Bundan sonra Kilikya Ermeni Krallığı yok olma sürecine girecektir. Ermenilerin Mısır'da boy göstermesi bu sürgün olayına dayanmaktadır.⁴¹

XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hetum ailesinin iktidarında derin çatlaklar belirmeye başlamıştır. İktidar mücadelesinden dolayı krallar, Ermeni beyleri ve aileleri üzerindeki hakimiyetlerini ve kontrollerini büyük ölçüde yitirmişleridir. Diğer taraftan, krallık üzerinde yapılan her Memlûklu seferi, Ermeni arazisinden ve şehirlerinden devamlı birer büyük parça alıp götürmüştür. Bu yerlere Memlûklu ordularıyla birlikte hareket eden Türkmenler yerleşmiştir. Türkmenler bölgede kuvvetlenirken, Ermeni Krallığı devamlı zayıflamış ve küçülmüştür. Kilikya Ermeni taci 1342 yılında Kıbrıs Lusignan hanedanına geçmiştir. Artık bir addan ibaret olan Kilikya Ermeni Krallığı, Memlûkler Devleti'nin 1375 tarihinde vurduğu son darbe ile tarihten silinmiştir.⁴²

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER

Selçuklulardan sonra Osmanlılar zamanında da Ermenilerin çoğu Türk hakimiyeti altında yaşamayı tercih etmişlerdir. Ermenilerin Osmanlılarla ilk temasları Osman Gazi zamanına kadar iner. Bu dönemde Ermenilerin Kütahya'da bulunan dini merkezleri Bursa'ya nakledilmiştir.⁴³

⁴⁰ Kaşgarlı, 1990: 113

⁴¹ Dilan, 1995: 24

⁴² Salim Koca, (2006): "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", Haz. Hale Şıvgın, *Türk Ermeni İlişkilerinin 1915 Olayları*, 23-25 Kasım Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara: s. 90

⁴³ Esat Uras, (1987): *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınlar, İstanbul: s. 42

Osmanlı Türkleri idaresinde Ermeniler, Bizans ve kendi prenslikleri zamanında görmedikleri adalet, hak ve hürriyete kavuştular. Buna bağlı olarak çeşitli yörelerden Ermeni göçmenlerin şehir ve kasabalara gelmesi bu zamana rastlar.⁴⁴ Osmanlı Devleti'nde İslam Hukuku gereği halk genel olarak iki kısma ayrılmıştır: Müslim (Müslümanlar), Gayr-i müslim (Müslüman olmayanlar). Gayr-i Müslimler de Müslümanlarla savaş halinde olanlar (ehl-i harb) ve kendileyle anlaşma yapılmış olanlar (ehl-i ahd) olmak üzere ikiye; ehl-i ahd ise devletin himayesini kabul edenler (zimmiler veya ehl-i zimme), kendileriyle barış yapılmış olanlar (ehl-i eman) olmak üzere ikiye ayrılırlar.

Osmanlı halkından Müslüman olanlar veya olmayanlar, İslam hukuku'nun çizmiş olduğu sınırlar ve buna bağlı olarak devletçe belirlenmiş olan hukuk sistemi içinde haklara ve vazifelere sahip olmuşlardır.⁴⁵

Osmanlı Devleti Müslümanlarla gayr-i müslim tebaa arasında din, kültür ve ekonomi dahil tüm alanlarda eşitlik olmuş, gayrimüslimler devlet işlerinde, parlamentoda dış ilişkilerde vs. faal iştirak etmişlerdir.⁴⁶

Osmanlı Devleti, Ermenilere karşı sürekli iyi davranmış, her zaman ulusal ve dini görüşlerine saygılı olmuş, kendilerine en önemli hizmetleri vermek suretiyle onlara güven göstermek ve değer vermekle birlikte sosyal ve fikri gelişmeleri, refah içinde olmaları için gerekli önlemleri almış ve onlara özgü haklar tanımıştır. Örneğin Ermeni Milleti Nizamnamesi ile Ermeni toplumuna diğer Hıristiyan unsurlardan farklı bir takım ayrıcalıklar tanınması Osmanlı Devleti'nin Ermenilere güven duymaları ve hatta bağlılık denemiş tek Hıristiyan unsur "Milleti Sadıka" olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır.⁴⁷

Ermeniler askerlik vazifesinden de muaf oldukları için ticari hayatta önemli mevkilere gelmişler, toplum içinde ön plana geçmişler ve zengin olmuşlardır.⁴⁸

⁴⁴ Yusuf Halaçoğlu, (2006): *Ermeni Tehciri*, Bab-ı Ali Kültür Yayıncılığı, İstanbul: s. 14

⁴⁵ Akdin v.d., 2006: 3

⁴⁶ Sadık Ferudunoğlu, (2002): *Bitmeyen Ermeni Sorunu*, Madra Press Matbu Evi, İstanbul: s. 10

⁴⁷ Selahattin Tansel, (1977): *Mondoros'tan-Mudanya'ya Kadar*, M.E.B. Yayınevi, Cilt: I, Ankara: s. 102

⁴⁸ Recep Karacakaya, (2005): *1908-1923 Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul: s. 20

Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü dönemlerinde azınlıklarla ilgili bir sorun yoktur. yükselme (1453-1579) ve duraklama (1579-1699) dönemlerinde azınlıklar Osmanlı İmparatorluğu'nun sağladığı can ve mal güvenliğinden bol bol yararlanmışlardır. Osmanlı bayrağı altında olmaktan gurur duymuşlar ve mutlu yaşamışlardır. Ayrıca hiçbir ülke, bu azınlıkları kışkırtmak, ayaklanmaya yöneltmek gibi Osmanlı'nın iç işlerine karışmaya cesaret edememiştir. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu, 1683 yılındaki İkinci Viyana Kuşatması'na veya 1699 yılında imzaladığı Karlofça Antlaşması'na kadar dünyanın en güçlü yenilmez ordusuna ve ekonomisine sahiptir. Tek süper güçtür. İçindeki azınlıkları kışkırtma, ayaklandırmaya yönlendirme, destek verme gibi konular hiçbir ülkenin göze alamayacağı işlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu büyük güç veya süper güç olmanın verdiği güvenle kendi vatandaşlarının zaman zaman ortaya çıkan ihtiyaçlarını görmüş ve bu ihtiyaçları kendisi karşılamıştır. Hatta bazen yabancı ülkelere bile ekonomik bazı haklar vermiştir. Bunlar, o dönemin ihtiyaçları olmakla birlikte kendine aşırı güvenden kaynaklanmıştır. 1535'te Kanuni Sultan Süleyman, Fransızlara kapitülasyonları tanımıştır. O dönemde Fransızların veya başka ülkelerin bu hakları kötüye kullanmaları akla bile gelmemiştir. Kötüye kullanırlarsa, anında geri alınacağını ve cezalandırılacağını bilincindedirler.⁴⁹

3. 1. Ermeni Patrikanesinin Kurulması

V. yüzyılda Eçmiyazin'de kurulan Gregoryen Kilisesi'ne ve mezhebine bağlı olan Ermenilerin Osmanlı yönetiminde, Bursa'nın başkent olmasından (1326) sonra, ayrı bir cemaat şeklinde teşkilatlanmalarına izin verilmiş, Kütahya'da bulunan ruhani merkezlerini Bursa'ya nakletmişlerdir.

Fatih Sultan Mehmed ise, 1461'de Bursa'da bulunan Ermeni piskoposu Ovakim ile Anadolu'dan bir miktar Ermeni'yi yeni başkent İstanbul'a getirtmiştir. Padişah, Samatya'daki Sulu Manastır isimli kiliseyi Ermeniler'e vermiş ve Ovakim'i kendilerine patrik tayin etmiştir. İşte bundan sonra Anadolu'nun birçok şehrinde yaşayan Ermeniler, kısım kısım İstanbul'a getirildiler ve çeşitli semtlere yerleştirildiler. Anadolu'da kalanlar ise kale

---

⁴⁹ Kundakçı, 2006: 24

bekçiliği ile vazifelendirilmişlerdir. Mesela Sis (Kozan) Sancağı'nda yer alan Anavarza, Parsberd, Küpdere, Lemberd kaleleriyle Çukurova'yı Orta Anadolu'ya bağlayan ve çok önemli bir stratejiye sahip Gülek Kalesi, Ermeni muhafızlara bırakılmıştır. Bu şekilde devletin çeşitli kademelerinde görev yapan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nce kendilerine tanınan bu hoşgörüyü karşılık verdikleri hizmetten dolayı "milleti sadıka" unvanını kazanmışlardır.

Osmanlı idaresindeki Ermeniler'den az da olsa diğer mezheplere mensup olanları da vardı. Nitekim en yaygın Hıristiyan mezhep olan Ortodoksluğu benimseyen Ermeniler, Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlıydılar. 1781'den itibaren Katolik rahiplerinin yoğun faaliyetleri ile bu mezhep de Ermeniler arasında taraftar buldu.⁵⁰ Bilinen ilk katolikleştirme faaliyetleri 11. yüzyılda başlamıştır. Birinci Haçlı seferleri sırasında Kudüs Krallığı Fransa ile ilişki kurmuş olduğunda Fransız Katolik misyonerler burada propanganda faaliyetlerini rahat bir şekilde yürütmüşler ve bir kısım Gregorien Ermeniye katolikleştirmeyi başarmıştır. Ayrıca İran'da Şah Abbas tarafından götürülen ve Culfa'ya yerleştirilen Ermenilerinde katolikleştikleri bilinmektedir. Diğer taraftan 14. yüzyıl sonlarında Kilikya'ya gelen Fransisken ve Dominiken mezhebi misyonerleri bu bölgede katolikliği yaymak için gayret göstermişlerdir. Çok sayıda Gregorien Ermeni değişerek Katolikliği benimsemiştir.⁵¹

Cemaati üzerindeki etki ve yetkilerinin azalmakta olduğunu gören Ermeni Patriğinin baskılarına rağmen Katolik mezhebi gücünü korudu. Bunun üzerine Bab-ı Ali, 1831'de Ermeni Katolik Kilisesi'ni resmen tanıdı. Osmanlı hükümeti, XIX. yüzyıl başlarında beri ülkede din propagandası yapan Protestan misyonerlerin faaliyetleri sonucu bu mezhebe giren Ermenilerin kurduğu Ermeni Protestan Kilisesi'ni de 1859'da tanıdı. Böylece Ermeniler dört farklı kiliseye bağlı bir duruma girdiler.

Osmanlı idaresinde Ermeniler dini vecibelerini tam hürrüyet içinde yerine getirirlerken, kendi din adamlarını da yine kendilerinin tayin etmelerine izin verilmiştir. Mesela Antakya, Diyarbekir, Antep, Erzurum, Çıldır, Kars, Maraş, Talas, Karahisar-ı sahib, Ergani, İzmir, Tarsus, Harput, Kıbrıs, Divriği gibi Ermeni manastırlarına mensup

⁵⁰ Halaçoğlu, 2006: 15

⁵¹ Abdurrahman Küçük, (2003): *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Andaç Yayınları, Ankara: s. 117

rahiplerin, bağı bulundukları marhasalıklarınca tayini imtiyazı da son zamanlara kadar yürürlükte kalmıştır.

Anadolu'nun Türk idaresine girmesinden sonra burada yaşayan Ermeniler, kendi dillerini tam bir serbestlikle konuşmaya devam ettiler. Osmanlı yönetimi, diğer cemaatlere uyguladığı politikayı bunlara da uygulayarak Ermenice'yi ve Ermeni adlarının kullanılmasını serbest bıraktı. Buna bağlı olarak Ermeniler, kendi dillerinde kültürel faaliyetlerini sürdürdüler. Türk matbaasının kurulmasından 160 yıl kadar önce Venedik'te matbaacılık eğitimi görmüş olan Sivash Apkar adındaki bir papaza 1567'de İstanbul'da bir Ermeni matbaası açması için izin verildi. Diğer taraftan Marsilya'da kurulmuş olan bir Ermeni matbaasının Fransa Kralı XIV. Louis (1643-1715) tarafından kapatılmasına karşılık, Osmanlı Devleti'nde Ermeni basını gelişerek devam etmiştir. Gerçekten de İstanbul'dan başka İzmir (1759), Van (1859), Muş (1869), Sivas (1871) gibi taşra şehirlerinde de yeni Ermeni matbaaları faaliyete geçmiştir. 1908'de bütün ülkede Ermeni matbaası sayısı 38'e ulaşmıştır. Nitekim 1910 yılında İstanbul'da Ermenice beş gazete ve yedi dergi çıkarılmaktaydı.⁵² Kanuni Sultan Süleyman'ın 1536 yılında Fransızlara bir lütuf olarak verdiği kapitülasyonlardan en çok yararlananlar Ermenilerdir. Yurtiçinde ticaret onların elindeydi. 18. yüzyılda yapılan araştırmalarda Anadolu'da 166 ithalatçının 141'i Ermeni, 13'ü Türk, 153 sanayicinin 127'si Ermeni, 23'ü Türk, 155 sanayicinin 130'u Ermeni, 20'si Türk, 37 bankacının 32'si Ermeniydi.⁵³

4. ERMENİ SORUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE HAZIRLAYAN ETKENLER

4. 1. Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarında genişlemesi ile beraber Çukurova bölgesinde ele geçirmeleri sonucu, bu bölgede yaşayan Ermeniler de bu devletin idaresine girdiler. Ermenilerin Osmanlı Devletinin idaresinde, ne Bizans ve hatta ne de Ermeni Prensiği dönemlerinde yaşamadıkları bir adalet ve hürriyete kavuştuklarına ilişkin tarihi işaretler vardır. Bu yöndeki kanıtlardan birisi de yöredeki şehir ve kasabaların Ermeni nüfusundaki doğal olmayan artıştır. Nitekim Arapgir, Çermik, Ergani, Harput, Urfa ve

⁵² Halaçoğlu, 2006: 15

⁵³ Gürün, 2005: 91

Siverek'teki Ermeni nüfusu 1518'de yaklaşık 5.500 iken 1523'te 9.000'i aşmış ve %66 artmıştır.⁵⁴

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Ermenilerin devlet yönetimiyle ilgili bir problemleri görülmezken, devletin zaafa uğradığı XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, özellikle yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı sürdürdükleri politikanın bir parçası olarak bu cemaati tahrik etmeye ve dini, siyasi ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda kullanmaya başladılar.⁵⁵ Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti Ermenilere karşı her zaman iyi davranmış ve onların dini düşüncelerine saygılı olmuş ve onlara özgü haklar tanımıştır.

Ermeniler, XIX yüzyılın ortalarına kadar, 500 sene devletin en güvenilir unsurlarından biri idiler. Hem devletle münasebetlerinde, hem de beraber yaşadıkları Türklerle münasebetlerde böyle idiler. Aynı köy ve şehirde yaşayan Türkler ve Ermeniler birbirilerini çok seven, en çok kaynaşan, birbirilerine en çok güvenen unsurlardı. Dinlerine, dillerine pek düşkün olan Ermenilerin içinde Türkçe bilmeyen, evinde Türkçe konuşmayan, Türk adet ve ananelerini aynen benimsemeyen Ermeni ailesi ya hiç yoktu veya zikredilemeyecek kadar azdı. Ermenice bilmeyen Ermeniler pek çoktu. Birçok Ermenice gazete ve kitap, Ermeni alfabesi ile Türkçe neşrediliyordu. Okulları vardı, ama kendi arzularıyla Türkçe eğitim yaparlardı. Ermeni lisanı vardı, ama onlar kilisedeki ayinlerini bile ekseriya Türkçe yapıyorlardı. Ermeni psikaposları, rahipleri, patrikleri hakkında şikayetler devlet tarafından incelenir, şahitlerin ifadelerine başvurulduktan sonra şikayetlerin doğru olup olmadığı ortaya çıkar ve durum bir sonuca bağlanırdı.⁵⁶

Ermeniler ile Türkler arasındaki kültür ilişkileri o kadar derin olmuştur ki, sanki iki millet içiçeydi. Ermeniler o kadar Türk adetlerinin tesirinde kalmışlardır ki, 1835'te Osmanlı Devleti'ne gelen ve İstanbul'da, Anadolu'da pek çok incelemelerde de bulunmak fırsatını yakalayan Moltke "Bu Ermenilere hakikatte Hıristiyan Türklerdir denilebilir" kanısına varmıştır.

⁵⁴ A. Süslü, F. Kırzıoğlu, R. Yinanç, Y. Halaçoğlu, (1995): *Türk Tarihinde Ermeniler*, Kars Kafkas Üniversitesi Yayınları, Ankara: s. 88

⁵⁵ Halaçoğlu, 1996: 25

⁵⁶ Sadıkoğlu, 2002: 27-28

Bu karşılıklı güven ve saygı XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar sürmüştür. Ama bu tarihten sonra özellikle Osmanlı Devleti'nin siyasi durumundan yararlanmak isteyen ve kendi emperyalist çıkarları için Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD, Ermenileri gerçekleştirmeyeceği kendilerince de bilinmesine rağmen Doğu Anadolu'da hayali bir Ermenistan vaatmişlerdir. Bunun üzerine Ermeni komiteciler ve bağımsızlık ülküsüyle kafaları dolmuş bazı Ermenilerin telkinleriyle ortaya bir Ermeni sorunu çıkarılmıştır

4. 2. Ermeni Sorununu Hazırlayan Etkenler

4. 2. 1. Bazı Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'ne ve Ermenilere Karşı İzledikleri Politikann Etkileri

Osmanlı Devlet 1683 tarihinde II. Viyana bozgunundan sonra Hıristiyan Avrupa devletlerinin bazıları Osmanlıları Avrupa'dan atmak amacıyla kutsal ittifak oluşturmuşlar ve Osmanlılara saldırarak 1699 tarihinde imzalanan Karlofça Antlaşması ile Osmanlılardan birçok toprak almışlardır. Bu tarihten sonra da ekonomik ve askeri alanda güçlenerek Osmanlı Devleti'ne karşı saldırı ve üstünlüklerini sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti yöneticileri askeri başarısızlığın ve ekonomideki darboğazın nedenlerini iyi kavrayamadıkları için getirdikleri çözüm yolları da sorunları çözemediği gibi içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu düşünceler ve Osmanlı yönetiminde meydana gelen aksamalar toplumsal huzursuzlukların doğmasına neden olmuştur. Özellikle Osmanlı yönetiminde yaşayan Hıristiyan unsurların sorunları bazı Avrupa devletlerinin kendi sorunları gibi düşünülmüş ve bu sorunları çözmek için Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmışlardır. XIX. yüzyılda Avrupa'nın bazı devletleri sanayileşerek ekonomik yönden güçlenmişler ve Osmanlı ülkesini sanayi ürünleri için bir pazar olarak görerek emperyalist çıkarları için özellikle Rum ve Ermenileri aracı olarak kullanmışlardır. Bundan dolayıdır ki ekonomik çıkarları sürdürmek amacıyla Rum ve Ermenileri sürekli olarak desteklemişlerdir.

1870'li yıllarda Avrupa'nın siyasi dengesi değişmiş, Almanya ve İtalya siyasi birliklerini tamamlayarak, Avrupa'da söz sahibi olmuşlardır. Osmanlı Devleti toprak kaybetmeye devam ederken özellikle balkanlarda yaşayan Hıristiyan unsurlar Osmanlı yönetiminden ayrılmak için hazırlıklarını tamamlamış ve Avrupa devletlerinin yeşil ışık

yakmasını beklemişlerdir. Rusya'nın Osmanlı Devleti için hasta adam düşüncesini önceleri reddeden 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bu düşüncelerinden vazgeçen İngiltere ve Fransa gibi devletler kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı topraklarını aralarında paylaştırmak amacıyla aralarında anlaşarak doğu sorunu olarak gördükleri bu projeyi uygulamaya koymuşlardır.

İşte emperyalist devletler, Osmanlı Devleti'ndeki sömürgeci çıkarlarını sürdürebilmek amacıyla Ermenilerle daha çok ilgilenmeye başlamışlardır. Bu ilgi önceleri Fransa, İngiltere ve Rusya arasında başlamış, sonra da ABD de katılmıştır.⁵⁷

Avrupa'daki siyasal ve ekonomik dengelerin değişmesi, ülkelerin kendi toprakları dışından da iktidar ve sömürge mücadelesine girmesi, Ermeni sorununun çıkmasında ve daha çok gelişmesinde oldukça etkili olmuştur. Çünkü Ermenilerin yaşadığı ve Ermenistan diye tabir edilen bu bölge, bu dönemde Avruda'da güç dengelerini elinde bulunduran İngiltere, Fransa ve Rusya'nın çıkarlarının çatıştığı bir bölge durumundaydı. Bu nedenle bu ülkeler bölgede kendi otoritelerini sağlamak ve bölgeyi denetimleri altında tutabilmek için Ermeniler ile yakın ilişkilere girmişler, Ermenileri Osmanlı idaresine karşı kıskırtmışlar ve Osmanlı Devleti karşısında Ermenilerin savunuculuğunu yapmışlardır. Bu çalışmaları sonucunda da Avrupa devletleri Ermeni sorununu hazırlayan diğer bir faktör olmuştur.⁵⁸

4. 2. 1. 1. Rusya'nın İzlediği Politikamın Etkileri

Rusların Ermenileri kullanma politikası XVIII. yy. başlarında I. Petro'ya kadar iner. I. Petro, İran'la yaptığı savaşlarda Ermenilerden yararlanmış ve Ermenilerden bir kısmını kendi topraklarına yerleşmeye davet etmiş ve onları göç ettirmiştir.

Rus Çarlığı Ermeniler konusunda sistematik çalışma yapabilmek için 1816'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nü kurdu. 1826-1828 İran savaşını kazandığında da imzaladığı

⁵⁷ Halil Metin, (1992): *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, M.E.B. Yayınları, Ankara: ss. 58-59

⁵⁸ Rıdvan Türkmenoğlu, (2006): "Osmanlı Devletinde Ermeni Sorunu ve Avrupa Devletlerinin Ermeni Politikaları", www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=2&yazi=456. E.T.16.06.2007

anlaşma gereği, Revan ve Nahcivan Hanlıkları'nı birleştirerek Ermeni Vilayeti'nin oluşmasını, ardından İran'dan da Ermenilerin buraya göçünü sağladı.⁵⁹

Rusya Ermenilerin nüfus olarak yoğunluk oluşturdukları her Osmanlı vilayetinde veya livada konsolosluklar açarak buradaki Ermenilerle daha yakın temasta bulunmayı ve onları daha etkin şekilde kontrol etmeyi amaçlamıştır. Bilhassa Ermeniler üzerinde birinci derecede etkili olan kişiler ile birebir ilişki kurup ve onlara her türlü yardımı sağlayarak Ermeniler üzerindeki nüfuzlarını arttırmıştır. Konsoloslukların dokunulmazlıklarından da istifade ederek görev yetkilerini aşip devletin işlerine müdahale gibi hukuka aykırı hareketlere tevessül etmişlerdir.⁶⁰

Belgeler bize, Rusların ilk defa 1828-1829 Osmanlı Ermenileriyle ilişkiye girdiklerini ve onları savaş sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırttıklarını, aynı olayların İran Ermenilerine 1827-1828 İran-Rus savaşında yapıldığını, onların zorla Kafkasya'ya göç ettirildiklerini açıklamaktadır. Rusya'nın Kafkasya'ya ayak atabilmek için Erivan bölgesini ele geçirmeyi hedeflediğini, bunu gerçekleştirebilmek için İran'la 1803-1813 yılları arası savaştığını, bu savaştan başarısız olunca bu defa politika değişikliğine gittiğini yapılan incelemelerden anlıyoruz. Osmanlı ve İran Ermenilerini kendi yanına çekebilmek ve onları kendi emelleri için kullanabilmek için Ermeni gençlerini Rus okullarında eğitmeye başlayacaktır. Bu nedenle Ermeni isimleri taşıyan birçok okul açılacaktır. Bu okullar gerçek birer Rus okullarıdır. Moskova Lazarian Enstitüsü, Tiflis Nersessian Okulu, Eçmiyazin Gevorgian Akademisi bu misyonu yerine getirmek için kurulan misyoner okullarıdır. Ermenilere bu okullarda milliyetçi fikirler aşılacak, bu okullardan çıkan Ermeni misyonerler İran veya Doğu Anadolu'ya geçecek Ermeniler arasında dolaşarak, fikir alışverişinde bulunacaklardır. Rusya bu çalışmanın ilk meyvesini İran savaşında elde etmiştir. İran Ermenilerinin içerden desteğini alarak İran topraklarına giren Ruslar 40 bin Ermeniye zorla Rus topraklarına göçe zorlayacaktır. Rusya aynı taktiği 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında bu defa Ermeni papazlarını kullanarak uygulama fırsatı bulmuştur. Bu savaşta Rusya Ermenilerin koruyucusu olduğunu göstermek için Doğu Anadolu'dan 100 bin Ermeniye kendi topraklarına göçe zorlamıştır. Bundan sonra Rusya, Osmanlı

⁵⁹ Kemal Beydilli, (1988): "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: XIII, Sayı: 17, Ankara: s. 368

⁶⁰ Mücahit Demirel, (2005): *19.yüzyılda Ermenilerin Tebaa-yı Sadıka Olmaktan Çıkışlarını Ortaya Koyan Süreç*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: s. 132

Devleti üzerinde yayılmacı politikalarına ulaşmak için Hıristiyanlar ve özellikle Doğu Anadolu’da yaşayan Ermenileri kullanmaktan geri kalmayacaktır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Ermeniler Çarlık Rusyası’nı koruyucu ve kurtarıcı olarak görmeye başlayacaklardır.⁶¹

Mehmet Ali Paşa’nın ayaklanmasından sonra Osmanlı Devleti, dış gailer bakımından, bir on beş yıl kadar nispeten sakin sayılabilecek bir döneme girdi. Her ne kadar, bu arada Eflak ve Buğdan’da, Suriye ve Lübnan’da sorunlar ortaya çıktıysa da, bunlar devlet için bir bunalım yaratmadı. Bu suretle biraz rahatalayan Osmanlı Devleti, Tanziman Fermanı ile başlatılmış olan ıslahat faaliyetleri ile bir süre meşgul olmaya imkan buldu. Fakat Rusya’nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emellerini yeniden harekete geçirmesi, hem Osmanlı Devleti’nin başına büyük sorun çıkardı ve hemde büyük bir Avrupa bunalımının ve hem bir Avrupa savaşının ortaya çıkmasına sebep oldu.⁶²

1854-1856 Kırım Savaşı sırasında Ermeniler bu defa Kars platosunu işgal eden Rusların tarafına geçeceklerdir. Kars platosunun ele geçirilmesi Rusya açısından hayati önem taşımaktadır. Kırım Savaşı’nda Rusya yenilince, savaştan sonra Osmanlı Ermenilerinin doğal müttefiki olduğunu kanıtlayabilmek için bölgedeki Rus konsoloslari devreye sokularak Ermenilere Rus pasaportu dağıtılacaktır. Nalbandian, “The Armenia Revolutionary” adlı kitabında Kırım Savaşı’ndan sonra gazetelerin devreye sokularak okullarla birlikte Ermeni eğitiminde önemli bir rol oynadıklarını ve isyanın alt yapısını oluşturmaya devam ettiklerini açıklamaktadır. 1848 İhtilalleri’nin etkisiyle ihtilalci fikirler yayan bu gazetelerin başında, Van’da yayınlanan Ardzıvi Vaspuragan ve Tiflis’te çıkan Mushak gelmektedir. Ama İngiltere ve Fransa’nın Kırım Savaşı’ndan zaferle çıkması bir süre Rus yayımcılığını durduracak, Osmanlı Hıristiyanlarının koruyuculuğunu Rusya’nın elinden alabilmek için İngiltere ve Fransa’nın telkinleriyle Osmanlı Devleti 18 Şubat 1856’da Islahat Fermanı’nı ilan edecektir. Bu fermana göre, Hıristiyan tebaa ile Müslüman tebaaya siyasi haklar konusunda eşitlik sağlanacaktır. Bununla yetinmeyen İngiltere ve Fransa 1856 Paris Antlaşması’na koydukları 9. maddeyle de Osmanlı Hıristiyanlarının korunmasını üstleneceklerdir.⁶³

⁶¹ Dilan, 2005: 13

⁶² Fahir Armaoğlu, (1995): 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınları, Ankara: s. 227

⁶³ Dilan, 2005: 14

4. 2. 1. 2. İngiltere'nin İzlediği Politikanın Etkileri

İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ilgi duyması 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra başlar. 1787'de Osmanlı-Rus savaşı başlayınca İngiltere Hükümeti'nin başında bulunan William Pitt, Rusya'nın devamlı güneye sarkması ve kuvvetli bir Karadeniz olması halinde İngiltere için tehlikeli olabileceği kuşkusunu ilk kez duymuş ve Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemek gerektiğini hissetmiştir. Pitt'in politikası, 1783-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar değişmeden Gladstone'un Başbakan olmasına değin sürecektir. İngiltere, Fransa-Rusya savaşlarında Rusya'yı desteklemiştir. Ancak Tilsit'te Rusya ile Fransa anlaşınca Osmanlı-İngiliz dostluğu yeniden başlamıştır. Yunan başkaldırısında İngiltere'nin Yunanistan'nın yanında yer aldığını görüyoruz.⁶⁴

İngiltere, Yunan başkaldırısından sonra başlayan 1828-1830 Osman Rus Savaşı'nda seyirci kalmasına karşın Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın başkaldırması nedeniyle Mısır Valis'nin ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı elde ettikleri çıkarlar dolayısıyla kuşkuluyor kendi çıkarları açısından Osmanlı İmparatorluğu'nu destekliyor ve bu hizmetlerine karşılık olarak Türkiye'nin idam fermanı diye adlandırılan 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması'nı Padişah II. Mahmut'a imzalatıyordu.

Rusya'nın 1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra, Eflak-Buğdan'ı kendi nüfuzu altına alması, Avusturya ve İngiltere'yi ciddi şekilde kuşkulandırmıştı. Hele doğuda Rusya'nın Kafkasya'ya yerleşmeye başlaması, Hint yoluna bir hazırlık olarak görmesi nedeniyle İngiltere'yi büsbütün huzursuz etmişti. Bu nedendir ki, İngiltere 1853 yılında Rus Çarı H. Nikola'nın İngiliz Büyükelçisine "kollarımızın üzerinde çok hasta bir adam var, içtenlikle belirtmeliyim ki gerekli bütün hazırlıklar yapılmadan bu hasta ölüverirse büyük felaket olur" şeklindeki sözleriyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımını kabul etmeyerek Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Savaştan yenik çıkan Rusya, bir süre doğuya, Asya'ya dönmek zorunluluğunu duymuş, Vladivostok'u ele geçirerek Sibirya'nın işgalini, sonra Türkistan'ın işgaline girişmiştir. Rusya'nın Asya'daki bu hareketleri İngiltere'nin Hindistan İmparatorluğu için bir tehlike oluşturduğu açıktır.

---

⁶⁴ Metin, 1992: 61

1870'li yıllarda Avrupa'nın siyasi dengesinin değişmesi, Rusya'nın 1863 Lehistan (Polonya) başkaldırmasından sonra başlattığı Panslavizm politikası ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'ndan sonra İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili siyasetinde büyük değişiklik olmuştur. İngiltere, 1783 tarihinden bu yana Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği onun toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk ederek, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama ve onun toprakları üzerinde kendisine bağlı ulusal devletler kurma politikasını benimsemiştir. İngiltere'yi böyle bir politika izlemeye iten nedenlerden birisi de 1880 yılından başlamak üzere Avrupa politikasında Ermeni sorununun ön plana çıkmasıdır.⁶⁵

İngiltere'nin Ermenilerle ilgili politikasına gelince, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Katoliklerin koruyuculuğunu Fransa'nın, Ortodoksların koruyuculuğunu da Rusya'nın üzerine almış olması, 1840'lardan itibaren İngiltere'yi harekete geçirmiş ve imparatorluk içinde bir protestanlık politikası gütmeye başlamıştır. İngiltere'nin protestan kiliseler açmak ve protestan kolejler kurmak suretiyle başlamış olduğu ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine kanşmak için bir araç olarak kullandığı bu protestanlık politikası, en fazla Ermeniler arasında etki yapmıştır. Çünkü bu din ve eğitim kurumları, ilk defa olarak Ermeni kültürünü ele aldığı için, Ermeni ulusal duygularını kışkırtmıştır.

Ermeni sorununun 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya'nın Anadolu'nun kuzey-doğusundaki bazı Türk şehirlerini işgal ederek, bu şehirlerde yaşayan Ermenileri bağımsızlık amacıyla Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmasıyla başladığı söylenebilir. Bu durum İngiltere'yi kaygılandırmış ve Rusya'nın Ermenileri koruma perdesi altında, Doğu Anadolu'yu balkanlaştırmasından ve bu savaşta sağlamış olduğu toprak kazançlarının yarattığı elverişli durumdan faydalanarak nüfuzunu bir yandan İskenderun, öte yandan da Mezopotamya üzerinden Basra Körfezi'ne yaymasından kuşkulandırmıştır. İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus tehlikelerine tek başına karşı koyamayacağını anlayınca, tehikeyi önlemek ve kendi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çıkarlarını korumak için harekete geçerek Ermeni sorununu kabul etti. Bu yolda ilk adım olarak Berlin Antlaşması'ndan önce Osmanlı Hükümeti'ne, tehdit suretiyle Rusya'ya karşı bir savunma antlaşması imzalatılarak Kıbrıs'ı gereğinde Rusya'ya karşı bir üs olarak kullanmak için aldı. Bundan başka Doğu

---

⁶⁵ Metin, 1992: 62

Anadolu'da Hıristiyanların bulunduğu eyaletlerde ıslah yapılması konusunda da bir taviz kopardı. Bu nedenle Ermeni sorunu, bir İngiliz sorunu haline geldi ve İngiltere bir taşla birçok kuş vurmuş oldu.⁶⁶

Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce, Ermenilerin bağımsızlık gibi Osmanlı Devleti'nden bir istekleri olmadığı halde Ruslar, Ermenilerin herhangi bir isteği olmaksızın, Ayastefanos Antlaşması'na Ermeni sorununu maddeleştirirken, İngiltere de Ermenilere sormaya gerek görmeden aynı zamanda Kıbrıs Antlaşması'na da Ermeni sorununu eklemiştir. Görülüyor ki, Ermeni davası Ermenilerin değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda çıkarları çarpışan iki büyük devletin İngiltere ve Rusya'nın davası olarak ve önce politik bir kimlik ile meydana getirilmiştir. Fakat kağıt üzerinde ve madde halinde kalan bir davadan da ne Rusya'nın ne de İngiltere'nin yararlanmasına olanak yoktu. Şu halde bu davayı canlandırmak gerekiyordu. İşte Ermeni isyanları Berlin Antlaşması'ndan sonra bu davanın avukatlığını ele almış olan İngiltere'nin ve zaman zaman aynı işe karışan Rusya'nın ince hesaplarının bir sonucu olarak görülmektedir.⁶⁷

İngilizlerin Ermeni politikasında güttükleri siyasetin başka nedenleri de bulunmaktadır. Alman kaynaklarına göre İngiltere, Mısır'ı ele geçirme planları yaparken, Balkanlar'da ve Küçük Asya'da huzursuzluklar çıkartarak diğer ülkelerin dikkatlerini buralara çekmek istiyordu. Avrupa kamuoyunu en iyi etkileyecek durumda olan da, Hıristiyan inanca sahip bir halkın Müslümanlara karşı ayaklanması olacaktı.⁶⁸

4. 2. 1. 3. Fransa'nın İzlediği Politikanın Etkileri

16. yüzyılda Türk-Fransız ilişkilerinin en önemli iki olayından birisi 1535 yılında akdedilen Ticaret Andlaşması, diğeri Fransa-İspanya savaşında esir düşen Fransa Kralı I. François'nin yardım istemesiyle ilgili gelişmelerdir.⁶⁹

---

⁶⁶ Metin, 1992: 63

⁶⁷ Metin, 1992: 64

⁶⁸ Süslü, v.d., 1995: 91

⁶⁹ Durmuş Yılmaz, (2001): *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Politikası*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya: s. 46

Fransa Kralı I. Fransuva, kutsal Roma-Germen İmparatoru Şarlken'le yaptığı savaşta yenilip esir düşünce 1519 tarihinde Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman'dan yardım istemiş, Osmanlı Padişahı'nın olumlu yanıtı üzerine iki ülke arasında dostluk ilişkileri kurulmuştur. Kanuni devrinde 1535 yılında Fransa'ya diğer devletlerden ayrı olarak kapitülasyonlarla bir takım ticari ve ekonomik ayrıcalıklar tanınmış ve bu ayrıcalıklar 1740 kapitülasyonları ile genişletilmiştir.

Türkiye ile ilişkilerinin başlangıcı olan I. François döneminden itibaren bu ülkedeki ayrıcalıklı manevi konumunu hayır kurumları, eğitim kurumları, Fransız dilinin yaygınlığı, dini korumacılık gibi etkenlere borçlu olan Fransa doğudaki bu manevi mirası sabırla beş yüzyılda yaratmıştı. Anadolu'da Bursa'dan Van'a, Trabzon'dan Mersin'e karayolları ve demiryolları boyunca bir Fransız hastanesi, okulu, yardım kuruluşuna vb. rastlamamak mümkün değildi.

Fransızca ise, Fransız uygarlığının pek çok yerde izlerini bıraktığı Türkiye'de kadın erkek, Müslüman, Ermeni, Musevi, Rum, memur, asker, hanedan üyeleri gibi seçkinler arasında öylesine yaygındı ki, entelektüel ve kültürel ilişkilerin bu evrensel aracı neredeyse ülkede ikinci dil haline gelmişti. Türkiye'deki bu Fransız üstünlüğünün mimarları ise Fransız misyonerleriydi. Özellikle XIX. yüzyılda Lazarist, Asompsiyonist, Jezüit (Cizvit papazları), Notre Dame de Sion rahibeleri gibi din görevlilerinin yönetimindeki Fransız okulu ve hayır kurumu sayısında büyük artış görülmesi, buna ilaveten 1869'da Galatasaray Lisesi'nin açılması Fransa'nın manevi konumunu güçlendiren gelişmelerdi. Öyle ki, I. Dünya Savaşı'ndan bir yıl önce, Mısır da dahil olmak üzere tüm Doğu (Levant)'daki Fransız okulu sayısı 402, bu okullara devam eden kız ve erkek öğrenci sayısı ise 112.000 idi. Lozan Barış Antlaşması ile belirlenen Türkiye sınırları içinde ise, 134 Fransız okulu bulunuyor ve 36.000 öğrenci bu kuruluşlarda öğrenim görüyordu.⁷⁰

Fransa, Osmanlı dostluğuna ilk hiyaneti 1683 İkinci Viyana Kuşatması sırasında Avusturya'ya yardım etmekle göstermiştir. İkinci hiyanet ise Napolyon Bonapart'ın başarısız Mısır seferi ile yapmıştır. Ancak, Napolyo Rusya'ya karşı savaşırken Osmanlı

⁷⁰ Bige Suken Yavuz, (2007): "Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa'nın Anadolu Çıkarları ve Ermeniler", www.eraren.org.tr/index.php?Page=Dergiicerik&icerikno=72 E.T. 04.03.2007

Devleti ile dost olmayı çıkarları için uygun görmüş, Rusya ile 1807 tarihinde anlaşınca Osmanlı dostluğuna yeniden hiyanet etmiştir.⁷¹

Fransa, 1830 tarihinde Osmanlılara ait Cezayir'i işgal ederek Afrika'da genişleme politikasına girişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşayan Katoliklerin baş koruyucusu olarak ortaya çıkan Fransa bu tarihten sonra Katolik Hıristiyan unsurlarla ilgili bir takım ödünler koparma politikası izlemiştir.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır başkaldırısında Mehmet Ali Paşa'nın yanında yer almış ise de aktif bir rol almadığından Mehmet Ali Paşa'ya gerekli yardımda bulunamamıştır. Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile birlikte hareket eden III. Napolyon 1856'dan sonra, siyasi birliklerini kurmaya çalışan Almanya ve İtalya ile başarısız bir savaşa giriştiğinden başka konularla fazla ilgilenemez hale gelmiş, 1870 tarihinde Almanya'ya yenilmesinden sonra ise ciddi sarsıntı geçirmiştir.

Fransa, Berlin Kongresi'ne katılmakla birlikte burada aktif bir rol oynamış değildir. Büyük Fransız devriminden sonra, özgürlük ve bağımsızlık düşüncelerinin beşiği olan, ancak Napolyon döneminden başlayarak 1870'e kadar böyle akımlara kapalı kalan Fransa, Cumhuriyetin yeniden, ilanı üzerine tekrar bu rolü benimsemiş, çeşitli ülkelerde ve bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulu düzene karşı mücadele eden çeşitli gruplar ve unsurlar için bir sığınak haline gelmiştir.

Almanya'ya karşı yenilgisini unutamayan Fransa, 1878 Berlin Kongresi'nde, Almanya'ya küskün olarak ayrılan Rusya ile yakınlaşmaya başlamış, İngiltere ile de görüş ayrılıkları çözümlendikten sonra bu üç devletin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde görüşleri birleşmiş ve paylaşım planları yapılmasında Fransa'nın aktif bir rolü olmuştur.

Fransa, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşları döneminde de Türk yurdunu parçalama, bölme ve işgal etme politikasını devam ettirerek bu konuda oldukça etkin bir rol oynamıştır.

---

⁷¹ Metin, 1992: 64

Fransa'nın Ermenilerle ilgili politikasına gelince; Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerle ilk ilgilenen, bu ilgisini Anadolu toprakları üzerinde kurmak istediği ekonomik nüfuz alanları bakımından devam ettiren Ortadoğu ve Akdeniz'de denge sağlamak için bu unsuru uzun yıllar "Ermeni Sorunu" yaratarak kontrol altına alan devlettir (1830'dan 1921 yılına kadar). Bu ilgi özellikle Mondros Ateşkesi'nin imzalanmasından Anadolu'nun işgali sırasında Fransız-Ermeni ilişkileri şeklinde gelişmiş Fransız işgal kuvvetleri Ermeni milis ve ordu örgütleri ile Anadolu'un işgaline başlamış, nihayet müttefikler arası görüşme ve konferanslarda Ermenileri Fransız'lar büyük ölçüde desteklemiştir.⁷²

Sevr Anlaşması'ndan ve Türk Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşmasından sonra Fransız Ermeni ilişkileri giderek azalmıştır. Nihayet Lozan Barış Anlaşması görüşmelerinde müttefikleriyle birlikte çeşitli isteklerine karşın gerçeği gören, Fransız temsilci heyeti olmuştur. Lozan'dan sonra konu artık Fransız Devleti'nin politikası dışına kaymıştır. Fransa'nın geniş özgürlük ve demokratik haklarından yararlanarak örgütlenen, çalışmalarını sürdüren Ermeni Partizan gruplarının Fransız kamuoyu üzerinde propaganda güçleri azalmış ise de, 1970'li yıllardan itibaren yeniden etkili olmaya başlamıştır.

4. 2. 1. 4. ABD'nin İzlediği Politikanın Etkileri

ABD ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler XIX. yüzyılın başlarında başlamıştır. Bu ilişkiler siyasi olmaktan çok dini, kültürel, ticari ve ekonomiktir. ABD'nin siyasi olarak I. Dünya Savaşı'nın sonlarına (1917 yıllarında) doğru Avrupa ile dolayısıyla de Osmanlılarla ilgilendiğini gözönüne alırsak, ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi ilişkileri çok sınırlıdır. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan itibaren Türkiye'nin geleceği ile ilgili kararlarda özellikle Ermenilerle ilgili olanlarda etkin bir politika izleyen ABD, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulunca Türkiye'nin dostu bir ülke olmuş ve bu özelliğini bugün hala korumaktadır.

ABD'nin Ermenilerle ilgili politikasına gelince; ABD Osmanlılara ilk olarak ekonomik yönden yaklaşmıştır. 1830'lardan itibaren Anadolu ve Ortadoğu topraklarının kaynak zenginliği, pazar niteliği, ulaşım olanakları Amerika için bilinmeyen bir konu değildi.

---

⁷² Metin, 1992: 65

Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan ilk anlaşmalar ve ticari alandaki yakınlaşmalar bu toprakların ve güçlü olanakların ABD çıkarları bakımından ne şekilde ve hangi ölçülerle ve toplumun hangi kesimleriyle ilişki kurularak sağlanabileceği konularında önemli bilgi ve araştırma verilerini hazırlamıştır. Osmanlı ülkesindeki Ermeniler bu ilişkilerde önemli unsurlar olarak kabul edilmişlerdir ve Ermeni unsurunun din, kültür, ekonomik çıkarları bakımından Fransa, İngiltere ve Rusya tarafından parsellenmeye çalışıldığı devrede, (1860-1870) Amerika'da misyoner örgütleri, okulları, yetimhaneleri, hastaneleriyle bu unsur üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar ABD Ermenilik davasını siyasi bir düzeye getirmemiştir.⁷³ Gerçekte bu ABD'nin iç sorularının dış politikaya yansımalarının (Monreo Doktrini) bir gereğidir. Birinci Dünya Savaşı'nda ABD ilk defa kendi kıtası dışında Avrupa müttefiklerinin yanında savaşa katılınca durum değişmiş ve artık Ermenilik, Rumluk v.s. davalarında Amerika düşünce ve söz sahibi olmaya ve bunları devletlerarası düzeyde ortaya atmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak Ermeniler uzun süre yakınlaşmaları ile iyi tanıdıkları ABD kamuoyunu hareketlendirerek ve davalarının savunuculuğunu Amerika'nın daha etkin ölçüde yapmasını sağlamak yoluna gitmişlerdir.

Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda Almanya ile aynı ittifak içerisinde bulunmasını ABD'ye karşı bir davranış ve düşmanlık olarak göstermişlerdir. Bundan yararlanarak Ermeni davasını uzun yıllar misyonerlerin de işlediği ve ABD'ye yaydıkları şekilde bir Müslüman-Hıristiyan çatışması şeklinde göstermeyi başarmışlardır. Soykırım ve tehcir konuları bu devrede işlenmeye başlamıştır.

Ermeniler ikinci olarak Rus devrimini kuşku ile izleyen ABD kamuoyu Türk-Rus, Türk-Sovyet işbirliği ile Ermenistan'ın parçalandığı ve aralarında paylaşıldığı yalanına inandırmayı başarmışlardır. Gerçekte sanki ortada siyasi birliğe, coğrafi bütünlüğe sahip, halkı ile, ordusu ile, örgütleriyle bir Ermenistan varmış da, parçalanmış ve paylaşılmış gibi bir propaganda ortamı yaratılmıştır. Bu suretle ABD kamuoyu, bir yandan Müslümanların Hıristiyanlar üzerindeki soykırımı ve tehciri, diğer yandan zavallı bir ulusun topraklarının parçalandığı ve din tanımayan koministlerle Müslümanların işbirliği sonucunda yok edildiği savlarının etkisi altında, kendi siyasi kişi ve kurumlarını Ermeni davası ile ilgilenmeye zorlamaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak da ABD'de siyasi güç, uzun

---

⁷³ Metin, 1992: 65

yıllar ekonomik çıkarları açısından ilgilendiği Ermenilere bu kez kamuoylarının da baskısı altında bir dış politika yaklaşımı ile fakat gerçekte bütünüyle iç politika zorunlulukları sonucu ilgilenmeye başlamıştır. Daha 1918 yılında, ABD Hükümeti, Ermeni Cumhuriyetini “De Facto” olarak tanımıştır. Wilson’un ünlü savaş sonu demecinde Ermeniler önemli bir ağırlık taşımaktadır. Gene Wilson’ın Amerika Senatosu’nda “Bağımsız bir Ermenistan tanıyacağına dair açıklaması” sonucu Sevr Barış görüşmelerinde Osmanlı Delegationlarının karşısına Ermeni Cumhurbaşkanı Avetiş Achoranyan diye birisinin çıkması sağlanmıştır. Sevr Antlaşması’nın bilinen hükümleri içerisinde Türk toprakları üzerinde bağımsız bir Ermeni devletinin kurulacağı açıklanmıştır.

Kurtuluş ve ulusal mücadele bu anlaşmayı kabul etmeyince konu Lozan’da yeniden ele alınmıştır. 18 Ekim 1922’de Ermenistan Hükümeti Başkanı olarak Avetis Moranyan, büyük devletlere gönderdiği muhtıradan Lozan Barış görüşmelerinde yer alması gerektiğini ileri sürmüştür. Ermenistan’ın Sovyet Cumhuriyetleri içerisinde bulunması sonucu bu öneri geri çevrilmiş, ancak Ermeni heyetinin Lozan’da müttefik devletler temsilcileri ve alt komisyonlarda dinlenmesine karar verilmiş, İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, ABD temsilcilerinin uzun uzun Ermeni davası, Ermeni yurdu istekleri ile karşılaşmıştır. Lozan barışının bütün dünyaya Türk Kurtuluş Savaşı’nın sonuçları olarak kabul ettirilmesi sonucunda Ermeni davası devletlerarası düzeyde kapanmıştır.⁷⁴

Ermenilerin, Amerikan kamuoyunda başlattıkları ve başarı ile yürüttükleri bu propagandalar bir yandan Yunan-Ermeni işbirliği sonucunda olumlu sonuçlar veriyor, diğer yandan da Anadolu’da ekonomik çıkarları olan ABD sermayesi tarafından destekleniyordu. 1922 yılına kadar ABD’de Türkiye’nin bir temsilcisi bulunmamakta idi. Bu boşlukta Türkiye aleyhine ve Yunan-Ermeni işbirliği çıkarına çalışıyordu. Nihayet Kurtuluş Savaşı’nın başarıya ulaşması ve zaferin kazanılması, “Şark Demiryollarının yapımı ve işletme hakkının” ABD’ye ait bir firmaya verilmesi, Cumhuriyet yönetiminin kurulması sonunda ABD’de temsilciliğimizin açılması, Türk-Yunan ilişkilerinde yumuşama ve olumlu gelişmeler, Ermeniler ve Ermeni örgütler arasındaki düşünce anlaşmazlıkları, Ermeni propagandalarının azalmasına ve etkisiz kalmasına neden olmuştur.

---

⁷⁴ Metin, 1992: 67

Yukarıda açıkladığımız devletlerin dışında Ermeni sorunu ile ilgilenen başka devletler de vardır. Ancak bunlar, birinci derecede rol oynamadıklarından burada yer verilmemiştir. Bu devletlerden birkaç örnek verecek olursak, Batı Almanya, Avusturya, Yunanistan, Portekiz, İsviçre ve Brezilya, Arjantin v.s. sayılabilir.⁷⁵

4. 2. 2. Ermeni Kilisesinin Etkileri

Ermeni meselesinin doğmasına yol açan bir diğer sebepte Ermeni kilisesidir. Başta Ermeni tarihçileri ve birçok Batılı yazarların belirttikleri üzere Ermeni Patrikhane ve kiliseleri, Ermenilerin her devirde bir cemaat olarak yaşamalarını sağlayan, onların dini olduğu kadar dünyevi hayatlarını düzenleyen, onları birleştirip, birçok tehlikeden koruyan, bazen de siyasi, idari kışkırtmaları ve silahlandırmalarıyla onları tehlikenin kucağına atan müesseseler olmuştur. XVII. yüzyıldan itibaren misyoner faaliyetleri ve batılıların kiliseler vasıtasıyla Ermenileri kendi mezheplerine çekme gayretlerine girmeleriyle birlikte, Ermeni kiliselerinde dini konuların yanısıra milli konularda gün getirilmeye başlanmıştır.⁷⁶

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u ele geçirdikten sonra 1461 yılında, Ermeni Patrikhanesi'ni kurdurmuştur. Bu yüzden Ermenilere, dini ve idari konularda bir ayrıcalık tanımıştır. Bundan sonra Ermeniler, "millet sistemi" içerisinde, "Gregoryan Milleti" olarak örgütlenmişlerdir.⁷⁷

Osmanlıların İstanbul'da ihdas ettikleri Patriklik imparatorluk için hem dünyevi, hem ruhrevi yetkileri bünyesinde toplayan en üst makamıdır. Ancak patrikin Ermeni cemaati üzerindeki bu sorumluluk tekeli, Katolik ve Protestanlığın, misyonerlerin faaliyeti ve yabancı müdahaleleriyle yayılması sonucu kırılacaktır. Böylece Gregoryen Ermeni Kilise'si ciddi bir taraftar kaybına uğramıştır.

Kiliseyi rahatsız eden ikinci bir gelişme de Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat reformlarıyla başlayan "demokratikleşme-laikleşme" sürecinin cemaat içindeki dünyevi

⁷⁵ Metin, 1992: 68

⁷⁶ Azmi Süslü, (1990): *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara: s. 34

⁷⁷ Erdal İter, (1996): *Ermeni Kilisesi ve Terör*, A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara: s. 27

hakimiyetini teyid eden geleneksel millet sistemini de sarsmasıydı. Bu tarihe kadar Patrik otoritesini Ermeni Aristokrasisinden oluşan bir milli konseye dayanarak korumuştı.

Fakat Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin kabul edilmesiyle patrik ve yandaşı zadeganlar arasında paylaşılan iktidar, Ermeni milleti ile bölüşülmek zorunda kalmıştı. Bütün bu gelişmeler, Gregoryen Kilisesi için iyiye işaret değildi. Bir yandan Ermeni toplumu başka kiliselere kayıyor, diğer yandan Gregoryen Kilisesi'nin yetkilerinin bir kısmı patrikten, Ermeni kilisesine geçiyordu.

Kilise dünyevi yetkilerini koruyabilmek için milliyetçilik akımına sarılmış, Osmanlı İmparatorluğu içinde bir toprak parçasına sahip çıkacak toplumsal muhtariyetlerini, sınırları belli bir yörede yoğunlaştırmak ve Ermenistan'a sahip çıkacak Ermeni ulusunu oluşturmak yolunda çabalar içine girmiştir. Bundan sonra Ermeni Kilisesi dini faaliyetlerinden çok milli fikirlerin yayılması konusunda çalışmalarda bulunmuştur.

Ruslar, Osmanlı Ermenileri üzerindeki şuurlandırma faaliyetlerinde Eçmiyazin Katagikosluğunu bir araç olarak kullanmışlar, bir taraftan Eçmiyazin'in faaliyetlerini sıkı kontrol altında tutmuşlar, diğer taraftan da uygulamaya koydukları yeni düzenlemelerle, aynı kilisenin bütün dünya Ermenilerinin ruhani merkezi olduğunu kabul ettirmeye çalışmışlar ve bütün Ermenileri Eçmiyazin vasıtasıyla yönlendirmek istemişlerdir.⁷⁸

Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin Çıkışı ve Sonuçları (1863)

29 Mart 1863'te Osmanlı Hükümeti'nce onaylanarak yürürlüğe giren 99 maddelik "Ermeni Milleti Nizamnamesi" Ermeni toplumunun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumunu güçlendiren yeni ayrıcalıklar getiren önemli bir belgedir. Bu nizamname ile Ermeniler özerklik kazanmış oldular. Deyim yerinde ise; "devlet içinde devlet" oldular. Bu nizamname Tanzimat ve Islahat Fermanları hükümlerine uyularak yapılmış devletin en sadık vatandaşları kabul edilen Ermenilere bir ödül olmuştur.

⁷⁸ Karacakaya, 2005: 29-30

Bu nizamname, Ermeni Patrikhanesi'ne Ermeni toplumunu yönetmede geniş yetkiler verirken, Ermenilere bağımsız bir milletmiş gibi 140 üyeden oluşan bir genel meclis (Milli Meclis-i Umumi) kurma olanağı da vermiştir. Bu meclisin 20 üyesi İstanbul Kilise mensuplarından, 40'ı İstanbul dışından, 80'i İstanbul'daki meslek gruplarından seçilecekti. Daha önce 1847 yılında da kurulan 14 üyeli dini meclis (Meclis-i Ruhani) ile 20 üyeli siyasi meclis (Meclis-i Cismani) de devam ediyordu. Ancak bunların seçimi Milli Meclis tarafından yapılacaktı. Patrik de Milli Meclis tarafından seçilecek, seçilen patrik padişah fermanı ile atanacaktı.

Ermeni Milleti Nizamnamesi genel olarak değerlendirildiğinde, Ermenilerin kendi kendilerini yönetme haklarına kavuştukları, özerkliğe ulaştıkları ilk bakışta göze çarpmaktadır. Ayrıca patrik ile Ermeni asillerin ortak yetkilerini mutlak olmaktan çıkarıp Ermeni toplumuna paylaştırmıştır. Patrikhane'nin gücü fazla artmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler her yönden yönetimi ele geçirmiştir. Artık Ermeni toplumu yönetimi ile ilgili kararları Osmanlı Hükümeti dışında alabileceğini ortaya koymuştur. Kısaca, Ermeniler bir çeşit topraksız özerklik kazanmışlardır. Bundan sonra toprakların kazanılması için savaşacaklardı. Hedef toprak olacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında buna benzer örgütlenme hakları, Çarlık Rusya'da Mart 1836'da çıkarılmış Pologenia Kanunu ile tanınmıştır. Ancak Rusya'daki Ermeni kuruluşu Çar'ın kuklası durumundaydı. Rusya Eçmiyazin Kilisesi Katalikosu'na sadece dini konularda yetki vermişti. Bu da Rusya içindeki Ermeniler içindi. Katalikos, Rusya dışındaki Ermenilere yazı yazdığında, bu yazı Rusya Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla yapılmak zorundaydı. Katalikos'un dünya işleriyle ilgili yetkisi yoktu. Böylece Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla bütün Müslüman olmayan vatandaşlara tanınan hak ve ayrıcalıklardan yararlanan Ermeniler, bu nizamname ile bir çeşit anayasaya sahip oldular. Bağımsız bir toplum gibi hareket etme olanağı buldular. Hemen arkasından okullar açtılar, gazete ve dergiler çıkardılar. 1859'da ilk Ermenice gazete çıkmıştı. Ermeni Milleti Nizamnamesi'nden sonra İstanbul'da günlük gazete sayısı birdenbire 14'e çıktı. Van'da bile gazete çıktı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler basın özgürlüğünden çok memnunnlardı. Patrikhane de tanınan haklardan yararlanarak resmi özerklik çalışmalarına hız verdi.

Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesinden sonra Ermeni Kilisesi'ndeki din adamlarıyla patrikler dini görevlerini bir tarafa bıraktılar, bir politikacı veya bir diplomat gibi çalışmaya başladılar. Patrikler yerlerini sağlamlaştırmak ve güçlerini artırmak için kiliseler içinde de özel ilişkiler kurarak gruplaşmaya gittiler. Yerlerinde kalabilmek için Ermeni toplumunun hoşuna gidecek çalışmalara ağırlık verdiler. Ermeni toplumunun en büyük rüyası; bağımsız Ermenistan'ın gerçekleştirilmesiydi. Patrikler de bu hayalin peşine düştüler. Bir taraftan kilise içinde çalışmalar yaparken bir taraftan da yabancı devletlerin İstanbul'daki temsilcileriyle sürekli ilişki kurdular. Avrupa'da bütün kapıları çalarak yardım ve destek istediler.⁷⁹

Kapütülasyonlarda olduğu gibi, Osmanlı padişahlarında Ermenilere tanınan imtiyazlar da, 1839 ve 1858 Tanzimat ve Islahat Fermanları, Ermeni Nizamnamesi, 1876 Anayasası, 1878 Berlin Kongresi ve 1908 Anayasası'yla teyid edilmiş, genişletilmiş ve zamanla batının teminatıyla milletlerarası bir mahiyet kazanmıştır.⁸⁰

4. 2. 3. Misyonerlik Faaliyetleri ve Etkileri

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı toplumunun yaşamış olduğu en sarsıcı olaylardan biri, maruz kaldığı misyonerlik faaliyetleri olmuştur. Ana kiliselerin bölünerek cemaatlerin parçalanması yeni kiliselerin ihdası Osmanlı toplumunda yaşayan gayrimüslim tebaayı büyük bir kargaşaya düşürmüş, ana kiliseler ve cemaatler kadar devlette bu kargaşadan zarar görmüş, klasik Osmanlı toplum yapısı ve sosyal nizâmı bozulmuştur.⁸¹

Daha önce de değinildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler çoğunlukla Hıristiyan, aralarında Müslümanlığı da kabul etmişler de olmakla beraber üç mezhep etrafında toplanmıştı. Katolik olanlar, 1830 tarihinde Fransa'nın istek ve desteği ile Katolik Ermeni Kilisesini, Protestan olanlar ise İngiltere, ABD ve Almanya'nın istek ve destekleriyle 1850 tarihinde Protestan Ermeni Kilisesini kurarak onun etrafında toplanmışlardı. Hıristiyan Ermenilerin çoğunluğu ise Gregoryen Kilisesi etrafında

⁷⁹ İter, 1996: 38-39

⁸⁰ Azmi Süslü, (1994): "Atatürk'e Göre Ermeniler", XI. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: s. 1971

⁸¹ Gülден Sarıyıldız, (2002): "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisenin Tanınması", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, İstanbul: s. 249

toplanmıştır. Osmanlı Devleti, Ermenilere ait üç ayrı kiliseyi kabul etmiş ve ayrı birer cemaat olarak görmüştür.⁸²

1662 yılında Vatikan'da "Misyoner Bakanlığı" nın kurulmasıyla, dünyada ilk misyonerlik çalışması başlamıştır. Haçlı Seferleri yapılmayıp, Misyoner seferleri düzenlemek, Vatikan'ın son buluşuydu.⁸³

Ermeniler 1800 yıllarından itibaren Katoliklerin etkisinde kaldılar. Katolik mezhebine doğru bir eğilim belirdi. Bunun sonucu olarak Katolik Ermeniler ortaya çıktı. 1831 yılında, Fransız elçisinin aracılığıyla II. Mahmut, Ermeni Katoliklerini bir fermanla "cemaat" olarak kabul etti.

1846'dan sonra, İngilizlerin girişimiyle İstanbul'da Protestan Cemaati İdare Heyeti kuruldu. 1850 yılında bir fermanla Ermeni Protestan Milleti ortaya çıktı. Bunun arkasından Amerika ve Almanya devreye girdi. Osmanlı Devleti içindeki Ermenileri kendi taraflarına çekebilmek için aralarında bir yarış başladı. Bu yarışla birlikte çok sayıda misyoner geldi. Her biri kendi mezhebinin propogandasını yaptı.⁸⁴

Bütün bu ülkeler, din faktörünü, Hıristiyanlığı gündeme getirerek, Müslümanları, yani Müslümanların hamisi ve temsilcisi Türkleri saf dışı, bırakmak gerektiğini kanaatine iyice inanmışlardı. Bunun yolunun da Türklerin hakimiyeti altında yaşayan Hıristiyan azınlıklardan geçtiğini çok iyi kavramışlardı. Bunun için Hıristiyan grupları, özellikle Ermenileri çalışma alanı yapmışlardı. Çalışmalarında iki amaç gütmüşlerdir. Bunlardan biri Ermenileri kendi mezheplerine kazandırmak, diğeri de Türklere karşı ayaklandırmaktır. Misyonerler bu amaçlarının birincisinde başarılı olamamışlar, fakat ikincisinde başarılı olmuşlar, Ermenilerden bir kısmı, Türklerin sayesinde elde ettikleri mevki, makam, servet ve imkanlarını seferber ederek Türklere karşı isyan bayrağını açmıştır.

Politik maksatla her Hıristiyan mezhebinin bir devletçe korunduğu Osmanlı Ülkesi'nde, Ermeniler Hıristiyanlığı başlıca vasıta olarak kullanırken misyonerler de din uğruna bu

⁸² Metin, 1992: 82

⁸³ Ahmet Gürel, (2006): *Yabancı Kaynaklarda Türk-Ermeni İlişkileri*, Umay Yayınları, İzmir: s. 31

⁸⁴ Kundakçı, 2006: 45

pazarı olanca güçleriyle istismar etmişlerdir. Osmanlı Ülkesi'nde bulunan misyonerlerin çoğu iç ve dış basının adeta birer muhabiri ve Ermenilerin politik temsilcileri gibi davranmışlar, Türkiye'de olan olaylarla ilgili asılsız, gerçek dışı ve yabancı kamuoyunu Türkler aleyhine kışkırtan haberler göndermişlerdir. Misyonerler, Osmanlı Devleti ve Müslümanlık aleyhine sadece basın ve diplomasi sahasında değil tarih ve edebiyat alanında da faaliyet göstermişlerdir.

ABD misyonerleri, özellikle Doğu Anadolu'da yoğunlaşmış ve Ermenilerden oluşan ve uç istasyonlardan istasyona gelen haberleri sefaret kanalıyla ABD hariciyesine, kendi kuruluşlarına ve direkt olarak basına da intikal ettirmişlerdir. Tabiatıyla bu haberler tarafsız değildir.

Misyonerler, uğraşlarının zorluğu ve kutsallığı derecesinde ödüllendirileceklerini bildiklerinden, Osmanlı İmparatorluğu idarecilerini canavarlaştırıp, gayr-ı müslim azınlıkları mazlumlaştırmaktan çekinmediler. Uydurma hikayelerle Batı kamuoyunun merhamet hislerine hitap ederek, batıdan önce maddi yardım, daha sonra ise diplomatik destek elde ettiler. Batı kamuoyu misyonerlerin ifadelerini tereddütsüz kabul ettiği için kiliselerin himayesi altında Türk düşmanlığı doğdu. Osmanlı Devleti, Ermeniler arasında zararlı propagandalar yapan misyonerleri Türkiye'den ihraç etmeye kalkışınca büyük devletlerin protestosu ile karşılaştı ve sonuçta bu faaliyetlere engel olamadı.

Ermeniler arasında yerleşen isyan fikirlerinin yegane kaynağı bir takım Amerikan ve İngiliz misyonerleri tarafından açılan Protestan okullarıydı. Gerek Patrikhaneye bağlı cemaat okullarında ve gerek misyonerlerin açmış olduğu bu okullarda yetişen Ermeni gençleri Fransız devriminin milliyet ilkesi ile tanıştılar. Aynı sınıflarda kendilerine Ermenistan coğrafyası, yüceleştirilmiş edebiyatı ve efsaneleştirilmiş tarihleri öğretildi. Kısaca gençler milli bilinçlerini bu kurumlarda kazandılar. Yine bu okullarda okutulan derslerde Türk düşmanlığı işleniyor, öğrencilere Ermenistan haritaları, armaları veriliyor, Ermenistan için ayaklanmadan başka çarenin kalmadığı teması işleniyordu.

Misyonerlerin teşkilatlandıkları ve faaliyet gösterdikleri yerler ise, daha ziyade Ermenilerin meskum olduğu bölgelerdir. Önce Katolikler, sonra İngilizler, İstanbul, İzmir, Ankara, Kayseri, Antakya, Antep, Arapkir, Harput ve Erzurum Ermeni kiliselerini ihya

edip, okullar açma faaliyetlerini yürütürken, Amerikalılar da Kayseri, Antep, Diyarbakır, Bursa, Maraş, Sivas, Tokat, Trabzon, Erzurum ve Harput Ermeni kiliselerinin ıslahına çalışmaktadır.

Misyoner faaliyetleri, doğrudan olmasa bile dolaylı olarak Ermeni meselesinin ve Ermeni isyanlarının ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sadık tebaası olan Ermeniler bu faaliyetleri sonucu şuurlanarak ayrılıkçı fikirlerle dolmuşlardır.⁸⁵

4. 2. 4. Ermeni Propagandalarının Etkileri

Propagandaya ve yabancı ülkelerin ve ulusların çıkarlarına dayanan Ermeni davası Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıfladığı ve parçalanması söz konusu olduğu devirlerde ortaya çıkarılmıştır. Ve doğrudan doğruya bir doğu sorunu olarak ele alınmıştır. Ermeniler bunu anlamakta geç kalmışlardır. Yüzlerce yıl en iyi şartlar içerisinde yaşadıkları ve hiçbir topluma verilmeyen haklara sahip oldukları Osmanlı Ülkesi'nde, o ülkenin parçalanması ve bu parçadan yer alma amacını gütmüşlerdi. Gerçekte ise bu parçalar çoktan Osmanlı Devleti'nce bu güçler tarafından kağıt üstünde de olsa parsellenmişti. Ermeni unsuruna bu parsellerde hiçbir şekilde yer yoktu. Ermeni propagandasının bu düşman güçlerin işine yaradığını da Ermeniler çok geç anlamışlardır.

Ermeni propagandacılarının ve Ermeni hareketlerinin tarih süreci içerisinde değişmeyen ortak amaçları şunlardır:

- 1- Devamlı olarak, Türk ve Türkiye düşmanlığı yaymak,
- 2- Ortadoğu ve Anadolu toprakları üzerinde çıkarları olan devletlerin desteğini sağlayarak harekete geçmek,
- 3- Türkiye ile ilgili en küçük anlaşmazlığı olan ülke veya devletle en iyi ilişkiler hatta ortak çalışma ve hareket içerisine girmek,

---

⁸⁵ Karacakaya, 2005: 27-28

- 4- Yukarıda açıklanan durumları daima temel kabul ederek gereğinde istek ve emellerini uluslararası düzeyde, devletlerarası görüşmelere konferanslara iletmeştir.⁸⁶

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin dışarıda itibarını sarsmak için, kendilerine karşı yapılan şiddet, işlenen suç ve kötülükleri yabancı basın vasıtasıyla Ermeni davasına yardımcı olacak şekilde dünya kamuoyuna aksettirmeye çalışıyorlardı. Basın yoluyla dünya kamuoyunu etkileyerek kendi lehlerine bir müdahale sağlayabileceklerini düşünen Ermenilerin kurdukları sistem şöyle işliyordu; Önce Anadolu'nun herhangi bir yerinde zoraki bir olay çıkarılıyor, bunu yerel makamların Ermenileri tutuklaması takip ediyor, orada bulunan Ermeni din görevlisi olayı patrikliğe, konsolos bağlı olduğu sefire ve bakanlığa, misyoner de bağlı bulunduğu teşkilata, arzu ettiği gazete ve sefaretlere, onlardan da Dünya basınına intikal ediyordu. Ve bu haber her kademedede çarptırılarak Türklerin Ermenileri katlettikleri şeklinde dünya kamuoyuna yansiyordu. Böylece ezilen, katledilen zavallı Ermeniler için bütün Hıristiyan dünyası ayaklanacak ve yardıma koşacaklardı.⁸⁷

4. 2. 5. 1877-1878 (93 harbi) Osmanlı-Rus Savaşı'nın Etkileri

4. 2. 5. 1. Savaştan Önceki Durum, Savaşın Çıkması ve Savaşın Sona Ermesi

Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ile 1768 yılında Lehistan (Polonya) olayları yüzünden savaşa girmiş ve Osmanlı ordusu yenilmiştir. Bunun sonucunda 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı'nın tarihi boyunca imzaladığı en acı antlaşmalardan biridir. Pek çok yerleri kaybetmenin dışında Rusya, bu antlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hıristiyan azınlıklara karışma yönünden çok önemli bir söz hakkı elde etmiştir. Bu, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hıristiyanların korunması ile ilgili söz hakkıdır. Ayrıca, bu savaş sonunda Rusya, Kafkaslar'da, Ermenilerle ilgili olarak Daryal Geçidi'ni ele geçirerek Güney Kafkasya'ya inmiş, Gürcülerle ve Ermenilerle direkt ilişkiye geçmiştir.

⁸⁶ Metin, 1992: 84

⁸⁷ Karacakaya, 2005: 30

Rusya, 1801'de Gürcistan'ı ele geçirdi. 1813 yılında İran ile Rusya arasında Gürcistan Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla Hazar Denizi kıyıları Rusların eline geçti. Şah Abbas Mirza, bölgede durumu düzeltmek için harekete geçti. 1826-1828 yıllarında yapılan savaşta İranlılar yenildi. Bu savaşta, Ruslar Ermenilerden büyük destek görmüştür. 1828'de yapılan Türkmençay Antlaşması'yla Ermenistan ve İran Ermenilerinin bir kısmı ile Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'nın egemenliği altına girmiştir. Rusya elde ettiği bu olanakları hedeflerine ulaşacak biçimde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kullanmıştır.

Ermenileri de bu tarihten sonra hep yanında savaşmış, onlardan yararlanmış. Rusya çıkan fırsatları hiç kaçırmamış, 1828'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Yunan isyanı ile başı dertte iken, Yeniçeri Ordusu'nun iki yıl önce kaldırılıp henüz yeni bir orduya tam olarak sahip olamadığı ve Mısır Valisi M. Ali Paşa'yla sorunlar yaşadığı bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmış, kısa zamanda batıda General Dibiç, Bulgarların da yardımıyla Edirne'ye, doğuda da İran'la Türkmençay Antlaşması'ndan sonra boşta kalan General Paskeviç Erzurum'a kadar gelmişlerdir.

Yapılan Edirne Antlaşması ile (1829), Osmanlı topraklarındaki Erzurum ve Eleşkirt bölgelerinden göç eden 100.000'den fazla Ermeni, bugünkü Ermenistan'da özerk bir Ermenistan kurulacağı umuduyla Erivan, Ahıska ve Ahılkelek bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Bölge Ermeni nüfusu yönünde güçlendirilmiştir. O tarihe kadar Erivan bölgesinde Ermeniler çoğunlukta değillerdi.

Rusya, yönetiminde bulunan topraklarda olmamak kaydıyla Ermeni devletinin kurulmasına yardımcı olacağını bildirmiştir. Uzun yıllar bu umutla, bu göçmen Ermenileri amacı doğrultusunda kullanmıştır. Göçmen Ermeniler, Ruslara çok hizmet etmişlerdir. Bütün savaşlarda ön safta yer almış ve savaşmışlardır.

Rus Çarı Nikolay, 1852'de hedeflerine ulaşmak için Osmanlı İmparatorluğu'na büyük bir darbe vurmaya hazırlanıyordu. Ancak vurulacak darbeden sonra ortaya çıkacak sorunların üstesinden tek başına gelemeyeceği endişesiyle İngiltere ile anlaşmak istedi. Bunun için İngiliz Elçisi Lord Seymour ile görüşmeyi uygun buldu. Rus Çarı, Osmanlı İmparatorluğu için "Hasta Adam" deyimini kullanarak, bu hasta adam ölünce neler olabileceğini çözümlmek için İngiltere ile Rusya arasında bir anlaşmaya varmak

gerektiğini belirtir. Çar Nikolay, Lord Seymour'a, II. Katerina'nın tasarılarını beğenmediğini, İstanbul'da Bizans İmparatorluğu'nun kurulmasının gerekmediğini, İstanbul'un ne İngiltere ne Fransa ve ne de Rusya'ya verilmemesini, yalnız Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'ın Rus koruyuculuğunda bağımsız olmalarını istediğini söylemiştir. Buna karşılık Çar, İngiltere'ye Girit ve Mısır'ı önermiş. İngiltere öneriyi kabul etmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşamaya gücü olduğuna inandığını, yıkılışını çabuklaştıracak anlaşmaları imzalamak istemediğini bildirmiştir.

Rusya 1853'te, İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun uygun bulmadığı bu düşüncesini gerçekleştirmek için harekete geçti. Osmanlı sınırlarını aştı. Bu durum karşısında Osmanlı İmparatorluğu tarihte ilk olarak Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa'yla birlikte Kırım'da savaştı.

Rusya'da ilk kez Kırım Savaşı'nda yalnız kaldı. Savaş değişik cephelerde üç yıl (1853-1856) sürdü. Rusya yeni idi. Savaştan sonra yapılan Paris Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasını elli yıl kadar geciktirdi. Ancak, Avrupalı müttefikleri Osmanlı İmparatorluğu'na, Hıristiyan azınlıklara daha fazla haklar verilmesi için sürekli baskı yaptılar.⁸⁸

Her şeyden evvel 1856 Paris Antlaşması 1815 Viyana Kongresi'nden sonra bozulan Avrupa güçler dengesini yeni baştan düzenleyen bir belgedir. Avrupa devletleri bu antlaşmayla Rusya'nın daha önceki tarihlerde kendi lehine bozmaya çalıştığı Avrupa güçler dengesini, Osmanlı Devleti'ni de yanlarına alarak, kurmayı amaçlamışlardır.

Nitekim antlaşmada Karadeniz'in tarafsızlığının sağlanması, Boğazların yabancı savaş gemilerine kapalılığı ilkesinin sürdürülmesi, Eflak, Buğdan ve Sırbistan topraklarındaki yönetimlerin Paris Barış Kongresi'ne katılan devletlerin ortak garantisi altına alınmasıyla Balkanlar'daki Rus nüfuzu kırılmıştır. Böylece, Karadeniz'in doğusundan Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan bir Avrupa siyasî kuşağı oluşturulmuştur. Ayrıca Rusya'nın güneyinde bir tampon bölge oluşturularak, Rusya'nın güneye inme politikası önlenmiştir. Rusya bundan sonra gözünü Batı'dan ayırarak, Doğu'ya yani Asya'ya çevirecektir.

---

⁸⁸ Kundakçı, 2006: 26-27

Osmanlı Devleti ise Paris Antlaşması ile savaştan önceki sınırlarına kavuşmuştur. Rusya'nın XVIII. yüzyılın başlarından itibaren kendisinden sağladığı ayrıcalıklardan ve bunlardan doğan içişlerine karışmalarından, Rusya'nın güneye inme politikasından, dolayısıyla Rus tehlikesinden bir müddet de olsa kurtulmuştur. Ayrıca, Avrupa devletler hukukundan yararlanması, Avrupa devletler ailesinden sayılması yani Avrupa sistemine girmesi resmen kabul edilmişti. Böylece topraklarının bütünlüğü büyük devletlerin kefilliği altına girerek, avantajlı bir duruma geçmiştir.

İlk bakışta bu şartlar altında Osmanlı Devleti'nin Paris Antlaşması'ndan karlı çıktığı söylenebilirse de bu durum bir görüntüden ibarettir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa devleti sayılması, Avrupa devletler hukukundan yararlanması ilkesi bir şekil değişikliğinden ibaret olup, pratikte büyük bir önem taşıyordu. Zira Avrupa devletlerinin bile kendi aralarında bu gibi prensiplere pek saygı gösterdikleri tarih boyunca görülmemiştir. Bu nedenle bundan sağlanacak garantilerin kağıt üzerinde kalması kesindi. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış siyaseti antlaşmada imzası bulunan devletlerin kefaleti altına giriyordu.

Bütün bunların yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu kongreye savaşı kazanmış devlet olarak katılmış olmasına rağmen Antlaşmanın Karadeniz ile ilgili maddesinin yani Rusya'ya ait koşulları kendisine de uygulanmıştır. Bu da Türkiye'ye yapılan bir haksızlıktır. Bütün bunlardan en önemlisi, Islahat Fermanı'nın antlaşmada yer alması ise Osmanlı Devleti aleyhine yeni bir faktörü ortaya çıkartmıştır. Büyük Avrupa devletleri her ne kadar bu madde ile İmparatorluğun içişlerine karışmamayı garanti etmişler ise de, aslında bu fermanın uygulanmasından doğacak sorunlar ile Osmanlı Devleti'nin içişlerine ortaklaşa müdahale edebilecekleri yeni bir kapıyı önceden açmışlardır. Kapitülasyonların kaldırılmayıp, sürdürülmesi ise bunu daha güçlü hale getirmekteydi. Bu bakımdan Paris Antlaşması uygulama imkanlarından yoksun şartlarıyla Osmanlı Devleti'nin geleceği için bir garanti olmaktan uzaktı.

Islahat Fermanı'nın bu hükümlerinin Paris Antlaşması'nda yer alması ve Avrupa Devletleri'nin gayrimüslim uyruk üzerinde bir nevi hak sahibi olmaları o ana kadar her devletin çıkarları doğrultusunda ayrı ayrı uyguladıkları Osmanlı Devleti'ni parçalama siyaseti olan Şark Meselesini müşterek bir müdahale haline getirmiştir. Bundan sonra

İmparatorlukta çıkan, başta Ermeni meselesi olmak üzere, gayrimüslim tebaa ile ilgili bütün meseleler bu politikanın bir sonucu olarak gelişmiştir.⁸⁹

1877-1878 Osmalı-Rus Savaşı Bosna ve Hersek'te çıkan yeni ayaklanmalarla başladı. Rusya, Bulgaristan kilisesinin Rum Ortodoks kilisesinden ayrılmasını sağladıktan sonra, bu kilise üyeleri kanalıyla Balkanlarda çok yoğun bir propoganda yapabilme olanağına sahip olmuştu. Her ne kadar Avusturya da bu konuda tedirginlik duyuyorsa da, Panislavizm propogandası büyük bir hızla yayılıyordu ve Avrupalıların gözündeki “Şark Meselesi-Doğu Sorunu” sürekli tahrik ediliyordu.

1875'de Hersek'te çıkan ayaklanmayı bastıramayan Bab-ı Ali, 2 Ekim 1875'de Bosna ve Hersek'e bazı ayrıcalıklar vermesine karşın olayların önünü alamamıştı. Tüm imparatorluğu kapsayan 12 Aralık 1875 tarihli ferman da bir yarar getirememişti. Bunun üzerine Avusturya Macaristan, bir reform tasarısı hazırlayarak büyük devletlere sundu. 31 Ocak 1876'da Bab-ı Ali'ye bildirilen bu tasarı, Bab-ı Ali tarafından da ana hatları ile kabul edildi. Fakat ayaklanma bu kez de Bosna'ya sızmıştı. Bunun üzerine Avusturya, Rusya, Prusya ve İngiltere 1876 ilkbaharında Berlin'de bir konferans toplayarak sorunu görüştüler ve Bosna Hersek sorunu konusunda İstanbul'a bir memorandum vermeyi kararlaştırdılar. İngiltere bağımsız bir devletin egemenlik haklarıyla bağdaştıramadığı için “Berlin Memerandum”na katılmamıştı.

Bu arada İstanbul'da siyasal hava çok gerginleşmişti. Bosna-Hersek'in yanısıra Bulgaristan'da da ayaklanmalar başlayınca öğrenciler Rus dostu Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'ya karşı ayaklanmışlar ve görevden alınmasına neden olmuşlardır. Ayrıca bir hükümet darbesi yapılarak 30 Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş ve Yerine V. Murat getirilmişti. Ancak Bab-ı Ali'de denge bir türlü oluşturulamıyordu.

2 Temmuz 1876'da ayaklanmacılara Sırbistan da katıldı. Sırbistan'ı Karadağ izledi. Tüm Balkanlar kaynamaktaydı. Avusturya ve Rusya soruna şimdilik karışmamaya karar vermişlerdi. Savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun üstünlüğü altında geçerken Rusya karışmak

⁸⁹ Ali İhsan Gencer, (2007): “Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması”, <http://www.bilimtarihi.org/pdfs/KIRIM.pdf>

zorunda kaldı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu ateşkese zorladı. Gene bu arada akıl dengesi bozuk olduğu anlaşılan V. Murat tahtan alınmış ve yerine 31 Ağustos 1876'da II. Abdülhamit getirilmiştir.

Balkan sorununu çözümlenmek amacıyla İngiltere, Rusya, Avusturya, Fransa ve Prusya 12 Aralık 1876'da İstanbul'da bir konferans topladılar. Bu toplantıya Osmanlı delegenin de katılacağı 23 Aralık 1876'da Osmanlı Kanun-i Esasi'si de kabul ediliyordu. Fakat konferans üyeleri, meşruti bir rejime geçilmesinden fazla etkilenmemişlerdi. Hazırlanan barış tasarısı son derece ağırdı ve Bab-ı Ali hemen geri çevirdi. 15 Ocak 1877'de biraz yumuşatılarak, fakat ultiaton şeklinde sunulan ikinci tasarıda reddedilince, 20 Ocak 1877'de İstanbul Konferansı ve büyük devletlerin büyükelçileri İstanbul'u terk ettiler.

Bab-ı Ali Sırbistan ve Karadağ ile barış görüşmelerini yalnız yürütürken, büyük devletlerin temsilcileri bu kez Londra'da bir araya gelerek, Londra Protokolü diye bilinen bir metni ultiatom olarak Bab-ı Ali'ye bildirdiler. Bunda Osmanlı İmparatorluğu'nun silahlarını azaltmasını, Hıristiyanların toplu olarak öldürülmelerine son verilmesini, ıslahat vaatlerinin yerine getirilmesini istiyor ve bunun denetlenmesine izin verilmesini talep ediyordu. Osmanlı Mebusan Meclisi 11 Nisan 1877'de bu protokolü reddetti. Artık savaş kaçınılmaz bir duruma gelmişti.⁹⁰

Rusya'da yaşayan Ermenilerin durumlarının kendilerinden iyi olmadığını bilen Ermeniler, başlangıçta savaşa karşı çıkararak tarafsız kalmışlar, ancak, Rus orduları Plevne hattını yarararak ilerleyince düşüncelerini değiştirerek Rus ordularına Doğu Anadolu'da yardımcı olmuşlar ve hatta onlarla işbirliği yaparak Türklere karşı soykırıma kalkışmışlardır. Rus ordularının Edirne'yi aşarak İstanbul Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar gelmeleri üzerine Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalmıştır.

---

⁹⁰ Toktamış Ateş, (1997): *Siyasal Tarih*, Der Yayınevi, İstanbul: s. 391-392

4. 2. 5. 2. Ayastefanos Anlaşması ve Ermeniler

3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarındaki varlığını hemen hemen sonu demektir. 29 maddelik bu antlaşmanın önemli maddeleri şunlardır.

- Osmanlı İmparatorluğu Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlıklarını kabul ettiği gibi Niş'i Sırbistan'a veriyor, Karadağ Adriyatik kıyısına ulaşıyordu. Besarabya'yı Rusya'ya veren Romanya, buna karşılık Dobruca'yı alıyordu.
- Kesin sınırları saptanmamış olmakla birlikte Tuna'dan Ege'ye kadar uzanan bölgede özerk bir Bulgaristan Prensiği kuruluyordu.
- Herhangi büyük devlet hanedanlarından birinden olmayacak olan Bulgaristan prensi halk tarafından seçilecek ve Bab-ı Ali tarafından onaylanacaktı.
- Bosna ve Hersek'te yapılan düzeltimler Rusya ve Avusturya-Macaristan tarafından denetlenecekti.
- Osmanlı İmparatorluğu Arnavutluk, Tırhala ve Rumeli'nin bazı bölgelerine özerklik verecek, Girit'in özerklik koşullarını özenle uygulayacaktı. Bunlar Rusya'nın gözetimi altında yapılacaktı.
- Ermenilerin yaşamakta olduğu bölgelerde gerekli düzeltimler yapılacaktı.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun ödemek zorunda olduğu savaş ödentisi 1.410.000.000 Ruble olarak belirlenmişti. Ancak bunun 300.000.000 Rublesini ödeyecek; geri kalanına karşılık olarak Doğu'da Kars, Ardahan, Batum ve Beyazıt'ı; Doğu'da Balkanlarda bazı bölümleri Rusya'ya verecekti.⁹¹

---

⁹¹ Ateş, 1997: 394

Osmanlı-Rus savaşını son bulduğu sıralarda Patrik Nerses ve İzmirliyan'ın başkanlıklarında Ermeni Meclisi gizlice toplanarak, Rus Çarına verilmek üzere Eçmiyazin Katogikosluğuna bir muhtıra gönderilmesine karar verdi.. Bu muhtırada şu konuların sağlanması, Türkiye Ermenileri adına Çar'dan rica olunuyordu.

1. Fırat'a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmemesi ve buraların Ararat ile birleştirilerek, Rus Çarı'nın ülkesinin bir parçası olmasının sağlanması,
2. Arazi katılması olmayacağı bize duyurulduğundan eğer böyle olacaksa Bulgaristan'a ve Bulgar ulusuna verilecek ayrıcalıkların bütün Rusların hükümdarı Haşmetmeap Efendimiz tarafından Ermeni ulusunada bağış ve ihsan buyrulması,
3. İşgal olunacak topraklar boşaltılacaksa, hükümetten ıslahat için maddi güvence alınması ve ıslahatın uygulama ve tamamlanmasına kadar, Rus askerlerinin işgal ettikleri toprakları boşaltmamaları.

Ermeni ulusal meclisi, aynı zamanda Edirne'ye bir heyet yollamış ve bu heyet Rus Yetkilileri ile görüşerek Ayastefanos Anlaşması'na kendileri ile ilgili bir maddenin konmasını sağlamıştır. Osmanlı Heyeti Rusya'nın bu isteğini hayret ve şaşkınlıkla karşılamış ise de kabul etmek zorunda kalmışlardır.⁹² Antlaşma'nın 16. maddesi Ermeniler ile ilgili olup şu şekildedir.

Madde 16- Ermenistan'da, Doğu Anadolu'da Rus işgalinde bulunan ve Türkiye'ye geri verilecek olan toprakların Rus askerlerince boşaltılması, oralarda, iki devletin (Türkiye ile Rusya'nın) iyi ilişkilerine zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Bab-ı Ali Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır.

Bu madde ile Ermeni adı ilk kez bir antlaşmada yer almış ve Ermeni meselesi uluslararası politikanın gündemine girmiştir.

---

⁹² Metin, 1992: 69-70

Ayastefanos Antlaşması İngiltere'yi telaşlandırdı. Antlaşma, Kars, Ardahan, Batum'un Rusya'ya bırakılmasını öngörüyor, bu da İngiltere'nin çıkarlarına ters düşüyordu. Rusya'nın Orta Asya ve Hindistan Müslümanları gözünde büyük bir devlet olarak ortaya çıkması İngiltere'nin Asya'daki nüfuzunu sarsabilirdi ve Rusya'nın Anadolu ve İran içlerine, doğru yayılması İngiltere'nin Hindistan'a giden en kestirme ticaret yolunun kapanması ve İngiliz ticaretinin baltalanması anlamına geliyordu. Bu nedenlerden dolayı İngiltere Doğu Anadolu topraklarının Rusya'nın eline geçmesini engellemeyi amaçlayan bir politika takip etmeye başladı.⁹³

Doğu'nun geleceğini engelleyecek olan bu antlaşma Rus-Osmanlı Devletleri arasında değil zamanında Paris Konferansı'nda bulunmuş olan devletler arasında tartışılması gerektiğini ileri süren Lord Beaconsfield, Avam Kamarası'dan 6 milyonluk bir ödenek olarak İngiliz Donanması'nı Boğaza, Hindistan Ordusu'ndan bir kuvveti de Malta'ya göndermiştir. Bir süre sonra İngiltere ile arasında savaş kaçınılmaz hale geldi. Fakat Rusya esasen yorgun olduğundan ve Avusturya'nın dostluğundan veya tarafsızlığından da emin bulunmadığından İngiltere'nin isteğine boğun eğerek Ayastefanos Antlaşması'nın Berlin Konferansı'nda yeniden görüşülmesini kabul etmiştir.⁹⁴

Patrik Nerses bu haberi duyar duymaz tekrar harekete geçmiştir. Berlin Antlaşması'na katılacak ilgili bütün devletlerin kapılarını çalmış, onlarla temas kurmuştur. Bu arada Beşiktaş Başpiskoposu Harem Nar Bey'i Rusya'ya göndermiş ve Çar II. Aleksandr ile görüşmesini sağlamış, Berlin Kongresi'nde davalarını savunmasını rica etmiştir. Ayrıca eski Patrik Hırımyan başkanlığında bir heyet de Avrupa başkentlerinde (Roma, Viyana, Paris, Londra) Ermeni isteklerinin propagandasını yapmıştır.⁹⁵

4. 2. 5. 3. Berlin Kongresi ve Ermeniler

Bu kongreye İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, İtalya, Almanya ve Osmanlı Devleti delegeleri katılmıştır. Toplantıya Almanya Başbakanı Bismark başkanlık etmiştir. Kongre 13 Haziran da başlamış, 13 Temmuz 1878'de son bulmuştur.

⁹³ Karacakaya, 2005: 32

⁹⁴ Metin, 1992: 71

⁹⁵ İlter, 1996: 47

Ermeniler Ayastefanos Antlaşması ile elde edemedikleri bağımsızlıklarını Berlin Kongresi ile elde edecekleri ümidiyle Hırımyan, Episkopos Roren Nar Bey ile katip tercüman olarak da İstipan Papazyan ile Minas Çeraz'dan kurulu bir heyetle katıldılar. İlk zamanları konferans heyetinden iyi kabul gören Ermeniler, isteklerini ayrı ayrı Avrupa devletlerinin temsilcileriyle görüşerek, kongreye birçok bildiri sunmuşlardır. Ancak Kongrede alınan kararlar önceden İngiltere, Avusturya ve Rusya arasında kararlaştırıldığından Ermenilerin önerileri fazla dikkate alınmamıştır. Zaten İngiltere Berlin Konferansı'ndan 10 gün önce Osmanlı Devleti ile imzaladığı gizli Kıbrıs Anlaşması'nın I. Maddesinde Ermenilerle ilgili şu maddeyi koydurmuşlardır. "Rusya Devleti, Batum, Aradahan ve Kars veyahut anılan yerlerden birini işgali altında tutup da ileride her ne zaman olursa olsun kesin barış anlaşması ile, otonom Osmanlı ülkelerinin Asa topraklarından bir kısmını daha tutacak ve istilaya başlayacak olursa, o halde, İngiltere Devleti adı geçen toprakları silahla korumak ve savunmak üzere Osmanlı Devleti ile birleşmeye söz verir ve buna karşılık Zat-ı Hazret-i Padişahı da büyük şehirlerde bulunan Hıristiyan uyruk ve sairlerin iyi idare ve korunmalarına ait ilerde iki devlet arasında kararlaştırılacak olan gerekli düzeltimi yapacağını İngiltere Devleti'ne vaad ile beraber adı geçen Devleti sözünü yerine getirmek için gerekli olan araçları, sağlayabilecek bir hale koymak için kendisine Kıbrıs Adası'nı ayırır ve asker koyarak adayı idare etmesini uygun bulur." Bu durum kongrede açıklanınca Ermeni sorunu da kesilerek bu iş İngiltere'ye bırakılmıştır.

Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi Ermenilerle ilgili olup, şu şekilde düzenlenmiştir. "Bab-ı Ali Ermenilerin oturdukları illerin, yeri gereği muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtlerle Çerkezlere karşı güvenlik ve rahatlarını korumayı üstlenir ve bu konuda alacağı önlemleri sırası geldikçe devletlere bildireceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin yapılmasını gözeteceklerdir." Berlin Anlaşması'nın 62. Maddesi de Osmanlı Devleti yönetimi altında yaşayan Hıristiyan unsurlara bir takım haklar getirdiğinden Ermeniler de Hıristiyan olduğundan bu madde onları da ilgilendirmektedir.

Ermeni heyeti, aslında Rus kontrolü yerine Avrupa kontrolünün konmuş olmasından dolayı hoşnut kalmışlarsa da temelinde izledikleri bağımsızlık elde olunamadığından dolayı pek fazla üzgün idiler. Bunun için tekrar girişimlerde bulunmaya karar verdiler.

Paris'teki Rus elçiliğine başvurular. Bu başvurulara karşı da Rus siyasetinin doğu Hıristiyanlığı ile meşgul olmadığı yanıtını aldılar. Diğer temsilcilerden de iyi kabul görmediler. Durumu İstanbul Patriki Nerses Vajabedyan'a yazarak talimat istediler. Nerses, bu kararın şiddetle protesto edilmesini bildirdi. Bunun üzerine kongreye şu protestoyu verdiler:

“Ermeni Temsilciler Heyeti haklı ve aynı zamanda ılımlı olan önerilerinin kabul edilmemesinden dolayı üzüntülerini bilgilerine sunarlar. Milyonlardan meydana gelen ve şimdiye kadar hiçbir yabancı emeline araç olmayan, Türkiye'deki bütün Hıristiyan uluslardan daha fazla baskılara uğrayan, Türkiye'ye hiçbir sıkıntı vermeyen, hiçbir büyük devletin ırkdaşı olmayan biz Ermeniler, diğer Hıristiyanlar gibi korunacağımızı ümit ediyorduk. Yine biz hiçbir siyasi eğilimi olmayan bizim gibi bir ulusun, korumaya kavuşacağını ve Ermenistan'da Ermeni memurlar yönetiminde yaşayacağımızı sanıyorduk. Ermeniler aldandıklarını anladılar, haklar tanınmadı. Çünkü kendileri sakin bir ulustur. Kiliselerinde bağımsız bulunmakla uluslarını korumuş olmakla birşey kazanmadılar.

Ermeni heyeti aldığı bu dersi, birlikte doğuya götürecektir. Fakat hiçbir zaman, Avrupa, istediklerine ve davalarına ümit veren bir yanıt verinceye kadar da seslerini yükseltmekten vazgeçmeyeceklerdir.”

Bu protestoyu verdikten sonra Ermeni Heyeti Türkiye'ye döndü. Ermeniler bu konferansa pek ümit bağlamışlardı. Osmanlıların Ruslara yenilmiş olmasına neden olan bu savaş sonunda, öteden beri izledikleri bağımsızlığı elde edeceklerine ve Balkanlardaki siyasi emellerini gerçekleştirmeye çalışan Rusların kendilerine de amaçlarını elde etmek için yardım edeceğini bu defa da kuvvetle ümit etmişlerdir.⁹⁶

Patrik Nerses, sorunun silahlı eylem ve isyanlarla çözüleceğine inanmış, bunun için de Patrikhane de, “İslahat Komisyonu” adlı bir örgüt kurmuştur. Bu komisyon tarafından hazırlanan genelge, Ermenileri açıkça isyana davet ediyordu. Genelge bütün vilayetlerdeki din adamlarına gönderilmiş ve bu maddelerin yerine getirilmesi isteniyordu.⁹⁷

---

⁹⁶ Metin, 1992: 71-73

⁹⁷ İltar, 1996: 47

Bu genelge ile Patrik Nerses, düğmeye basıyor ve silahlı eylemleri başlatıyordu. Bu genelge maddeleri şöyledir:

- 1- Ermenistan sorununun yaşatılabilmesi için Gregoryan, Protestan, Katolik ve diğer mezheplerden olan Ermeniler bu konuda birlik halinde olmalıdır.
- 2- Okullardaki çocukların fikirleri Ermenistan sorunuyla doldurulmalıdır. Okulu olmayan; öğretmen tutmaya gücü yetmeyen köylerde, hiç değilse papazlar erkek ve kız çocuklarına imza atmasını öğretmelidirler. Ayrıca şehirlerde ve köylerde okuma yazma bilmeyen büyüklere de yazı yazmayı öğretsinler. Hiç olmazsa imzalarını atabilsinler. Zira bu, ilerde lazım olacaktır.
- 3- Vilayetlerdeki Ermeni meclisleri ve başkanları yabancı konsoloslarla sık sık görüşüp buluşmalıdırlar. Ermenilerin dertleri konsoloslara açıkça bildirilmeli ve konsoloslarla tam ve yakın ilişki kurulmalıdır.
- 4- Avrupa bütün Ermenilerin haklarını gözetir ve arka olur. Avrupa'nın medeni devletleri buna hazırdır. Hıristiyan Ermenilerin sesini duymak ve onlara derman bulmak, Berlin Kongresi'nin 61'inci maddesi gereğidir. Şimdiden biz bu durumu konsolosluklara kanıtlamaya çalışarak Ermenilerin becerikli, namuslu, bilgiye susamışlığını göstererek, ıslahat ve emniyeti arzuladığımızı kabul ettirmeliyiz.
- 5- Her nerede olursa olsun, karşımıza çıkan Avrupalı yolcular güler yüzle karşılanmalı, ağırlanmalı, Ermenilerin misafirperverliği gösterilmelidir. Onlara eski Ermeni hikayeleri anlatılarak Ermeni Davası'na yardım sağlanmalıdır.
- 6- Bu hususlar, kilise cemiyetlerine, papazlara ve kilise cemaatine de duyurulmalı ve telkin edilmelidir.
- 7- Osmanlı Devleti, sizin Avrupalı yolcular ile kuracağımız ilişkilere engel olamayacaktır. Eğer bunun için zulüm ve işkenceye uğranılırsa mahalli hükümete ve en yakın konsolosa durum bildirilmeli, Patrikhane'ye olup bitenler bütün ayrıntılarıyla yazılmalıdır.

Ermeni Patriği Nerses çok yönlü çalışıyordu. Bir taraftan Ermenilere, Batılı büyük devletlerin yardımlarını istiyor, bir taraftan da Ermeni kiliselerine talimat yazarak isyan hareketini başlatmaya çalışıyordu. Bu arada Patrik vekili Başpiskopos Mateos İzmirliyan da boş durmuyordu. Ermenistan hareketinin desteklenmesi için bütün kiliselere ve başpiskoposluklara mektuplar yazarak gönderiyor, isyanın başlatılması için elinden geleni yapıyordu.⁹⁸

Fatih Sultan Mehmet Han'ın bizzat kurduğu büyük destek verdiği İstanbul Ermeni Patrikhanesi şimdi Fatih'in devletini yıkmak için çalışıyordu. Patrik ve Patrikhane, ihanetin içine iyice batmış, terörün merkezi olup çıkmıştı. Bu kadar hazırlıktan sonra elbette silahlar konuşmaya başlayacaktı. Başladı da ...

Ermeni patriğinin çalışmaları kiliselere ulaşır ulaşmaz şikayetler de gelmeye başladı. Türk yetkilileri olaylardan haberdar olup hem önlemlerini alırlar, hem de Osmanlı Hükümeti'ni bilgilendirirler. Ermenilerin üzerinde hak iddia ettiği altı vilayetten birisi olan Sivas'ta olup bitenleri dönemin valisi Hakkı Paşa'nın Osmanlı İçişleri Bakanlığı'na 1881-1882 yıllarında yazdığı yazıdan açıkça izliyoruz. Bu yazıda geçenler aynen diğer vilayetlerde de yaşanmaktadır.

- 1- Patrikhane, piskoposlara, ihtilal ve isyan hazırlıklarını gösteren genelgeler göndermeye başlamıştır.
- 2- Patrikhane, akli başında, yaşlı, ihtilal ve isyanın Ermeniler için çıkar yol olmadığını, Ermenilerin bundan zarar göreceğini kavrayan ve Patrikhane emirlerine uymayan piskoposlar ile papazları içlerinden atarak (bunların bazıları öldürtülmüştür) yerlerine genç ve ihtilalci piskoposları ve papazları atamıştır.
- 3- Patrikhane gönderdiği gizli genelgeler ile devletin işi olan nüfus sayımına girerek, Avrupa devletlerine (altı vilayette) çoğunlukta olduklarını gösterme yolunda çalışmalar başlatmıştır

---

⁹⁸ İlter, 1996: 48

- 4- Patrikhane, çeşitli adlar altında (Kıtlıktaki Ermenilere Yardım, Kudüs-ü Şerif Borçlarının ödenmesi vb.) Ermenilerden vergi alarak propagandaya girişmiştir. Bunun için adi cinayet olaylarını Ermenilerin katli gibi göstermeye çalışmaktadır. Gerçekte ilgisi olmayan cinayet haberleri çıkarılıyor; kısaca olayları tersyüz ederek yalan ve iftiraya dayalı bir kampanya başlatılmıştır.
- 5- Patrikhane'nin Ermenilerden "yardım" adı altında topladığı yüz binlerce lirası (altını) bulunuyordu. Bu paranın bir bölümü ile alınan silahlarla teçhiz edilen Ermeni çeteleri Rusya'dan Doğu Anadolu'nun her tarafına sızdılar. Silahlı çeter, yerli fedailerle birlikte terör hareketini başlattılar.
- 6- Papazlar iki üç yıldan beri Ermeni okullarındaki küçük çocuklara varıncaya kadar bütün Ermenilerin beyinlerini yıkayarak hükümet emirlerini saygıyı ve itaati kökünden yıkmışlardır.
- 7- Patrikhane komitelerin kurulmasına öncülük ettiği gibi maddi olarakta büyük yardımlar yapmaktadır. Komitelerin Patrikhane'nin idaresinde ve yönetiminde olduğunu belirtmekte yarar vardır.

Sivas Valisi Hakkı Paşanın verdiği bilgiler içinde terör hareketlerinin Patrikhane ve Kilise eşgüdümünde başlatıldığı belirtiliyor.

Patrik Nerses'in 1884'te ölümünden sonra yerine Erzurum Piskoposu Harutyanyan Vehabedyan Patrik seçildi (1885-1888).

Harutyanyan, Hirimyan ve Nerses Vaijabedyan'ın yollarını benimsememiştir. Durumun tehlikeli boyutlara ulaştığını gören Harutyanyan Vehabedyan Kudüs'te boşalan Patrikliği istemiş, Osmanlı Hükümeti'nin istemeyerek de olsa verdiği onay ile Kudüs Patriği olmuştur.

Harutyanyan'dan sonra yerine tarafsız bir papaz olan İzmit Manastırı Başrahibi Horen Aşıkyan (1888-1894) Patrik seçildi. Aşıkyan zamanında, 28 Haziran 1890'da Erzurum'da

kanlı bir isyan çıktı. Tetik çekildi ve kan akmaya başladı. İsyancılar açıkça patladı. Bunca hazırlıkların sonucunun çok kanlı olacağını söylemek (kehanet de ğildir) hiç de zor de ğildir.

Komiteler, istedikleri deste ği vermedi ğini ileri sürerek Patrik Aşıkyan'a suikast tertip ettiler. Patrik yaralandı. Bundan sonra da istifa edip ayrıldı.

Komiteler terörist örgütlerin usulleriyle herkesi korkutuyorlar, etrafa dehşet saçıyorlardı. İstanbul'da kendilerine destek vermedi diye koca patri ği yaralamaya, öldürmeye çalışanlar taşrada da ğlardaki köylerde neler yapmazlardı? Görüldü ğü kadarıyla her şeyi yapacaklardı. Çünkü beyinleri iyice doldurulmuştu. Kararlarını vermişlerdi. Kim olursa olsun öldüreceklerdi.

Aşıkyan'ın yerine, Mısır'ın eski Patri ği Mateos İzmirliyan İstanbul Ermeni Patrikliği'ne seçildi. İzmirliyan'ın seçilmesi Hınçakları sevindirdi. İzmirliyan komitecilere yakın olan memurları hizmete aldı. Silahlı örgütleri destekledi. Genişleme ve gelişmelerine yardımcı oldu. Onların isteklerini yerine getirdi. Buna karşılıklı hükümetin yaptığı her şeyi eleştirdi. İngiliz Büyükelçili ği'ne ve Londra gazetelerine raporlar gönderdi.

İzmirliyan komitecilerin tam istedikleri bir patrikti. Bu yüzden olaylar büyüdü isyanlar her tarafa yayıldı. Bütün vilayetlerde kan akmaya başladı. Ancak II. Abdülhamit'in aldığı ciddi önlemlerle çıkan isyanlar bastırıldı.

Patrik İzmirliyanı çok şey yapacağını söylemiş, önemli bir adım atamamış, bekleneni verememişti. Komiteci Ermenilerin gözünde başarılı olamamıştı. Ermeniler kendisinden çok şey beklemişlerdi. Beklenenler olmayınca kendisinden bıktılar. Daha önceleri kendisine büyük destek veren İngiliz Büyükelçisi Philip Curriede ondan deste ğini çekmişti.

Zengin Ermeniler ile Osmanlı İmparatorluğu'nda üst makamlarda görevli Ermenilerin istifa etmesini istediler. 1896 Eylül'ünde Kudüs'e gitti. II. Meşrutiyet'ten hemen sonra geri geldi.

Mateos İzmirliyanı dan sonra Malakya Ormanyen Patrik seçildi (1896-1908). Patrik Padişah'a ve Osmanlı Devleti'ne saygılıydı. Bu saygısını ve bağlılığını göstermek için ayinler yaptı.⁹⁹

4. 3. Ermeni Komitelerinin Kurulması ve İlk Şiddet Olayları

İhtilalci Ermeni Komiteleri 1880'li yılların başından itibaren kurulmaya başlamışlardır. 1881 yılında Erzurum'da "Anavatan Müdafileri" cemiyeti kuruldu.

1882 yılında Van'da gereken yerlerde isyan çıkartmak, gençleri silahlandırmak amacıyla "Kara Haç Cemiyeti" kurulmuştur.

Hınçak, çan sesi, çan, manasında olup Portakalyan ve gazetesi Armenia desteğinde 1887 yılında İsviçre'de Armenia gazetesi yazarlarından Avedis Nazarbekyan ve eşiyile birlikte Kafkasyalı bir grup öğrenci tarafından kurulmuştur.¹⁰⁰

Bu partinin programı hem milliyetçi hem de Marksist bir hüviyet taşır. Programa göre, ihtilal yoluyla Türkiye'deki Ermeniler bağımsızlığa kavuşturulduktan sonra, ihtilal Rusya ve İran'a teşmil edilecek oralarda da başarıya ulaşıldıktan sonra fedaratif bir Ermenistan kurulacaktı. Hınçaklıların ekonomik ve sosyal görüşleri, hem Rusya'da hem Türkiye'de orta ve üst tabaka Ermeniler arasında hiç de itibar görmedi. Hınçaklar çalışmalarının merkezi olarak İstanbul'u seçtiler.

Hınçak Komitesi'nin iç tüzüğünde ise ihtilal eyleminin yapılış şekli özetle şu noktalar üzerinde duruluyordu:

Ayaklanma için en uygun zaman vergi toplama zamanıdır. Türkleri hükümete karşı korumalı ve savunmalı. Ermeni ayaklanmasına yardım edebilecekler (Kürt ve çerkezler) kendi yanlarına çekilmeli. Önemli yerlere saldırılarak hükümetin nüfuzu kırılmalı. Siyasi

⁹⁹ Kundakçı, 2006: 37-39

¹⁰⁰ Karacakaya, 2005: 37-38

mahkumları kurtarmak için hapishanelere saldırılmalı Hükümet memurları rehin alınmalı.¹⁰¹

Bir başka ihtilalci parti de Taşnaksütyun idi. Krisdapor Mikaelyan ve arkadaşları Kafkasya'da 1890'da Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği'ni (Taşnaksütyun Komitesi) meydana getirdiler.

1890'da ortaya çıkan bu partinin programı, isyan yoluyla hedefe ulaşmak için ihtilalci gruplar yetiştirmeyi esas almaktadır. Parti bir de teşkilat talimatnamesi yapıyor ve bununla doğu ve batı olarak iki büro kuruyordu. Doğu bürosu, Giresun, Harput, Diyarbakir hattının doğusu ile Kafkaslar, Rusya ve İran'ı, Batı bürosu ise, Giresun, Diyarbakir hattının batısı ile Balkanları, Amerika, Mısır ve diğer yabancı ülkeleri içine alıyor ve büroların çalışma sistemlerini düzenliyordu

Taşnaksütyun'un ilk kuruluşunda amacı, Tiflis'te bulunan Genç Ermenistan, Armenekanlar ve Hınçak gibi komiteleri birleştirmek ve Türkiye'ye geçen çetelere yardımda bulunmaktı. Taşnaksütyun'un ilk hareketleri, Türkiye'ye çeteler sokmak, Türk Ermenistan'ını silahlandırmak, köylülere silah kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, çetebaşları savunma örgütü yaptırmak ve bu hazırlıklardan sonra, Kürtleri de yanlarına alarak genel isyanlar çıkartmaktı. Her şeyden önce hareket, isyan gözönünde tutuluyordu. Taşnak Partisi, kurulduğu günden itibaren bir terör örgütü olarak faaliyetini sürdürdü. Bu komitelerin kurulmasında Rus Ermenilerinin büyük rolü olmuş, dolayısıyla Osmanlı Ermenilerinin kaderi bir avuç aşırı Rus Ermenisinin eline geçmişti. Anadolu'daki Ermeniler bundan sonra meydana kanlı olaylarda sadece alet olarak kullanılacaklardı.

Ermeniler, 1880'li yılların sonlarına doğru da teşkilatlanmalarını tamamlamışlar, komiteler kurmuşlar ve sıra amaca varacak eylemleri gerçekleştirmeye gelmişti. Anadolu'da isyanlar çıkararak Avrupa'nın dikkatini çekmek istiyorlar ve olası bir Avrupa müdahalesi ile Bulgaristan özerk bir yönetime kavuşmanın hayallerini kuruyorlardı.

---

¹⁰¹ Karacakaya, 2005: 39

İhtilal ateşini yakan komiteciler 1896 yılı sonlarına kadar aralıklarla özellikle Doğu Anadolu'yu kasıp kavuracak olaylar zincirinin ilk halkasını başlatmışlardır.¹⁰²

1985 ve 1986'da Türkiye Asyası'nın başlıca vilayetlerinde görülen Ermeni isyanları, ne Ermeni köylerinin aşırı sefaletinden ne de maruz kaldıkları baskıdan ileri gelmiştir. Zira kendilerine, ait olduğundan, bu köyler komşularıninkilerden çok daha zengin ve çok daha müreffeh olmuştur.¹⁰³

4. 3. 1. Musa Bey Olayı

İlk kayde değer olay Musa Bey olayıdır. Muş bölgesinin köklü ailelerinden olan Musa Bey, Ermenileri isyana teşvik amacıyla Muş bölgesine gelen ve çeşitli faaliyetlerde bulunan Bogos Natyan adlı rahibi üzerinde bir takım zararlı evraklarla yakalayarak Muş Mutasarrıflığı'na teslim etti. Mutasarrıflıkta yerinde bir tahkikat yaptıktan sonra Bogos Natyan'ı İstanbul'a gönderdi ve Bogos Natyan, ömür boyu hapse mahkum edildi. Bundan sonra bazı Ermeni gazeteleri ve Avrupa'da teşekkül etmiş Ermeni Komiteleri harekete geçerek Avrupa kamuoyunun dikkatlerini Bogos Natyan'ın mahkumiyeti ile onu mahkum ettiren Musa Bey üzerinde yoğunlaştırdılar. Musa Bey hakkında bir takım suçlamalarda bulundular. Bu baskılara uzun süre dayanan devlet nihayet Musa Bey'in İstanbul'a getirilip yargılanmasına karar verdi. Yapılan açık yargılama sonunda Musa Bey beraat etti. Fakat baştan beri olayla ilgilenen İngiliz sefiri olayı bir gurur meselesi yaparak, Bab-ı Ali nezdinde teşebbüslerini devam ettirmiş ve Padişah Musa Bey'i uzak bir yere sürgüne göndermek zorunda kalmıştır.¹⁰⁴

İkinci büyük olay Erzurum'da meydana gelmiştir. Erzurum isyanı 20 Haziran 1890 tarihinde çıkartılmıştır. Ermeniler Rusya'dan silah ve cephane getirerek bunları kiliselerde ve okullarda gizledikleri ihbarını alan Vali arama yapılması emrini vermiş, olay yerine gelmiş asker ve subaylara Ermeniler ateş açarak iki er ve bir polisi öldürmüşlerdir. Ermeni komitecileri halkı tahrik ederek kışkırtmış, Ermeniler üç dört gün mezarlıkta, kilisede ve okul avlusunda kalmış, dağılmaları ve evlerine dönmeleri için çalışan bazı ileri gelen

¹⁰² Karacakaya, 2005: 40

¹⁰³ Mayewski. (1986): *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar Neden?*, Çev: Azmi Süslü, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Yayınları, No:6, Ankara: s. 14

¹⁰⁴ Karacakaya, 2005: 41

Ermenileri de dövmüşlerdir. İki saat süren çatışma neticesinde 100'den fazla askerimiz öldürülmüştür.

4. 3. 2. Kumkapı Olayı

Kumkapı nümayişi 15 Temmuz 1890 tarihinde yapılmıştır. Hınçak komitecileri Ermenileri Kumkapı kilisesine toplamış, onlara saraya verilmek için bir beyanname dağıtmışlardı. Ayini idare eden Patrik Aşıkyan'ın Patrikhane'ye kaçması üzerine komiteciler Patrikhan'yi işgal etmiş, Aşıkyan'ı saraya götürmek üzere bir arabaya sokmuşlardı. Yolda arabanın askeri kuvvetler tarafından çevrilmesi üzerine komiteciler askerlerimiz üzerine ateş açarak pek çok askerimizi şehid etmişlerdi. Ermeniler tarafından ise sadece iki kişi ölmüştü.¹⁰⁵

Hınçak komitesi bu gösteriyle de umduğunu bulamamış, Avrupa müdahalesi gerçekleşmemişti. Ama Hınçaklar bu olaydan iyi ders almışlar, İstanbul'da dahi olay çıkartabileceklerini anlamış, ayrıca Kumkapı olayıyla Avrupa'nın dikkatini çekmişlerdi.

Ermeni komitecileri faaliyetlerine devam ediyor, 1892 yazından itibaren, yurt dışında basılan ve Ermenileri isyana teşvik eden çeşitli bildiri ve sair yayınları düzenli bir şekilde Osmanlı Ülkesi'ne gönderiyorlardı. Bu maksatla Samsun limanına yakın olması sebebiyle Merzifon merkez seçilmiş, Kayseri, Yozgat, Çorum ve diğer bazı yerlerde de şubeler geliştirilmişti. Hınçak Partisi'nin Küçük Asya merkezi, Anadolu'daki kıpırdanmaların odağı durumuna gelmişti. Bu merkez Merzifon'du. Burası "Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi Merkezi" adını taşıyordu. Komitenin reisi Merzifon Amerikan Kolejinde öğretmen Karabet Tomayan, yardımcısı da yine o okulda öğretmen Ohannes Karayayan'dı. Ankara ve Sivas vilayetlerinde bulunan liva, kaza ve köyleri Merzifon'a bağlı kabul ediliyor ve buralardaki komiteler de emir ve talimatlarını Merzifon'dan alıyorlardı. Merzifon komitesi Avrupa'da bulunan komitelerin ulaştırma ve emirleri tebliğ merkezi olarak kabul edilmişti.

---

¹⁰⁵ Ferudunoğlu, 2002: 33

1893 yılında Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon, Tenos Azilokat, Gemerek ve diğer bazı bölgelerde cami kapılarına ilanlar asıldı. İki tarafa Hınçak komitesinin armasını taşıyan bildiriler dağıtıldı. Bu bildirimlerde, Osmanlı Ülkesi'nde oturan Ermeniler hükümet ve saltanat aleyhine silahlı isyana tahrik ve teşvik ediliyordu.¹⁰⁶

Ermeni isyanları 1895 ve 1896 yıllarında Anadolu'nun pek çok yerine yayılmış, ortalık adeta bir yangın yerine çevrilmiştir. Bu olayların çoğunluğu anında bastırılan 1-2 günlük olaylardı. Fakat bunların içinde de Bab-ı Ali gösterisi ve Zeytun isyanını diğerlerinden önemliydi. Kısaca bu iki ya da değinmek yerinde olacaktır.¹⁰⁷

4. 3. 3. Bab-ı Ali Olayı

Bab-ı Ali gösterisi de Hınçaklar tarafından düzenlenmiştir. Gösteri uzun çalışmalar sonunda tesbit edilmiş, bu iş için Van'lı, Muş'lu birçok kimseler hazırlanmış, kendileri ve silahları törenle takdis olunmuştur. Gösteri 1895 yılı Eylül'ünün 30'unda yapıldı. Bundan iki gün önce Ermeniler altı yabancı devlet elçilerine, "Ermenilerin, ıslahatın uygulanmasını istemek amacıyla gürültüsüz bir gösteri yapacaklarını, hükümet tarafından asker, jandarma, polis vasıtasıyla bu hareket önlendiği takdirde, bundan ağır sonuçlar çıkabileceğinden, bütün sorumluluğu şimdiden hükümete yüklediklerini" bildiren bir bildiri vermişlerdir.

Ermeniler Avrupalı bir genel vali, ıslahat ve genel af istiyorlardı. Kumkapı'da patrikhane önünde toplanan üç dört bin kadar Ermeni, Patrikten büyük devletlere müracaat etmesini istediler. Bab-ı Ali'ye doğru yürüyüşe geçen kalabalık bir yandan bağırıp çağırıyor, marşlar söylüyor, bir taraftanda silahlar atıyordu. Kendilerine müdahale etmek isteyen jandarma binbaşısını öldürdüler. Bunun üzerine polis ve jandarma da olaya müdahale etmiş, Ermeniler çeşitli istikametlere kaçmışlar, geçtikleri yerlerde de rastgele ateş ederek halktan pek çok kişiyi öldürüp, yaralamışlardı. 30 Eylül'ü takip eden günlerde de olaylar devam etmiş, İstanbul'un çeşitli semtlerinde Müslümanlarla Ermeniler arasında çatışmalar olmuş ve hükümet kuvvetleri olayları kontrol altına almışlardı.

¹⁰⁶ Karacakaya, 2005: 43

¹⁰⁷ Karacakaya, 2005: 46

Bab-ı Ali gösterisi, Sasun isyanından sonra İngiltere, Fransa ve Rusya'nın ıslahat konusunda yaptıkları müşterek baskının sonucunun alınmasına imkan hazırladığından Hınçak Partisi bunu kendi başarısı olarak kabul etmiştir.¹⁰⁸

4. 3. 4. Zeytun Olayı

Zeytun olayına baktığımız zaman; Eylül 1895 tarihinde Zeytun'da 6 bin silahlı Ermeni telgraf tellerini kestikten ve haberleşme imkanını ortadan kaldırdıktan sonra, Kışla ve Hükümet konağına hücum ederek Kaymakam, 50 subay ve 600 askeri esir etmiş, işkenceler verdikten sonra da katletmişlerdir. Ermenileri ayaklandıranlar Zeytun'a gelmiş Hınçak komitecilerini destekleyenler ise Avrupa ülkeleri idi. Çünkü İskenderun limanında onların emirlerine hazır bir İngiliz zırhlısı bulunduruluyordu. Bölgeye gönderilen Hükümet askeri birliği Zeytun'u muhasıraya almış, ancak yabancı Büyükelçiliklerin araya girmesi ile genel af çıkarılmış, silahlar bırakılmış, komitecilerin yurt dışına çıkmalarına müsaade edilmiştir.

1 Haziran 1896 tarihinde silahlı Ermeni çetecileri Van civarındaki Müslümanlara saldırarak onları öldürmeye başlamış, bir askeri devriyeye ait bir subay ve bir eri yaralamış, sonra ise sistemli olarak çeşitli semtlerde, şehirde ve civarında Müslümanları ateş açarak öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Hükümet askeri birliği Van'ı muhasıraya almış, silahlı Ermenilerin bir kısmı dağlara kaçmış, bir kısmı da Van'daki Ermeni evlerinde gizlenmişlerdi.¹⁰⁹

Zeytun isyanı Hınçak komitesinin Anadolu'daki son hareketi oldu. Komite bundan sonra 2'ye ayrıldı ve kendi iç problemleriyle uğraşmaya başladı. 1896'dan sonra meydan Taşnak Partisine kaldı. Van isyanı ve Osmanlı Bankası baskını Taşnak Partisinin isyan denemeleriydi.¹¹⁰

---

¹⁰⁸ Karacakaya, 2005: 47

¹⁰⁹ Ferudunoğlu, 2002: 34

¹¹⁰ Karacakaya, 2005: 48

4. 3. 5. Abdülhamit'e Yapılan Suikat Girişimi

Taşnakların son teşebbüsleri Abdülhamid'e yapılan suikast oldu. Suikast 21 Temmuz 1905 Cuma günü yapıldı. Abdülhamid, selamlık resminden sonra saraya dönerken, Ermeniler tarafından bir arabaya yerleştirilen bombalar patlamış, padişahın bir iki dakika şeyhülislamla görüşerek gecikmesi büyük bir faciayı önlemiş, bomba erken patlamış, böylece bu suikastta amacına ulaşamamıştı. Suikast tertipçileri yakalanmış, yapılan mahkeme sonucu çeşitli cezalara çarptırılan suçlular, padişah tarafından affedilmişlerdir.

Anadolu'da meydana gelen Ermeni olaylarını kısaca değindikten sonra ana hatlarıyla Jön Türklerin Ermenilerle olan münasebetlerine göz atmanın, 1908 sonrası Türk-Ermeni ilişkilerini değerlendirmede büyük yararlar sağlayacaktır.

Yurt dışındaki jön Türkler Padişahı devirebilmek için başta Taşnaklar olmak üzere Ermeni komiteleriyle işbirliği yapmışlardı. Meşrutiyet ilan edilirse, Ermeniler dahil bütün tebanın "Osmanlı vatandaşlığı" çerçevesi de kaynaşacağı ve imparatorluğun bu sayede yaşatılacağını düşünüyorlardı. Prens Sabahattin ve çevresindeki "Adem-i Merkeziyetçiler", Ermenilerin muhtariyet isteklerini kabullenmeye yatkın gözükmüşlerse de, Ahmet Rıza ve arkadaşları bunu ihanet olarak değerlendirmişlerdi. 1902 kongresinde merkeziyetçileri temsil eden Ahmed Rıza, Prens Sabahattin'nin "Ademi Merkeziyetçi" politikasına büyük suçlamalarda bulunmuş ve Prens Sebahattin'den kopmuştu.¹¹¹

Prens Sebahattin'nin siyasi programı, Ermeniler'e çok çekici geldi. Zira adem-i merkeziyetçi bir idare tarzını benimseyen bu programa göre devletin değişik bölgeleri, kendine has mahalli idarelere bölünecek, bölünme idari, mali ve adli yönlerden olacaktır. Bu sebeple bu program Ermenilere önce muhtariyet ve sonrada bağımsızlık yolunu açabilirdi. Bu bakımdan Ermeniler'den bir çoğu Prens Sabahattin'nin programını desteklediler.¹¹²

27-29 Aralık 1907'de Paris'te toplanan II. Jön Türk Kongresi Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Ermeniler adına da Taşnaksütyun komitesinden Malumyan temsilci olarak

¹¹¹ Karacakaya, 2005: 50

¹¹² Halaçoğlu, 2006: 38

katılmışlardı. Kongre sonucu yayınlanan deklarasyonda; Padişahın tahtan indirilmesi, meşruti ve temsili bir hükümet kurulması ve bu hedefe varmak için, şiddet de içinde olmak üzere her yola başvurulacağı bildirildi. Baskıya karşı silahla direnme yapılacak, vergi ödenmeyecek, propaganda araçları kullanılacak, bunlardan sonuç alınmadığı takdirde büyük çaplı bir isyana gidilecekti.

Ermeni komitecileri, Jön Türklerle Türkiye'ye Meşrutiyet'i getirmek uğrunda yaptıkları işbirliğinde samimi değillerdi. Ermeniler, Jön Türkleri ve Meşrutiyeti bağımsız bir Ermenistan'a gidecek yolda bir atlama taşı olarak görüyorlardı.¹¹³

4. 4. II. Meşrutiyet'in İlanı ve 1909 Adana Ermeni Olayları

Padişah II. Abdülhamid'in I. Meşrutiyeti takip eden mutlakiyet yönetimi meşrutiyet fikrini savunacak güçlü bir partinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulup güçlenmesine kadar devam etti. II. Abdülhamid sonuçta yurdun çeşitli yörelerinde baş gösteren ayaklanmalar, dış müdahalele, memur ve subayların maaşlarının düzenli ödenmemesi gibi faktörlerin yarattığı genel memnuniyetsizlik ortamında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve bu cemiyete bağlı genç subayların baskısına karşı koyamamış ve 23 Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilanına mecbur olmuştur.¹¹⁴

Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra ülkedeki unsurlar arasında bir yakınlaşma olmuş, ülkenin her yerinde Türkler, Ermeniler, Rumlar ve diğer unsurlar birlikte meşrutiyeti kutlamışlar, bu yakınlaşma en çok Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkilerde kendini göstermişti. Fakat bu sevinç ve coşku Temmuz ve Ağustos ayları boyunca sürmüş, Eylül'den itibaren yerini Anadolu vilayetlerinden gelen ve Ermenilerin zulme ve adaletsizliklere uğradıkları yolundaki iddialar ile karamsarlığa bırakmaya başlamıştı.¹¹⁵ Tekrar Ermeni bayrakları çıktı. Marşlar söylendi. Dışarıdan silah alımları başladı. Patrikhane tam bir komiteci merkezi gibi çalışıyordu. Öğretmenler ve vilayetlerdeki piskoposlar genç ve aşırı fanatik papazlardan seçiliyor ve bunlar silahlı komiteler adına

¹¹³ Karacakaya, 2005: 51

¹¹⁴ A. İhsan Gencer, Sabahattin Özel, (2000): *Türk İnkılap Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul: s. 42

¹¹⁵ Karacakaya, 2005: 83

çalışıyorlardı. Ermeni Kilisesi meşrutiyet sonrasında tain anlamıyla terörün ve teröristlerin içinde yerini almıştı.

3 Aralık 1910'da Bitlis Rus Konsolosu'nun İstanbul'daki Rus Büyükelçisi'ne gönderdiği 602 numaralı rapor, kilise ile Taşnak Komitesi'nin arasındaki ilişkileri açıkça göstermektedir. Raporda şöyle deniyordu: "Muş'un köylerinde, sözde okullar için para toplayan Ermeni ihtilalci Karnik, Taşnak komitesine girmeden önce bir papazdı. Asıl adı Dacad Yartabet'tir. Ruhani görevini bırakmış Taşnak Partisi'ne girmiştir. Takma adı Karmen'dir." Aynı dönemde, Van ve Bitlis Rus başkonsolosluğu yapmış olan General Mayevski "Ermeni papazların kalbinde dini hisler pek az yer tutar. Onun için Ermeni komitecileri din adamlarını kendi aralarına almayı çabuk başarmışlardır," diye yazıyor.

Komiteci papazdan dolayı, Kilise'nin artık din işleriyle uğraşmadığını, bu işi bıraktığını, terörün içine girdiğini söylemiştir.¹¹⁶

Meşrutiyetin ilanını takiben Avrupa'da çalışan Ermeni Komitecileri, siyasi suçtan mahkum olanlar, firariler, serseriler İstanbul'a dolmuştu. Şapkalarıyla kelebek siyah boyunbağlarıyla, Rus lehçesiyle görüştükleri Ermeniceleriyle Taşnaksaganlar dikkat çekiyordu.

Adana, Ermeniler için dini, tarihi ve stratejik bir öneme sahipti. Ermenilerin için eskiden hüküm sürdüklerini iddia ettikleri Kilikya'yı diriltmek ve Ermeniliğin bir kısmını burada toplayarak Küçük Ermenistan'ı kurmak kutsal bir gaye, milli bir idealdi. Ermenilerin eskiden beri dini merkezlerinden biri olan Sis Katagikosluğu Adana vilayeti dahilinde bulunuyordu. Akdeniz'e çıkmak isteyen Ruslar uzun zamandır Ermenileri kışkırtmaktaydılar. Bu amaçla öteden beri Adana ve çevresinde Ermeni nüfusu artırılmaya çalışılmıştır. Kilikya'da Ermenileri kuvvetli bir topluluk haline getirdikten sonra, uygun bir fırsat anında bölgenin stratejik durumundan özellikle sahile yakınlığından, Bağdad Demiryolu üzerinde bulunmasından ve yabancıların kolaylıkla müdahale edebilecekleri konumundan yararlanarak planlı bir isyan çıkarmak ve amaca ulaşmak kolay görünüyordu. Bunun için Ermenilerin en kuvvetli faaliyetleri bu bölge üzerinde olmuş, Hınçak ve Taşnak

---

¹¹⁶ Kundakçı, 2006: 40

komiteleri vilayetin her tarafında kulüpler açarak Ermenileri bilinçlendirmeye başlamışlardır.

Ermenilerin bir kısmı Adana'yı sahil oluşu, yabancıların yoğun halde bulunması ve diğer bazı sebeplerden dolayı, Doğu Anadolu vilayetlerine göre daha uygun bir kargaşa çıkarma yeri kabul ederek, eskiden beri birçok tedbir alarak, civar vilayetlerden birçok Ermeni'yi Adana'ya çağırıp, yerleştirmişler, önceden bir ailenin ikamet ettiği yere, nüfusta kaydı olmayan 4-5 aileyi yerleştirmişlerdir. Adana Ermeni murahhası Muşeng Efendi, Cebel-i Bereket (Osmaniye) dahilindeki Hıristiyan köylerini dolaşarak hükümet dairelerinde birçok şeye müdahale etmiş, ahaliyi çeşitli oyunlarla kışkırtmış ve bazı hükümet memurlarını yazılı olarak tahkir etmiştir. Yetkisi olmadığı halde, vilayet dahilinde Ermenilerin bulunduğu yerleri dolaşarak vergi ve bedel-i askeri vermemeleri yolunda Hıristiyan ahaliye telkinlerde bulunmuştur.

Adana'daki yerel yönetimin güçsüzlüğü de meydana gelen olayların en önemli sebeplerindendir. Vali ve kumandanın iyi niyetli ve basiretsiz. oluşları, meydana gelen olayları iyi değerlendiremeyip, gerekli tedbirleri alamamaları olayların dallanıp budaklanmasında önemli rol oynamıştır.¹¹⁷

9 Nisan 1909 tarihinde Adana'da Cuma günü İsfendiyar ve Rahim isimindeki iki müslüman gencin Ohannes adında bir Ermeni tarafından vurulmasıyla olaylar başlamıştır.¹¹⁸

Adana'da çıkan olaylar komşu ilçelerde geniş ölçüde yayılıyordu. Aynı zamanda, Bahçe, Maraş, Hamidiye, Antakya, Tarsus, Payas, Hacin, Erzin, Dört Yol ve öteki yerlerde Türklerle Ermeniler arasında korkunç olaylar vuku buluyordu¹¹⁹.

15, 16 ve 17 Nisan günleri büyük karışıklıklara sahne olan Adana'da durum 19 Nisan'a doğru yatışmaya başladı. Bölgede sıkıyönetim ilan edildi. Dedeoğaç ve Gelibolu'dan 2

¹¹⁷ Karacakaya, 2005: 86-87

¹¹⁸ Recep Karacakaya, (2001): *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 52, İstanbul: s. 56

¹¹⁹ Salahi R. Sonyel, (1988): "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları", Belleten, Cilt: LI, Sayı: 201'den Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: s. 1274

tabur asker vapurla Mersin'e sevk edildi. 5. Ordu'dan da 5 tabur askerin sevki için çalışmalar başladı.¹²⁰

Alınan önlemler sayesinde olaylar kısa bir zaman içinde kontrol altına alındı. Kozan sancağında sükunet sağlandı. Olaylar sırasında Haçin Ermenileri tarafından Redif askerleri ve jandarmalardan çalınan 14 tüfek, Ermeni Murahhasası tarafından teslim edildi. Hükümet yetkilileri Adana'da din ve mezhep ayırımı gözetmeksizin halkın elindeki bütün silahları toplamaya başladı. Önemli noktalara karakollar kurulup, bağ ve bahçeler arasında devriyeler gezdirilmeye başlandı. Mersin'e gelen İtalyan, İngiliz, Fransız ve Alman zırhlı kumandanları Adana'ya giderek orada asayişin sağlandığını görmüşler, sonra yöneticileri kutlamışlar ve tekrar Mersin'e dönmüşlerdir. Karaisalı ve çevresinden 120 Ermeni adına Serkis ve arkadaşları imzasıyla Karaisalı Kaymakamı İzzet Bey'e bir teşekkür mektubu gönderilmesi de durumun yatışmaya başladığını gösteriyordu.¹²¹

4. 4. 1. Adana Olaylarından Sonra Meydana Gelen Gelişmele

4. 4. 1. 1. İttihad ve Terakki Cemiyeti İle Taşnaksutyun Komitesinin İşbirliği

İttihatçılar kendi politikalarını uygulamak için Ermeni siyasi partilerinden yararlanmaya çalışıyor, özellikle de Taşnaksutyundan destek alıyorlardı.¹²²

31 Mart vakası ve Adana olaylarını bir ikaz olarak değerlendiren İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Taşnaksutyun Komitesi işbirliği yaparak, elele çalışmaya karar vermişlerdi. İki cemiyetin üzerinde anlaştıkları ortak metin şöyleydi:

“Vatanın istiklalini temin, temamiyet-i mülkiyye ve siyasiyyesini ebediyyen muhafaza etmek, bir takım kimselerde hasıl olan su-i tefehhünleri izale ve anasır-ı Osmaniyye beyninde münasebat-ı hasene tesis, eylemek maksadıyla İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Ermeni Taşnaksutyun Komitesi arasında atideki nukat-ı esasiyye için ittifak-ı tam hasıl olmuştur:

¹²⁰ Karacakaya, 2005: 89

¹²¹ Karacakaya, 2005: 91

¹²² Arsev Avagyan, Gaidz F. Minassian, (2005): *Ermeniler ve İttihat Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Çev: Ludmilla Denisenko, Aras Yayınları, İstanbul: s. 130

- 1- Mezkur iki cemiyet meşrutiyeti takviye ve halkın terbiye-i fikriyesini en metin esaslar üzerine bina etmek için kuvay-ı müttahideleriyle ve hiçbir fedakarlığı esirgemeyerek çalışacaklardır.
- 2- Her türlü hareket-ı irticakarane ihtimaline karşı müsaadat-ı kanuniyye dairesinde azm-i kavi ve istikamet-i muayyene ile hareket edeceklerdir.
- 3- Vatan-ı mukaddes-i Osmani'yi taksim ve tefrikten masun buldurmak, her iki cemiyetin faaliyet-i müttahidesinin hedef-i yeganesi olduğu cihetle, Ermenilerin temayülatı istiklalkarane beslediklerine dair devri istibdattan mevrus ve efkar-ı umumiyyede mevcut olan şayiât-ı kazibenin bilfiil iz ale sine çalışacaklardır
- 4- Her iki cemiyet dahi vatan-ı umuminin terakki ve tealisine hadim olan “tevsi-i mezuniyet, vilayar” usulü hakkmda hem fikir bulunuyorlar.
- 5- İttihad ve Terakki Cemiyetiyle Taşnaksütyun Komitesi 31 Mart vekayiiyle Adana fecayiini bir ders-i ikaz olmak üzere telakki ederek yukarıda zikrolunan nukat-ı esasiyyenin kuvveden fiile çıkması için elele vererek çalışmaya karar vermişlerdir.

Taşnaksütyun Komitesinin Dersaadet Heyet-i Mesulesi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i umumisi.”

İttihad ve Terakki Fırkasıyla Ermeni Taşnaksütyun Komitesi arasında imzalanan antlaşma Erzurum'da da iyi karşılanmıştı. Türk ve Ermeni mütefekkirleri unsurların birliği ve kaynaşması için çaba gösteriyorlardı.

Mebuslar Meclisi'ne idare memurlarının seçilmesinden önce İttihad ve Terakki Cemiyeti adına Halil Bey, Ermenilere geçen dönem gösterdikleri dürüstlük ve samimiyetten dolayı teşekkürlerini gösterebilmek için Mebuslar Meclisi idare azalığına, İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi olmadığı halde Pasdırmacıyan Efendi'yi aday göstermeyi teklif etmişti.¹²³

---

¹²³ Karacakaya, 2005: 125-126

4. 4. 1. 2. Ermeni Göçleri

4. 4. 2. 1. Ülke Dışına Ermeni Göçleri

Adana olaylarından sonra Adana ve Halep vilayetlerinden birçok Ermeninin Amerika'ya göç etmeye başladıkları basına yansımıştı. Göçün başlıca sebebi olarak tekrar yeni bir olay çıkacağı korkusu ve sefalet gösteriyordu. Adana vilayetinin bir yazısı Ermenilerin yurt dışına göç etmeleriyle ilgili geniş bilgi içeriyordu. Buna göre; şimdiye kadar İstanbul'a, İzmir'e, Kıbrıs'a vesair yerlere gitmek isteyen 258 kişiye mürur tezkiresi verilmişti. 200 kişinin daha tezkire talebinde bulunduğu, yurt dışına gitmek arzusunun günden güne çoğaldığı, tezkire alanların çoğunun tezkire aldıkları yerlere değil de Mısır, Amerika gibi yerlere kaçtıkları, birçok kişinin tezkire almadan kaçma tasavvurunda buldukları anlaşılıyordu.¹²⁴

Ermenice Hrasayan gazetesinin yazdığına göre 1903 senesinden 1912 senesi Nisan ayının sonuna kadar Ermenilerden yaklaşık 32 bin kişi Amerika'ya göç etmişti. Amerika'dan gelen haberler, fabrikalarda artık işçi ihtiyacı kalmamış olduğundan yeni gelenlerin çalışacak iş bulamayarak sokaklarda aç ve susuz dolaşıp durduklarını gösteriyordu.

Amerika'ya 10 yıllık süre içinde göç edenlerin sayısı yıl itibati ile aşağıdaki gibidir:

1903	senesinde	1759	Kişi
1904	senesinde	1745	Kişi
1905	senesinde	1878	Kişi
1906	senesinde	1895	Kişi
1907	senesinde	2644	Kişi
1908	senesinde	2209	Kişi
1909	senesinde	3208	Kişi
1910	senesinde	5518	Kişi

¹²⁴ Karacakaya, 2005: 133

4. 4. 2. 2. Ülke Dışından Osmanlı Devleti'ne Ermeni Göçleri

Bu arada Rusya'dan da bazı Ermeniler geri dönüş çabası içindeydiler. Türkiye'de hürriyet ortamına geçilmesi, Rusların Ermenilere karşı sert tutum almaları bu dönüşü teşvik eden unsurlardır. Ermeni Patrikhanesi Bab-ı Ali'den, Kafkasya'dan peyderpey doğdukları yerlere dönen Ermenilere hükümetçe kolaylık gösterilmesini istiyordu.

1911	senesinde	3902	kişi
1912	senesinde	5222	kişi
1913	senesinde	2106	kişi

Ermenice gazeteler Sarıkamıştan aldıkları bilgiye dayanarak evvelce oradan göç etmiş olan 900 Ermeninin eski vatanlarına döndüklerini yazıyorlardı. Yine basında yer alan haberlere göre Kafkasya'da bulunan Türkiyeli Ermeni muhacirler memleketlerine dönmeye devam ediyorlardı. Yaklaşık 30.000 Ermeni eski vatanlarına dönmüşlerdi.¹²⁵

4. 4. 3. Ermeni Kilisesinde Meydana Gelen Olaylar

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Ermeni komiteleri yasal bir hale gelmiş, Özellikle Taşnaksutyun ve Hınçak komiteleri açıktan açığa faaliyetlere başlamıştır. İzmir ve İstanbul gibi öteki ticaret merkezlerinin “ruhban-zengin” ticaret kesiminin –amira sınıfının- temsilcisi durumundaki Patrikhane, cemaat içindeki meşruti ıslahat nedeniyle siyasi iktidarının bir bölümünü yitirmiş olsa bile, iyice zenginleşmişti. Patrikhane'nin Meşrutiyet'in ilanından sonraki hedefi, cemaat içindeki hegemonyasını yeniden elde etmek ve geleneksel ayrıcalıklarını Bab-ı Ali'ye karşı korumak olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından önce Bab-ı Ali, Patriği cemaatin resmi lideri olarak tanıyordu. Taşnak Komitesi ise yasaklanmış ihtilalci bir parti konumundaydı. 1908 Temmuz'unda Taşnaksutyun legal hale gelince Patrik bu örgüt üzerinde otorite kurmak ve onu denetimi altına almak istedi. Ancak Anadolu'nun Ermeni Küçük Burjuvazisini temsil eden ve nihai amacı özgürlük ve devlet kurmak değilse de özerklik talep eden Taşnaklar, Ermeni toplumu büyük otoritesi olan Patrikhane büyük mücadeleye girişti.¹²⁶

¹²⁵ Karacakaya, 2005: 135-136

¹²⁶ Karacakaya, 2005: 137

Ermeni Patrikhanesi ile Taşnaksütyun Komitesi arasındaki mücadelenin vilayetlerdeki yansımaları ile ilgili de birçok örnek vardı.

İzmir’de ise kilisede yapılan ayinden sonra Taşnaksütyun Fırkasına mensup bir kişi fikirlerini anlatmak için bir Beyanname okumak istemiş, fakat kilisede bulunanlardan bazıları buna muhalefet etmiş, önce tartışmalar başlamış, daha sonra olay bir çatışmaya dönüşmüştü. Kilisede silahlar atılmış, 1 kişi ölmüş, 2 kişi yaralanmış, ve yapılan tahkikat sonucu Taşnaksütyun reislerinden birisi tutuklanmıştı.

İttihad ve Terakki ile işbirliği yapan Taşnaksütyun Fırkası, kilise de konferans vermek, nutuk söylemek gibi hususları eski geleneklerinden sayıyor ve muhaliflerin buna engel olmasına kızıyor, meşrutiyetin geri gelmesinden hizmeti geçmiş olduğunu beyanla cemaat işlerine karıştırılmamasından son derece şikayetçi görünüyordu.

Kiliselerde meydana gelen olayların çığırından çıktığını gören Ermeni Patriği Yegişe Turyan Efendi’de Ermeni gazete yazarlarını ve parti reislerini yanına çağırarak, kiliselerde nutuk verme meselesinden dolayı halkın galeyanını ve heyecanını yatıştırmak için uygun bir yol bulunmasını tavsiye etmiş, bunun üzerinede parti reisleri de şimdilik kiliselerde nutuk veremekten vazgeçmişlerdi.¹²⁷

5. DOĞU ANADOLU ISLAHATI MESELESİ

Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşmasınının 61. maddesinde öngörülen ıslahatı yapmadı ve yapar görünmek için 1879 yılında doğu illerine ıslahat esaslarını incelemek için geniş yetkili komiserler gönderdi.

Gerçekten Ermenilerin azınlıkta bulunduğu yerlerde, onların lehine ve Müslümanların aleyhine görünerek ıslahat önlemlerini almaya olanak yoktu. Hele Çerkezlere ve Kürtlere karşı sert önlemler alınması çok güçtü. Zira 1875 tarihinden beri Balkanlardaki Hıristiyan halkın ve Hıristiyan devletlerin Türk ve Müslümanlar zararına yaptığı hareketler, Müslüman halk arasında bir dayanışma düşüncesi yaratmıştı. Başta Padişah II. Abdülhamit

¹²⁷ Karacakaya, 2005: 139-140

olmak üzere, devlet ileri gelenlerinden pek çoğu bu düşünceye dayanarak devletin geleceğini kurtaracak bir dış politikanın ilkelerini oluşturmuşlardı ki, buna da Panislavizm adı verilmişti.

Berlin Antlaşmasını imzalayan devletler 61. maddenin nasıl uygulanacağı ve hatta içeriği hakkında tam bir düşünceye sahip değillerdi. Bu maddenin mimarları olan İngiltere ve Rusya gerçekte Ermenileri değil, Anadolu'da ve komşu yerlerdeki çıkarlarını ön planda tutuyorlardı. Bu iki devletin çıkarları farklı olduğundan dolayı Ermeniler hakkındaki düşünceleri de aynı değildi.¹²⁸

Berlin Antlaşması'yla saptanan iyileştirmenin yapılması için İngiliz Başbakanı Gladstone, büyük çalışmalara başlamıştır. Bab-ı Ali doğudaki vilayetlerde iyileştirme yapmak için girişimlerde bulunduğu sırada bu fırsattan yararlanarak patrikhane de bu konuda bir muhtıra vermiştir.

Ermenilerin yoğun olduğu Erzurum, Bayburt, Hınıs, Pasinler, Kiği, Tercan, Kuruçay, Kemah, Ovacık, Malazgirt, Diyadin, Antep, İspir, Keskin, Kelkit ve Şiran'ın durumlarının iyileştirilmesini istemiştir.¹²⁹ Böylece başlayan ıslahat süreci aralıklarla otuz altı yıl kadar sürdü. Bu süreç, üç zaman diliminde Osmanlı Devleti'nin başını çok ağrıttı.

Birinci dönem olarak adlandırabileceğimiz süreç 1878-1880 yıllarıdır. Bu dönemde özellikle İngiltere, Anadolu ıslahatını Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı aracı olarak kullanmıştır. Fransa ve Rusya gibi ülkelerde İngiltere'nin yanında yer almışlardır.

İkinci dönem olarak adlandırabileceğimiz süreç ise 1895-1897 yılları arasındır. Esas gayeleri, muhtar bir Ermenistan kurmak olan Ermeni komiteleri Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin kendilerine vadettiği haklar hususunda, 1890'lı yıllardan itibaren reform isteğiyle harekete geçmişlerdir. Avrupalı devletlerin, Osmanlı Devleti'ne kendileri lehine müdahalelerini sağlamak isteyen komiteler, İngiltere ve Rusya'nın önemli teşviklerini görmüşlerdir.

¹²⁸ Metin, 1992: 73

¹²⁹ Nurşen Mazıcı, (2005): *Ermeni Sorunu'nun Kökeni*, Pozitif Yayınları, İstanbul: s. 70

Anadolu ıslahatının ikinci dönemiyle ilgili girişimler Girit'teki isyan ve Türk-Yunan Harbi üzerine önemini yitirmiştir.

Islahat meselesinde üçüncü dönem olarak adlandırabileceğimiz süreç ise 1912-1914 yılları arasındadır. II. Meşrutiyet'in ilanını takiben Osmanlı İmparatorluğu'nu çağdaş bir merkezi devlet haline getirmek için ıslahat yapmak, meşrutiyet hükümetler için bir gaye olmuştu. 1908 yılına gelindiğinde imparatorluk bünyesinde bulunan Türk olmayan unsurların imparatorluktan ayrılarak kendi başlarına birer devlet kurma tehditleri gün geçtikçe artıyordu. Osmanlı Hükümetleri, Anadolu Ermenilerinin gerçekten düzeltilmesi gereken şikayetlerinin bulunduğu ve bunların ıslahat yoluyla düzeltilebileceğinin bilincindeydiler. Devlet, Anadolu'da ıslahat yapmanın gerekliliğine inanmıştı. Yapılacak olan bu ıslahat sadece Doğu Anadolu ile sınırlı kalmayacak bütün Anadolu'yu içine alacak tarzdaydı.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra ülkedeki unsurlar arasında meydana gelen yakınlaşma ve coşku Temmuz ve Ağustos boyunca, Eylül'den itibaren yerini Anadolu vilayetlerinden gelen ve Ermenilerin zulme ve adaletsizliklere uğradıkları yolundaki iddialara bırakmıştı.

1911 yılında İtalyanların Trablusgarb'a saldırımları, bu savaş biter bitmez, Balkan savaşının başlaması ve yenilgilerle sonuçlanması, Osmanlı Devleti'ne tarihinin en kötü günlerini yaşattıyordu, Bu arada Rumeli de kaybedilmişti. İçeride de hükümeti meşgul edecek siyasi ve mali birçok dert bulunuyordu.

Böyle bir ortam içinde Ermeni meselesini yeniden Avrupa devletlerinin gündemine getirmek isteyen Ermeniler, Rus Hükümeti'ne müracaat ettiler. Rusya'nın kendilerine olumlu cevap vermesi üzerine Eçmiyazın Katagikosu V. Keork, Rusya'dan, Türkiye Ermenistanı'nı ve Ermenilerini himayesi altına almasını istedi.

1912 yılında Rusya'nın Ermenilerin isteklerini yerine getirmesi için önemli sebepler vardı. Türkiye'deki Ermeni sorununu canlandırmakla Çar, yalnızca kendi Ermeni uyruklarının bağıllığını yeniden kazanmakla kalmayacak, aynı zamanda Transkafkasya'daki muhtemel bir anarşi hareketine de darbe indirmiş olacaktı.

Ermeniler, yeniden Rusya'nın peşine takılarak, onunla birlikte hareket etmeye başlamışlardı. Rus kontrolü altında bağımsızlıklarına kavuşacaklarını düşünüyorlar, bunun da ancak Doğu Anadolu'yu, Rusların işgal etmesiyle gerçekleştirebileceğine inandıklarından Ruslarla işbirliği yapmaktan çekinmiyorlardı.¹³⁰

1912 yılı sonlarına doğru, Ermeni meselesini uluslararası bir mesele haline getirmek konusunda Rusya'nın da desteğini alan Eçmiyazın Katagikosu Keork, devletlere müracaatta bulunmak, özellikle Fransa ve İngiltere'nin, bu meselede Rusya ile birlikte çalışmasına ortam hazırlamak üzere, Batı Avrupa'da bir temsilci bulundurmaya karar verdi. 10 Kasım 1912 tarihli katagikosluk emirnamesiyle Mısır'da bulunan Bogos Nubar Paşa'yı yetkili temsilci olarak tayin etti. Bogos Nubar da, hemen Paris'e giderek işe başladı.

24 Nisan 1913'te, Osmanlı Hükümeti'nin Doğu Anadolu'da ve Osmanlı Dahiliye Nezareti'nde çalışmak üzere İngiliz uzmanlar getirmek amacıyla İngiltere Hükümeti'ne başvurması Ermeni meselesinin uluslararası bir sorun haline gelmesine yol açtı. Bu yabancı memurlar bilhassa İngilizlerden seçilecek ve Doğu Anadolu'da çalışacaklardı.¹³¹

Artık iyileştirme projelerinin ardı arkası kesilmiyordu. Avusturya, Macaristan, İtalya, Rusya, Almanya, İngiltere, ve Fransa Hükümetleri ya Osmanlı Hükümeti'ne ya da birbirlerinin elçiliklerine sürekli muhtıra ve notalar veriyorlardı. Her ülke kendi çıkarları doğrultusunda, iyileştirme projesinden de öte bir takım projeler hazırlıyor, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin boyutlarını aşan, hatta hiç ilgisi olmayan ayrıcalıklar istiyorlardı.

Sonunda 22 Kasım 1913'te Bab-ı Ali'nin hazırladığı ve ilgili elçiliklere bildirdiği projenin maddeleri şöyle düzenlenmiştir:

- Yabancı devletler, birbirleriyle anlaşarak proje hazırlamışlardır.

¹³⁰ Karacakaya, 2005: 170-171

¹³¹ Karacakaya, 2005: 177-178

- Artık Avrupalı danışmanların bütün ile kaldırılmış olup, bu işte Osmanlı Hükümeti'ni atadığı müfettişler görevlendirilmiştir.
- Bu müfettişleri Osmanlı Hükümeti'nin onayını almadan hiçbir şey yapamayacaklardır.¹³²

Genel müfettişlerin seçimi kolay olmadı. Birçok aday arasından Norveçli binbaşı Hoff'un, Kuzeydoğu kesimine ait Felemenkli Westenek'in tayini kararlaştırıldı. Onlarla 25 Mayıs'ta kontrat imzalandıysa da görevlerine başlayamadılar. Zira 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da Avusturya-Macaristan veliahtının öldürülmesi ardından I. Dünya Savaşı çıkmış ve bu durumda genel müfettişlerin kontratları iptal edilmiştir.¹³³

3 Ağustos 1914'de Almanya ve Avusturya, Rusya'ya savaş ilan etmişlerdir. Osmanlı Hükümeti de sonradan I. Dünya Savaşına girince, artık müfettişlere de lüzum kalmamıştı. 31 Aralık 1914 de bunların işlerine son verildi. Böylelikle ıslahat konusu da bu şekilde son bulmuştur.¹³⁴

---

¹³² Mazıcı, 2005: 77

¹³³ Ercüment Kuran, "Meselenin Milletlerarası Boyutu", www.osmanli.org.tr/yazi.php?bolum=48&id=256.

E.T. 26.07.2006

¹³⁴ Metin, 1992: 82

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİ-FRANSIZ İLİŞKİLERİ

1. Osmanlı Ermenileri'nin Yaşayışlarına Genel Bir Bakış

Birinci Bölümde Osmanlı Devleti'nde İslam Hukuku gereği halkın genel olarak iki kısma, (Müslim, Gayr-ı Müslim) ayrıldığından bahsetmiştik. Bu bölümde Osmanlı Tebaası olan Ermenilerin yaşayışlarına kasaca değinilecektir. Ermeni milleti Osmanlı Tebaası sayılmakta ve cemaat yaşantısı sürmekteydi. Osmanlı'da cemaatçilik siyaset dışı ve zararsızdı. Bunu sağlayan Osmanlı'nın koruyuculuğuydu. Etnik siyasal kimliğin gelişmesi Osmanlılar tarafından öngürülmemiş ve Osmanlı yönetimince teşvik edilmemiş olmasına rağmen dinsel kimlik duygularının geliştirilmesi, inanca ve inanç temsilcilerine olan bağlılıkların teşvik edilmesi millet sisteminin amaçıydı. Müslüman cemaatlerde olduğu gibi, Hıristiyan cemaat okullarında da dinsel konular ders müfredatının büyük bir kısmını oluşturuyordu. Vergiden muaf dinsel kurum mülkü olan vakıf olarak kabul edilen pek çok varlığa sahip bulunan ve aynı zamanda daha zengin kiliselerden gelir elde eden Patrikhane, yerel kurumları desteklemek için para vermiyordu. Dolayısıyla her cemaat kendi varlıklarına dayanır hale geldi ve cemaat üyeleri arasında güçlü bir dayanışma duygusu gelişti.¹³⁵

Selçuklulardan başlayarak II. Mahmut dönemine kadar Ermeniler, Türklerin hakimiyeti altında rahat ve sakin bir hayat sürmüşlerdir. Onların dini ve sosyal durumlarına müdahale edilmemiş; Patrikhaneler, kendi mahkemelerini ve hapishanelerini kurmuş, ticaret ve sanayi ile meşgul olmaları, askerlikten muaf tutulmaları sebebiyle nüfusları artmış ve zenginleşmişlerdir. Diğer Türk unsuruna göre daha müsait şartlarda buldukları için eğitim ve öğretime de ağırlık vermişlerdir. Bundan dolayı Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemi başlayınca, o güne kadar lehte görünen unsurlar aleyhe dönmüş, himaye edip yok olmaktan, diğer kiliseler arasında kaybolmaktan koruduğu Ermeni kilisesi siyasi faaliyetlerde zaman zaman etkin roller üstlenmiş, yavaş yavaş dini ve siyasi kıpırdanmalar başlamış ve neticede bir "Ermeni Meselesi" gündeme gelmiştir.

¹³⁵ Kemal H. Karpat, (2004): *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, İmge Kitabevi, Ankara: s. 15-16

Türklerin Ermenilere karşı olan müsamahası ve Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu içindeki durumunu, İstanbul Ermeni Patrikliği yapmış Ormanian'ın "L'Eglise Annenienne" adlı kitabının ilk baskısına (1910'da) Önsöz (Preface) yazmış olan Bertrand Bareilles'in görüşlerinde net olarak ortaya çıkmaktadır. O, özet olarak şöyle demektedir.

"Türkler, kendi idareleri altında buldukları halkların durumlarında hiçbir değişikliğe gitmiyordu, Kur'an'ın emirlerini empoze ile yetiniyordu. Kur'an ise, Müslümanlardan, mağlup olanlardan hapuç ödemek şartıyla kendi mülklerine sahip olarak yaşamalarını sürdürmelerini istiyordu. Bu müsait ortamdan istifade eden Hıristiyanlar, en iyi şekilde teşkilatlanıyor ve Türk idaresine itaat ederek, hepsi özel hayatını yaşıyordu (Préface, VI)."¹³⁶

1324'te Osman Gazi, Kütahya'daki Ermeni dinsel başkanlığını Bursa'ya taşıtmış, yetenekli, ticarete, sanatta, kuyumculukta uzmanlaşmış sadık bir öge olan Ermenilerin de Osmanlı İmparatorluğu'nda hak ettikleri yere gelmelerini sağlamıştır.

1356'da Orhan Gazi, Çanakkale Boğazı ve yöresini ele geçirdikten sonra ve 1413'te Edirne başkent ilan edilince, buralarda yaşayan Ermeniler, inşaat işlerinde ve rençperlikte çalıştırılmıştır. Böylece Türklerle dostluk ilişkileri içinde yaşayan Ermenilerin 1461 yılında, Sultan II. Mehmet'in bir buyruğuyla, Bursa'daki dinsel başkanlıkları İstanbul'a taşınmış ve Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur.

Sultan II. Mehmet, yalnız patrikhane yaptırmakla yetinmemiş, Anadolu'da yaşayan Ermenileri de İstanbul'a getirterek, Samatyakapı, Kumkapı, Topkapı, Edirnekapı ve Balat semtlerine yerleştirmiştir.

1465-1472 yılları arasında Sultan II. Mehmet, Karaman'ı fethetmiş, burada yaşayan Kilikya'dan gelme Ermenileri yine İstanbul'a getirtmiştir. Bu orta sınıftan olan Ermeniler de Çarşamba, Karagümrük, Malta, Kömürcü Tekke, Musalla, Ahırkapı, Galata, Gedikpaşa ve Dibekçiodaları'na yerleştirilmiştir.

---

¹³⁶ Küçük, 2003: 92

Büyük devlet adamlığı ve üstün yetenekleriyle tanınan Sultan II. Mehmet, büyük çapta çalışmalarını kamu hizmetlerine yöneltmiştir. İmparatorluk içinde yaşayan tüm insanlara din, dil, soy, özelliklerinden dolayı ayrıcalık tanımamış, fırsat eşitliğini kesinkes uygulamıştır. İşte bu nedenle, 1461 yılında kurulan ilk patrikhane, Ermenilerin dinsel ve sosyal işlerini yürütmekle birlikte, Ermeni halkının devletle olan ilişkilerini de düzenlemeye başlamıştır.

1514'te Yavuz Sultan Selim İran Şahı İsmail'i yenip, Tebriz, Erzurum, Kemah, Muş, Sivas ve Erzincan'ı, 1534'te Kanuni Sultan Süleyman'da Van ve yöresinde bulunan kasabaları almışlar ve buralarda bulunan sanatçı, kuyumcu Ermenilerin bir kısmını İstanbul'a getirtmişlerdir.¹³⁷

1583'te Erivan-Nahçıvan yöresini Osmanlı topraklarına katan ve 1590'da Gürcistan ve Tebriz'in bir bölümünü alan Sultan III. Murat da sanatçı, kuyumcu, mimar ve çiftçi olan bir kısım Ermeni'yi "tutsak ya da serbest olarak İstanbul'a göndermiştir.

Taşradan gelen Ermeniler, cami, saray, sur, kapalıçarşı, medrese ve hamam gibi genel inşaatlarda işçi ve rençper olarak çalıştırılmışlardır. Sultan II. Beyazıt'ın veziri Davut ve Hoca Mustafa Paşalar, günün Ermeni Patriğinin salık vermesi üzerine, Ermeni kalfa ve mimarlardan çok yararlanmışlardır.

Ermenilerin ülkeye olan bağlılıklarını edimli olarak göstermeleri ve kendilerine verilen işleri başarı ile bitirmeleri, devlet adamlarının bu sadık yurttaşlarını sevmelerine ve onları daha çok kayırmalarına neden olmuştur. İşte bu sıcak ilgi, Ermeniler arasında öteden beri önemini koruyan "Türkler'in güven ve iyi niyetini bir kez bile kazanacak olursan, o, sana tüm varlığıyla bağlanır. Çünkü onda değer verme gücü vardır." sözü ile anlatım kazanmıştır. Ayrıca 1564 yılında Apkar adlı bir Osmanlı yurttaşı Venezia (Haya)'da döktürdüğü yazı kalıplarını İstanbul'a getirerek, Langa yakınlarında bir basımevi açmış ve kitap basmaya başlamıştır. Bu yararlı çalışma, yaklaşık 100 yıl sürmüştür.

---

¹³⁷ Mazıcı, 2005: 19

IV. Murat dönemine değin Osmanlı-Safevi yönetimi arasında sık sık el değıştiren Erivan-Nahçıvan yöresi, 1634'te yeniden Osmanlı topraklarına katılmış, ancak, 1639'da yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla tekrar Safeviler'e geçmiştir.

Sultan IV. Murat'ın 9 Şubat 1640'ta ölümü üzerine, yerine kardeşi İbrahim geçmiş, Sultan, oğlu Mehmet'in Maltalılarca tutsak edildiğini öğrenince, misilleme olarak imparatorluk içinde bulunan tüm Hıristiyanların yok edilmesini emretmiştir. Bunun üzerine, günün müftüsü Abusait Efendi, işe el koyarak kararın uygulanmasını engellemiştir. Böylece büyük bir kırımın önünü alan Müftü Abusait Efendi, bu tutumuyla tüm Hıristiyanlar'ın sevgi ve saygısını kazanmıştır.

Bu üzücü durumun sonunda Köprülü Mehmet Paşa sadrazam olmuş, düzen ve huzuru sağlamak için, o, "adalet, tüm insanlar için eşitlik." ilkesini benimsemiştir.

8 Kasım 1687'de, II. Süleyman tahta geçtiğinde, iç karışıklar sürmektedir. Köprülü Mustafa Paşa komutasında, 1690'da Belgrat'a girilmiş, Mısır ve Kıbrıs ayaklanmaları bastırılmıştır. 1695'te Fransız elçisi Ferrero'nun çabalarına karşın, İngiliz elçisinin aracılığıyla 26 Ocak 1699'da Avusturya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 20 yıllık bir barış antlaşması yapılmış, ama iç karışıklıkta bir düzelme sağlanamamıştır. Böylece, Saray'da barış yanlılarının sayısı gün geçtikçe artmış, Fransız elçilerinin savaş telkinleri Bab-ı Ali'de ilgi uyandırmamıştır.

Bu bağlamda Batı'nın savaşla ilgilenmesini gören Ruslar ortaya çıkarak, Osmanlıların zayıf yanlarından yararlanmak için fırsat kollamaya başlamışlardır. Öteden beri Rus Kiliselerinin amacı, kendi mezheplerini onaylayan ulusları bayrakları altında toplamak, İstanbul'un dinsel merkezinin yetkilerine ortak olmak, böylece Doğu İmparatorluğu'nu Moskova çarlarının çıkarları doğrultusunda kullanmaktı. İşte bu, Latinler'e karşı düşmanlıklarını koruyan Rumların tek umudunun Ruslar olması düşüncesini doğurmuştur.

Bab-ı Ali ise söz konusu olayların önemini kavrayamamış, Köprülü Numan Paşa Ruslar'la iyi geçinmek isterken, bir süre sonra Sultan III. Ahmet tarafından görevinden uzaklaştırılarak, yerine Baltacı Mehmet getirilmiştir.

O tarihte Rus Çarlığı'nın başında Büyük Petro bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise özellikle askersel alanda bir tembellik, Yeniçeriler'de büyük bir disiplinsizlik ve savaşa katılmama istekleri, sürüp gitmektedir. Baltacı Mehmet, Büyük Petro'yla zorunlu olarak anlaşma yapıp, Kırım'ı Ruslara bıraktı. Zaten Rusya'nın öteden beri, uluslararası politika amaçlarından en önemlisi, sıcak sulara inme isteğiydi. Nitekim, aşağıya aldığımız Büyük Petro'nun vasiyetnamesinin 9. ve 11. maddeleri bu isteği apaçık göstermektedir.¹³⁸

Madde-9: Mümkün olduğunca İstanbul ve Hindistan'a yaklaşmak gerek bunlara egemen olan güç, tüm dünyaya da egemen olacaktır. Sürekli olarak bazen Türklerle, bazen de Perslerle (İranlılar) savaşa girmeli. Karadeniz üzerinde üsler kurmalı ve yavaş yavaş bu denizin tümüne egemen olmalı. Hızla İran'ın zayıflamasını sağlamalı. Bu suretle, Basra Körfezi'ne inmeli. Suriye ile ilişki kurup, Levant (Doğu) ticaretini önceden olduğu gibi ele almalı, dünyanın ambarı Hindistan'a doğru inilip, oraya vardktan sonra, İngiltere'nin adalarına yaklaşmış olunur.

Madde-11: Avusturya ile ilgilenip, Türkler'i Avrupa'dan atmalarına yardımcı olmak ve onun İstanbul üzerine oluşabilecek isteklerine gem vurmak gerek. Bunun için de Avrupa'nın başka devletleri ile aralarında bir savaş çıkartmak ya da kendisine daha sonra geri alınabilecek bir savaş fetih payı, ganimet vermeli.

Duraklama dönemine giren İmparatorluk, artık Batılı devletlere, yükselme döneminde olduğu gibi kolaylık sağlamayınca yıllardır ekonomik ve siyasal ilişkilerinde dost bildikleri haşmetli Osmanlı Devlet'nin yeri birden değişmiş, söz konusu bu devletler bir araya gelerek, barbar Türkler'in Avrupa'dan atılmasının uygarlık gereği olduğu yargısına varmışlardır. Bu arada ve daha sonraki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, artık yerel hizmetlerde çalışmaktan ulusal hatta uluslararası hizmetlerde çalışmaya, bu tarihe değin uluslararası ticaret simsarlığını yapmakta olan Yahudiler'in de yerlerini almaya başlamışlardır. Batılı devletler yapmakta oldukları ticareti Hristiyan olduklarından dolayı, gümrük vergisinden bağışık tutulan Ermenilerle yapmayı düşünmüşler, gemilerle yapılan ticareti böylece Ermenilere bırakmışlardır.

---

¹³⁸ Mazıcı, 2005: 21

Öte yandan, Ermeni topluluğu, bilim, sanat alanlarında da, aşamalar katetmiş, Türk dilinden birçok kitap yayınlamaya, sarraflığın temelini atmaya başlamışlardır.

Nitekim, 1722'de Sultan III. Ahmet, verdiği ikinci bir buyrukla Müslüman olmayan topluluklara yeni hak ve özgürlükler tanımıştır. Darphane Amirliğinden paşalık rütbesine değin yükselen Ermeniler, bu olanaklardan yararlanmış, çokça varlık sahibi olmuşlardır.

21 Temmuz 1774'te tahta geçen I. Abdülhamit zamanında, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın içeriğine kısaca değindiğimizde Kılıburnu, Kerç gibi önemli yerleri Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya bırakmakla kalmayıp, bir de yedinci maddenin ağırlığını taşımak zorunda kaldığı görülmektedir. Bu maddeye göre, Ruslar'a, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ortodoks (Rum ve Slav) Hıristiyanlara karışma hakkı tanınmıştır. Bu nedenle bu antlaşma ile Rusya, Bab-ı Ali düzeyinde yapılan siyasi ilişkilerin can damarını oluşturma fırsatı elde etmiştir.

II. Mahmut zamanında, Ruslar'la yapılan sözde barış ve dostluk antlaşmaları sayılan, 16-28 Mayıs 1812 Bükreş, 2-14 Eylül 1829 Edirne ve 8 Temmuz 1833 tarihli Hünkar İskelesi Antlaşmaları'da, içerik bakımından Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan farklı olmamış, gerilemeye başlayan Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir parça daha koparmaktan öteye gitmemişlerdir.¹³⁹

II. Meşritiyetin ilanından sonra, 1909 yılında 1876 Anayasası'nın bazı maddeleri değiştirildi. Anayasada müslim, gayr-ı müslim ayrımı yapılmıyor ve mezhep imtiyazlarının korunacağı taahhüt ediliyordu. Anayasa'nın 17. maddesinde tüm Osmanlıların kanun önünde din ve mezheplerle ilgili hususlar hariç ülkenin hak ve vazifeleri yönünden birbirine eşit olduklarını yazıyordu. Bu maddeye dayanarak Ermeniler 1909 yılının başlarından itibaren Hıristiyanlardan bilhassa Ermenilerden asker alınmasını hükümetten istemek için mitingler düzenlemeye başlamışlardı. Beyoğlu'nda balık pazarında bulunan Ermeni Kilisesi'nde İstanbul Mebusu Zohrab Efendi'nin başkanlığı altında 1909 senesi başlangıcından itibaren Hıristiyanlardan ve bilhassa Ermenilerden asker alınmasının hükümetten istirham için miting yapıldı.

---

¹³⁹ Mazıcı, 2005: 23

Ermenilerin ısrarlı tutumlarını da dikkate alan Osmanlı Hükümeti, nihayet 1909 sonbaharında gayr-i müslimlerden de askere almaya başladı ve onlara bazı haklar tanıdı. Gayr-i müslim askerlerin dini vazifelerini yapmakta serbest bırakılmalarına, askeri okullarda bulunan gayr-i müslim öğrencilerin Cumartesi ve Pazar sabahları ibadethanelerine gitmeleri için izin verilmesine, yortu vb. dini günlerinde Müslümanlara uygulanan usulun, onlara da tatbikine karar verildi¹⁴⁰.

Türkler, bütün bu iyi niyetlerine rağmen, Ermenilerin hepsinden beklediği “sadakatı” görememiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun kuvvetli zamanlarında görülen bağlılık ve destek, zayıf zamanlarında olmamıştır. Bunu, umumuna şamil kılmak mümkün olamayacağı gibi, sebepsiz olarak da görmek mümkün değildir. Tarihte, XVIII. yüzyılın başlarına kadar, Ermenilerle ilgili çok önemli olaylara rastlanmamaktadır. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermenilerin kendilerine mahsus eğitimleri ve ilerleme hamleleri, hem bir kısım Ermeninin hem de Hıristiyan misyonerlerinin iştahını kabartmıştır. Bunun neticesinde Roma’ya ve Fransa’ya bağlı Katolik misyonerler, Gregoryen Ermeniler arasında Katolikliğe meyledenlerin çıkmasına ve kendi Hıristiyan mezheplerinin değiştirilmesine yol açmıştır. Bundan endişe duyan Ermeni Kilisesi, Osmanlı Hükümeti’nden misyonerlik faaliyetlerine karşı tedbir alınmasını istemiştir.¹⁴¹

Osmanlı Hükümeti, 1828 yılında İstanbul’daki Katolik Ermenileri, Anadolu’nun iç kısımlarına doğru mecburi bir iskana tabi tutmuş ve Katolik Ermenilerin önde gelenlerinden bir kısmı ölüm cezasına çarptırılmış, bu Ermenilerin mallarına da el konulmuştur. Fakat bu dönemde Rumeli ve Anadolu’da meydana gelen Rus istilası sebebiyle bu iskan hadisesi önemini kaybetmiştir. Olaylar sebebiyle Fransa ve Avusturya’nın Osmanlı Devleti nezdindeki müdahale ve protestoları meseleyi bir “Katolik Davası” haline getirmiştir. Kendisini Katoliklerin hamisi gibi gören Fransa, bütün Katoliklerin Anadolu’nun doğusuna gönderilmesini Katolik mezhebine karşı düşmanca bir tavır olarak gördüğünü, bu meseleyi kendi milli meselesi gibi telakki ettiğini keskin bir üslupla Bab-ı Ali’ye ifade etmiştir. Gelişen bu olaylar karşısında Fransız hükümeti, Osmanlı Devleti’ni protesto ederek, Edirne Antlaşması uyarınca Katolik Ermenilerin İstanbul’da kalması, müsadere edilen mallarının iadesi, Katolik Ermeniler için patrik tayin

¹⁴⁰ Karacakaya, 2005: 114-115

¹⁴¹ Küçük, 2003: 94

edilmesi yönünde baskı yapmaya başlamıştır. Rusya ile sürdürdüğü savaş sırasında gelişen bu olaylar karşısında Osmanlı Devleti, Fransa başta olmak üzere bütün Katolik devletlerin baskısıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu sebepten Bab-ı Ali bu meseleye tavizkar bir şekilde yaklaşmaya bir anlamda mecbur edilmiştir.¹⁴²

2. Ortaçağ'dan Süre Gelen Fransız-Ermeni İlişkileri

Ermeniler, Fransızların ataları Franklar'ı Haçlı Seferleri sırasında tanıdılar. Çukurova Ermenileri Bizans baskısıyla sığıntı olarak yaşadıkları bölgeye gelen konuklarını sevinçle karşıladılar, onlara erzak, asker ve danışmanlık yardımlarında bulundular. Frank asilzadesi I. Baudoin, Ermeni danışmanı Bagrat'ın yönlendirmesiyle 6 Şubat 1098'de geldiği Urfa'da, yaşlı ve varisi olmayan Ermeni Prensi I. Toros tarafından evlatlığa kabul edildi. I. Baudoin beraberindeki şövalyeleri Ermeni zenginlerinin mallı-mülklü kızlarıyla evlenmeye teşvik etti. Karısı ve çocukları bu sırada öldüğünden, kendisi de bir Ermeni soylusunun kızıyla evlenerek onlara örnek oldu.

Franklar Adana, Tarsus ve Misis gibi merkezleri de kontrollerinde bulundurdular. Aralarındaki bölge hakimiyet mücadelesi zaman zaman çatışmaya yol açmasına rağmen, Ermenilerle yakınlık kurmayı devam ettirdiler. Kutsal amaçlarla Haçlı Seferine çıkan Franklardan Renaud de Chattillon, 1153 ilkbaharında Antakya hakimesi Contance ile evlendikten sonra, Ermeni Prensi I.Tores ile ittifak yaparak çıkartma yaptıkları Kıbrıs'taki Rumlara tarihin utançla kaydedeceği cinayet ve tecavüzler yaptılar. Kiliseler, manastırlar ve adadaki herşey yağmalayıp ateşe verildi. Kadınlara tecavüz edildi. Yaşlı ihtiyarlar ve çocuklar boğazlandı. Burunları kesilen papazlar, hakaretler edildikten sonra İstanbul'a gönderildi.

Fransa Haçlı Seferleri sırasında "Kutsa Kudüs" yolunda ilerlerken, Suriye ve civarının zenginliğini görmüşler, bölgeye yakın ilgi duymuşlardır.¹⁴³

¹⁴² Sema Küçüköz, (2006): *Tebe'a-i Sadıka Ermeniler*, Tek Yayıncılık, İstanbul: s. 71

¹⁴³ Y. Ziya Bildirici, (1999): *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 15, Sistem Ofset, Ankara: s. 90-91

Fransa Türkiye’de yaşamakta olan Ermeni ailelerinin ileri gelenlerinden bazılarını Fransa’ya götürerek onları sarraflık vb. ticaret ve sanat işinde yetiştirildikten sonra tekrar Türkiye’ye gönderip devletin üst kademelerinde görevli insanlarla iyi ilişkiler kurmalarını temin suretiyle devlete ait gizli bilgileri elde etmeye çalışırdı. Bunlar devlet adamlarının evlerine girecek kadar yakın dostluklar peyda ederlerdi. Osmanlı Devleti ile ilişkilerde Fransızlar her zaman kullandıkları gayri resmi yolların ve usullerin faydasını görmüşlerdir.¹⁴⁴

3. Din-Mezhep İlişkileri

3. 1. Fransa’nın Ermenileri Katolikleştirme Siyaseti

Fransa’nın amacı sömürge ve çıkar elde etmek idi. Bu amacını gerçekleştirebilmek gayesiyle Ermenileri piyon olarak seçmişti. Ermeni toplumuna bağımsızlık vaatmiş, bu vaadiyle, onları kendi amaçları doğrultusunda kullanma konusunda da başarılı olmuştur¹⁴⁵. Ermeniler askerlik vazifesiden muaf oldukları için ticari hayatta önemli mevkilere gelmişler, toplum içinde ön plana geçmişler ve zengin olmuşlardı. İmparatorluk bünyesinde çeşitli resmi veya özel devlet işlerine atanmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermenilerin bu imtiyazlı durumları, başta Fransa olmak üzere Avrupa devletlerinin dikkatini çekmiş ve onları kendi menfaatleri doğrultusunda kullanabilmek için 1630 yılından itibaren Ermeniler arasında Katolik propogandasına girişmişlerdi. Bundan maksat Ermenileri, arkasında Fransa olan ve Papa’nın ruhani başkanlığındaki Roma Katolik Kilisesi’ne bağlamaktı.¹⁴⁶

Kanuni Sultan Süleyman zamanından itibaren Fransızlara gösterilen muhabbetten istifade eden XIV. Louis, Katolik propogandasını Türkiye’nin değişik vilayetlerine dağılmış Cizvit Rahipleri vasıtasıyla yaptırmıştır. Ayrıca Roma’ya bağlı rahipler de bunlar arasında yer almıştır. Louis, bu Katolik rahiplerinin Türkiye’deki mevcudiyetlerini tasdik ettirmeyi başarmıştır. Bu müsadeden istifade eden Katolik Misyonerleri, Türkiye’yi, fethedilmiş kendi ülkeleri gibi zannetmiş, Türkleri Hıristiyanlaştıramayacaklarını

¹⁴⁴ Yılmaz, 2002 :44

¹⁴⁵ Kemal Çelik, “Adana ve Çevresinde Ermeni ve Fransız Cinayetleri”, www.strateji.edu.tr/ERMENI/pdf/celik_02.pdf E.T.16.06.2007

¹⁴⁶ Karacakaya, 2005: 21

anladıkları için faaliyetlerini Türkiye'deki Hıristiyanlara yöneltmiş ve onları Katolik yapmak istemişlerdir. XIV. Louis'in Katolik misyonerlerini desteklemesi Türkiye'deki bazı Ermenileri, Patrikleri ümitlendirmiş ve Halep Ermeni Patriği, "Ermenistan, Fransızların en kudretli bir kralı tarafından kurtarılacaktır" diyebilmiş; Louis'i "Yeni Konstantin" ünvanıyla tebeil etmiştir.¹⁴⁷

Fakat Ortodoks Rumların Bizans devrinden beri bağlı oldukları güçlü kilise yüzünden, dinen kendi amaçlarına uymayacağını kestiren XIV. Louis, Ermenilerin katolikleştirilmesiyle amacına ulaşabileceğine ve ileride bir takım kazanımlara sahip olabileceğini görmüştü.

Osmanlı topraklarına ilk gelen misyonerler Katoliklerdir. Fransız olan bu misyonerler, İstanbul'daki yabancı ve azınlıkların eğitimi ile ilgilenmek amacıyla 16. yy'ın sonlarında bölgeye gelerek dini kurumlarını ve okullarını açtılar. 59.414 öğrencinin öğrenim gördüğü bu okulların sayısı 1914 yılına gelindiğinde 500'e ulaşmıştı. Suriye, Filistin, Mısır, Irak ile Harput'tan Sivas'a kadar olan bölgelerdeki bu okullarda Rum ve Ermeni gençler çoğunlukta idi. Ayrıca 19. yy'dan itibaren Osmanlı topraklarına gelen ve İstanbul, İzmir, Beyrut ve Selanik bölgelerinde okullar kuran Alman misyonerlerin de Elazığ bölgesinde Ermeniler için okul açtıklarının kayıtlarda yer aldığı öne sürülmektedir.¹⁴⁸

Katoliklik propagandası Osmanlı ülkesinin her tarafında yürütülmekteydi. En yoğun olduğu yerler ise İstanbul, Ankara ve bilhassa Halep ve Şam taraflarıydı. Ermenilerin çoğu Frenk kiliselerine devamla başlamışlardı. Kiliselere gitmekten korkanlar ise evlerine Katolik papazları getirerek ayinlere devam ederlerdi.

İstanbul'da Katolisizm propagandasının öncüleri 35 keşişti ki bunlar Fransız elçiliğinden güç ve cesaret alarak faaliyetlerini yürütmekteydiler. Bunlar 17. yüzyıl sonlarında işi zorbalığa varacak derecelere getirmişlerdi. Kendilerine direnen rahipleri tehdit ile vazgeçirdikten sonra onlardan zorla para da toplarlardı.

---

¹⁴⁷ Küçük, 2003: 96

¹⁴⁸ Aytan Sezer, (2001): "Ermeni Meselesi ve Misyonerler", *Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı 2*, Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Ankara: s. 963

Osmanlı tebaası bir azınlığın dini yönden, dışarıda bulunan bir kilise tarafından yönetilmesinin, imparatorluk içerisinde yeni fesat yuvalarının meydana çıkmasına sebep olacağı aşıkardı. Ayrıca, tamamen siyasi ve ticari bir hedef güden Katolik propagandası, cemaatini bölmek istemeyen Ermeni Patrikanesi tarafından da hoş karşılanmıyor ve hatta Ermeniler'den Katolik olanlara diğer Ermeniler düşman gözüyle bakıyorlardı.

Katolik misyonerlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda 1630'larda başlattıkları bu propaganda, devletin ricali tarafından fark edilerek devletin siyasi ve ekonomik yapısında yapacağı tahribat göz önüne alınmış ve mesele devrin padişahı IV. Murad'a arz edilmiştir.

IV. Murad, meselenin ciddiyetini hemen kavrayarak bu yolda hareket edenlerin şiddetle cezalandırılmasını emretmiştir.

IV. Murad'ın aldığı tedbirler sayesinde imparatorluk dahilinde sürdürülen Katolik propagandasının bir müddet için önüne geçilebilmiş ise de, misyonerler, faaliyetlerini bu defa gizliden gizliye sürdürmeye devam etmişler ve nihayet bu gizlilik 1734 senesinde su yüzüne çıkmıştır.

1734 senesine gelindiğinde Ermeniler arasında Katolik mezhebini yayma faaliyetleri yeniden canlılık göstermeye başlamıştır. Hekimoğlu Ali Paşa'nın birinci sadarati esnasında (1732-1735), bu hususun mülki zararları göz önüne alınarak, Ermenilerden birkaçı idam olunmuş, ayrıca Ermeni Patriklerine gönderilen bir emir ile, Frenk kilisesine giden ve Katolik mezhebine girmiş olanların derhal tespit edilerek mahallin ilgili makamlarına haber vermeleri ve gibi kimselerin hemen kürek cezasına çarptırılmaları, cenazelerinin kaldırılmamaları istenmiştir.

Ermenilerin Katolik mezhebine girmemeleri için alınan bütün bu tedbirlere rağmen, zamanla bu hususa layıkıyla ihtimam ve dikkat gösterilmemiş ve Ermenilerin bazı zenginlerce Katolik mezhebine girmekten geri durmamışlardır. Bu gibi kimselerin yaptıkları maddi yardımlarla Katolik papazları, Papa'dan mühürlü senetler alarak üçer

beşer köy ve kasabalara dağılmış ve oralarda bulunan Ermenilerin bir çoğunu aldatıp, Katolik mezhebine sokmuşlardır.¹⁴⁹

İmparatorluk dahilinde Katolik misyonerlerinin faaliyetleri bu şekilde devam edip giderken, Fransa,1740 Kapütülasyon Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nden Katoliklerin himaye hakkını resmen elde etti. Fransa'ya böyle bir hakkın verilmesi diğer devletlerinde daha sonradan aynı hakkı elde etmelerine siyasi bir yol açtı. Nitekim Rusya aynı şekilde Ortodokların himaye hakkını elde etmek emeline düşerek her fırsatta bu emelini gerçekleştirmeye çalışmış ve nihayet gayesini 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile ulaşılarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Ortodoksların himaye hakkını almıştır.

Yabancı devletlerin bu teşvik, tahrik ve himayeleri, gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında devlete karşı, din, mezhep ve milli mücadelenin gelişmesine sebep oldu. Böylece gayrimüslim tebaa, devletin siyasi birliğinin bozulmasında yeni ve mühim bir unsur olarak meydana çıktı.

Bu arada Katolik Ermeniler, ölülerinin ortada kaldığını ve bunu Ermeni Patriklerinin engellediklerini ileri sürerek, kendi mezheplerine mahsus bir patrik tayin edilmesi ricası ile arzuhal takdim ettiler. Arzuhalleri Sadaret makamına gelip devlet ileri gelenleri arasında mütalaa edildikten sonra Reisülküttap Atıf-zade Ömer Valid Efendi (1776-1779), geniş ve izahlı bir takrir kaleme alarak Katolik Ermenilerin isteklerini eleştirmiştir.

Reisülküttap Atıf-zade Ömer Valid Efendi takririnde ez-cümle, Ermeni kelimesinin menşei üzerinde bilgi verdikten sonra, Ermenilerin Selçuklular ve Osmanlılar dönemindeki durumlarından bahsetmiş ve IV. Murad zamanına gelinceye kadar bu tebaanın herhangi bir olaya karışmadığını, kendi işleriyle meşgul olduklarını açıklamıştır. Daha sonra, Ermenilerin iki defa ihtilale teşebbüs ettiklerini ifade eden Reisülküttap, Patrikhaneye bağlı olan Ermeniler ile Katolik Ermenilerin birbirlerinin kestiklerini dahi yemediklerini ve aralarında devamlı bir çekişmenin olduğunu, Katolik olanların Osmanlı Devleti'nin muzafferiyetini hiçbir zaman istemediklerini, daima Hıristiyan bir devletin galibiyetini arzu ettiklerini belirtmiş ve buna misal olarak da, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında

¹⁴⁹ Ali İhsan Gencer, (2001): "Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs Bildirileri, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul: s. 68

Ortodoks Rumların Rusya'yı desteklediklerini ve Rusya'nın galibiyetini istediklerini belirtmiştir.¹⁵⁰

Patrikhaneye bağlı Ermenilerin devlete sadık olduklarını, Kotoliklerin ise Avrupa'da bir kilise satın alıp, çocuklarını orada yetiştirdiklerini, giyim, kuşam ve terbiye yönünden tamamen Avrupai bir usulle eğitildiklerini ifade eden Reisülküttap, daha sonra ölen Katolik Ermenilerin mallarını Katolik papazların ele geçirip bedellerini Avrupa'ya naklettiklerini, bunun önüne geçilemediği takdirde iki sene sonra Anadolu ve Rumeli'de bulunan bütün Ermenilerin Katolik olacaklarını ifade ediyordu.

Diğer taraftan, Fransız İhtilali'nden sonra Fransa'da ne kadar Ruhban teşkilatı varsa hepsi sürülmüş, mal ve mülkleri de hazineye geçirilmiştir. Bunların pek azı Uzakdoğu memleketlerinden, Afrika'da ve Fransız sömürgelerinde yuvalanmışlardır. Ruhbanın büyük bir çoğunluğu ise Osmanlı İmparatorluğu eyaletlerinde, Türkün ve İslamın ezeli müsamahasından faydalanarak yerleşmişler ve birer fesat yuvası oluşturarak zehirlerini akıtmışlardır.¹⁵¹

Ermeniler zamanla Darphane sarraflığı ve hatta Darphane Nazırlığı'na kadar yükselerek oldukça zengin bir tabaka oluşturmaya başlamışlardı. Ayrıca bazı paşaların da özel sarraflıklarını yapmak suretiyle siyasi nüfuzlarını daha da arttırıyorlardı. Fakat bütün bunlara rağmen, aralarında öteden beri devam etmekte olan mezhep mücadelesi yine de devam etmiştir. Bu defa Katolik Ermeniler kendi aralarında ikiye ayrılmış ve Darphane sarraflığını ele geçirmek için sürgün ve hayatları pahasına birbirlerini şikayet etmişlerdir.

Bab-ı Ali, Ermeniler arasında meydana gelen bu tür sürtüşmeleri önlemek amacıyla, patrikhaneye emirler göndererek, bu yolda hareket edecek olanların ve Patrikhanenin sözünü dinlemeyenlerin derhal bildirilmesini istemiştir. Bu sırada devlet ileri gelenleri de Katolik-Gregorian hususunda iki ayrı görüşü benimsemekte idiler. Bir kısmı Hıristiyan reaya hangi mezhepten bulunursa bulunsun, bizim nemize lazım diyerek işin ciddiyetini görmezlikten gelirken, diğer kısmı ise Katolik Papa'yı İsa Aleyhisselam Hazretleri'nin vekili bilip, başları dışarıya bağlı olacağından devlet içinde fesat çıkarmaktan geri

¹⁵⁰ Gencer, 2001: 69

¹⁵¹ Gencer, 2001: 70

durmayacaklarını ve Papa'nın yüzünden vaktiyle ne kanlar dökülmüş olduğunu ifade ediyorlardı. Neticede ikinci görüş benimsenerek 1827 senesinde Katolik olanların İstanbul'dan çıkartılmalarına, Patrikhaneye tabi olanların ise İstanbul'da kalmalarına karar verilerek, durum Patrikhaneye bildirilmiştir.

Ermeniler arasında mezhep mücadelesi bu şekilde devam edip giderken bu defa Fransa, duruma doğrudan doğruya müdahale ederek, İstanbul'da bulunan sefiri vasıtasıyla Katolik Ermeniler için Başşehirde bir kilisenin açılmasını istemeye başladı. Neticede Fransa'nın da baskısıyla 1830'da Katolik Ermenilerin kilise açmaları yolunda emrin çıkartılması ile Ermeniler arasında sürüp giden Katolik-Gregorian mücadelesinin bir müddet için önüne geçilmiş oluyordu. Bu işten enkarlı çıkan şüphesiz Fransa olmuştu. Zira Fransa Katolik Ermenileri bundan böyle, birer ticari misyon olarak rahatlıkla kullanabileceklerdi.¹⁵²

Bundan sonra Fransa Türkiye'deki Katolik Ermenilerin koruyucusu durumuna gelmiş ve en ufak olaylarda dahi Ermeniler lehine müdahalelerde bulunmuştur.¹⁵³

3. 2. Kapisun, Fransisken ve Jesuit Rahiplerinin Faaliyetleri (*)

Fransa Türkiye Ermenileri üzerinde yürütmeye karar verdiği propaganda faaliyetlerini, merkezi Fransa'da bulunan Katolisizm fraksiyonlarından Kapisun (Capucin), Fransisken (Franciscaine) ve Jesuit rahipleri yoluyla gerçekleştirmeyi uygun bulmuştu. Faaliyetler Paris ve Bretagne gibi merkezlerden yürütülecekti. Bunların Türkiye'de ve civar ülkelerde de eş merkezleri bulunacaktı.

Katolik tarikatlarının içinde en faal olanı Jesuitlerdi. Osmanlı'nın her bölgesine yayılmışlardı. Önceleri İstanbul'u merkez edinmişken, 17. yüzyıl sonlarına doğru Doğu ve Güneydoğu bölgeleriyle Ortadoğu şehirlerine dağılmışlardı. Hatta 1706 ve 1710 yılları arasında Kırım'a bile geçmişler ve oralarda da teşkilatlanmışlardı. En büyük desteği de Fransız elçilerinden görüyorlardı.¹⁵⁴

---

*Katolik Mezhebinin Tarikatları

¹⁵² Gencer, 2001: 71

¹⁵³ Küçüksoz, 2006: 72

¹⁵⁴ Yılmaz, 2002: 45-46

Fransa Kralı XIV. Louis Osmanlı Devleti'yle münasebetlerinde en hassas konu olan Hıristiyanlık meselesini hep göz önünde bulduruyordu. Biliyordu ki, Türkiye Hıristiyanları ve özellikle Türkiye Ermenileri Fransa'nın Doğu'daki "halkı" olabilirdi. Bunu bir şekilde gerçekleştirmek gerekiyordu. Herhalde en verimli alanda din, yani Hıristiyanlık olacaktı.¹⁵⁵

4. Fransa'nın Anadolu'daki Ekonomik Çıkarları

Osmanlı İmparatorluğu ile geliştirdiği ekonomik ilişkiler ve bunların belirleyicisi olan bölgedeki ekonomik çıkarları, Fransa'nın özellikle Kurtuluş Savaşı dönemindeki Ermeni politikasının anlaşılması açısından irdelenmesi gereken önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk kez 1535'te Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla başlayan Türk-Fransız ekonomik ilişkileri, 1838'de imzalanan Osmanlı-Fransız Ticaret Sözleşmesi ile yeni bir boyut kazanmış ve böylece Osmanlı ekonomisini korumak amacıyla konulan ticaret yasakları, yüksek ihracat gümrükleri, iç gümrük uygulamaları gibi bazı kısıtlamalar Fransa lehine kaldırılmıştı. Bunun en önemli sonucu ise, doğal olarak Osmanlı-Fransız ticaretinin artması olmuştu. Şöyle ki Türkiye ile Fransa arasındaki ticaret hacmi, 1836-1840 yıllarında 27 milyon frank civarında iken 1849-1853 döneminde 59 milyon franka çıkmıştı. Bu gelişmelerin yanı sıra 1854 yılında Kırım Savaşı'nı finanse etmek amacıyla başlatılan borçlanma hareketi, diğer Avrupalı sermayedarları olduğu gibi Fransız yatırımcıları da cesaretlendirmişti ve beraberinde hızlı bir sermaye hareketini getirmişti. Yabancı sermaye transferi, dış borçlanmalar ve yatırımlar kanalıyla gerçekleştirilmişti. Bankalar aracılığıyla gerçekleştirilen borçlanmaların doğal sonucu olarak da ilk sermaye akımları bankacılık sektöründe başlamış, daha sonra demiryolları, su, gaz, telefon, madencilik, ticaret gibi alanlara kaymıştır.

İşte bu tabloda yani I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız sermayesi, Avrupa'dan gelen toplam sermayenin en önemli kısmını oluşturmuştu. Savaş'tan önce Fransız sermayesi % 59.28 oranında bir payla birinci sırada yer alırken, Alman sermaye yatırımları %26.04, İngiliz sermaye yatırımları ise %14.68 oranında bir payla onu izliyorlardı. Fransız şirketlerinin sektörler itibarıyla sermaye yatırımları

---

¹⁵⁵ Yılmaz, 2002: 55

incelendiğinde ise en fazla sermaye yatırımının demiryollarına yapıldığı, bunu bankacılık, liman ve rıhtımlar, madencilik gibi alanlardaki yatırımların izlediği, özellikle madencilik sektöründe egemen oldukları gözlenmektedir. Ayrıca demiryollarında %46.90, bankacılık alanında ise %37.37 oranında bir payla Fransız sermayesinin Almanya ve İngiltere'den önce geldiğini de belirtmek gerekir. Fransa, dış borçlanmalar yoluyla gelen yabancı sermaye içinde de yine başı çekiyordu. I. Dünya Savaşı'ndan önce, Osmanlı dış borçlarında Fransa'nın payı % 60.31 iken, Almanya %21.31, İngiltere ise %14.19'luk payla onu izliyorlardı.

1536 kapitülasyonunun ilkeleri o dönemde İstanbul'daki, Fransız elçisi Jean de la Foret ile, başvezir İbrahim Paşa tarafından belirlenmiş ve Kanuni'nin imzalamasıyla, bir "Hatt-ı Hümayun" niteliğini kazanmıştır. Bunun bazı önemli maddelerini şekilde sıralayabiliriz:

- Her iki hükümetin tebası güven ve özgürlük içinde ikamet etmeye, halk ile ilişki kurmaya izinli kılınıyorlardı. Ayrıca denizlerde silahlı ve silahsız gemi dolaştırma hakkı veriliyordu.
- Her türlü yasak mallar dışında tam bir ticaret serbesti veriliyordu. Almak, satmak devretmek, takas etmek, karadan ve denizden ulaştırmak konusunda tam bir serbestiye sahip olacaklardı.
- Fransız tüccarlar ve aileleri konusunda çıkacak anlaşmazlıklar Fransız hakimlerce çözümlenecek, bunlar eğer Türk mahkemelerine gitmek isterlerse bile, buna izin verilmeyecekti.
- Bir Fransızla, Osmanlı tebasından biri arasında çıkabilecek bir anlaşmazlık durumunda, elde somut bir kanıt olmadıkça kadıya başvurulamayacak; böyle bir kanıt olduğu zaman bile Fransız elçiliğinin görevlileri olmaksızın bu Fransız vatandaşının sorgulaması bile yapılamayacaktı.
- Fransızların ceza davalarına bakmak kadıların yetkisi dışında olacaktı. Bu tür bir sorun ortaya çıkarsa mesele doğrudan Bab-ı Ali'ye sevk olunacaktı. Aynı biçimde

Fransızların din, mezhep vb. konulardan kaynaklanan yargılanmalarında da Osmanlı yargı makamları yetkisiz sayılacaktı.

- Bir Fransız Osmanlı topraklarından eğer borcunu ödemedi çıkarsa, Fransızlar ve Fransa Kralı bundan sorumlu tutularak bu para istenemeyecek, ancak borçlunun Fransa’da olduğu saptanırsa Fransız makamlarının bunu almaya çalışmaları istenebilecektir.
- Osmanlı topraklarında ölen bir Fransız’ın eğer vasiyetnamesi yoksa, malları Fransız memurlara teslim edilecektir.

Görüleceği gibi 1536 Kapitülasyonu pek çok konuda, neredeyse “gözü kapalı” diyebileceğimiz bir biçimde ayrıcalıklar vermektedir. Böylesine ileri boyutlu ayrıcalıklar verilebilmesinin gerisinde büyük bir güven ve önemseme yattığı kesindir. Ancak hakların karşılıklı verilmiş olmasının fazla bir anlamı olmadığı da açıktır. Zira görülebileceği üzere bu anlaşma her iki devlet toprakları üzerinde ve özellikle ticaret yapmak amacıyla yaşayanları ilgilendiren bir anlaşmadır. Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde ticaret yapan çok sayıda Fransız tüccar olduğu bilinmektedir. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde bile ticaret yapmaktan imtina eden Türk-Müslüman Osmanlı tebasının ticaret amacıyla Fransa’ya gideceğini ve orada yeleşeceğini düşünmek bile mümkün değildir.

Böylesine geniş ayrıcalıklar vermede, kendine güven faktörünün yanısıra, İmparatorluk topraklarında ticareti canlandırma gibi bir amacın olduğunu da düşünebiliriz. Ayrıca arasında hiçbir çatışma olmayan Fransa gibi bir devletin kesin güven ve desteğini sağlamak uzun dönem Osmanlı dış politikası açısından yararlı görülmüş olunabilir.¹⁵⁶

Osmanlı İmparatorluğu, Fransa açısından hem iyi bir pazar hem de zengin bir hammadde kaynağıydı. Madencilik alanına önemli yatırımlar yapmış olan Fransız sermayesi, örneğin Selanik vilayetinin Kösendire kazasında manganez, simli kurşun, antimuan ve diğer karmaşık madenleri işletmek üzere kurulmuş olan Kösendire

---

¹⁵⁶ Ateş, 1997: 166-167

Şirketi'nde, Edremit'in Koca Gümüş ve Karaaydın mevkilerinde bulunan kömür madenini işletmek üzere kurulmuş Balya-Karaaydın Şirketi'nde ve İzmit sancağının Karasu köyünde simli kurşun, çinko ve bu madenlerle karışık madenlerin işletilmesi için kurulan Karasu Madenleri Anonim Osmanlı Şirketi'nde sermaye vardı. Elazığ bölgesindeki Ergani madenlerine ilgi duyan, Ereğli madenlerinde de en büyük hissedar olan Fransa'nın madenlerin yanı sıra Anadolu'da ilgi duyduğu bir başka hammadde pamuktu. Fransa, özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra büyük önem kazanan dokuma endüstrisinin ihtiyacı olan pamuk hammaddesini uygun fiyatlarla temin edebileceği yeni kaynaklar arayışına girmişti. Zira 1919-1920 yıllarında dünya pamuk talebinde büyük artış olmasına karşın özellikle 1913'den itibaren dünya pamuk üretiminde önemli düşüşler yaşanmıştı. Çukurova bölgesi ise pamuk üretimi için son derece elverişliydi ve Fransa'nın bir yıllık pamuk ihtiyacını karşılayacak kapasitede verimli topraklara sahipti. Fransızların Kilikya olarak adlandırdıkları bu bölgede pamuğun yanı sıra tahıl, pirinç, tütün tarımı da yapılıyordu.¹⁵⁷

Bunların yanında Fransızlar bazı tarihi iddialarında ortaya sürmekteydiler. Kudüs Krallığı, Urfa ve Antakya Kontluklarını Frankların kurduğu tezi ile bölge üzerinde hakimiyet tesis etmek istemişlerdir. Bu konuda bir başka iddia da Osmanlı Devleti'nin bölgeyi medeniyetten uzak tuttuğudur. Fransızlar kendilerini medeniyet havarileri olarak görmüşlerdir.¹⁵⁸

Fransa Mondoros mütarekesinden çok önce İngiltere ile Kilikya bölgesi pamuğunun kendisine bırakılması konusunda anlaşmaya varmıştı. Fransız Bakan Georges Picot ile İngiliz Avam Kamarası üyesi Mark Sykes tarafından hazırlanan ve "Sykes-Picot Antlaşması" olarak bilinen bu çok gizli anlaşmaya göre İngiltere, Fransa'ya Musul Petrollerini, Kilikya'nın pamuğunu ve Ergani Bakır madenlerini bırakırken, Fransızlar da, Filistin'i İngiltere'ye terk ediyorlardı.¹⁵⁹ Savaş sonrası düşlediği Ortadoğu için Ermeni toplumunu önemli bir yapı taşı olarak gören Fransa ile Ermeniler arasında gelişen sıcak

¹⁵⁷ Bige Sükan Yavuz, (2003): "Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa'nın Anadolu'daki Çıkarları ve Ermeniler", www.eraren.org.tr/index.php?Page=Dergiicerik8.icerikno=73

¹⁵⁸ İsmail Özçelik, (2003): "Fransa'nın Çıkarları Çerçevesinde Urfa ve Urfa'da Ermeniler", Orhan Kılıç, Mehmet Çevik (ed), *Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız-Ermeni İşbirliği*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkez Yayınları No:2, Tarih Şubesi Yayınları No: 2, Elazığ: s. 117

¹⁵⁹ Gürbüz Evren, (2007): "Diyet Borcu", Editör: Hikmet Özdemir, *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No: 122, Ankara: s. 604

ilişkiler sonucunda Ermeniler, Fransız diplomatlarının da desteği ile 1890 yılından itibaren başlayarak Fransa'ya göç etmeye başladılar.¹⁶⁰

5. Ermenilerin Teba-ı Sadıka Olmaktan Çıkışları

Fransa'nın Ermenilere karşı yürüttüğü Katolikleştirme Politikasında dinin ne denli etkili bir araç olduğunu gören İngiltere de Osmanlı topraklarında bir Ermeni milleti oluşturmaya çalıştığını daha önceki bölümlerde dile getirmiştik.

İngiltere daha sonra Amerika ile müşterek hareket ederek Protestanlığı yaymak için Protestan cemiyetleri kurdular. 1828'de bazı Amerikan Misyonerleri Türkiye Ermenilerine Protestanlığı telkine çalıştılar. İzmir ve İstanbul'a yerleşerek fakir Ermeni çocukları için bedava mektepler, gece dershaneleri, ibadethaneler açtılar. Halk lisanına tercüme edilmiş İnciller dağıttılar. 1846'da İngiliz Sefareti'nin muavenet ve himayesi ile Abraham Ütüçian'ın başkanlığında İstanbul'da "Protestan Cemaati İdare Heyeti" teşekkül etti. 1850'de bir ferman ile bunlara bir "Millet Reisi" seçme hakkı verildi ve bir "Protestan Milleti" tanındı. Reislerine de "Millet Vekili" ünvanı tevcih olundu.

Protestanlar İmparatorluk içindeki faaliyetlerini, bilhassa 1856 Islahat Fermanı'nın tanıdığı hürriyetten istifade ederek 1860'tan sonra yoğunlaştırdılar. Yurdun dört bir tarafında Protestanlığı yaymak için kolejler, yetim evleri, kilise ve manastırlar açtılar. Özellikle kolejler, maksatlarına ulaşmalarında büyük rol oynuyordu.¹⁶¹

Tanzimat yıllarında Katolikler kendilerini Fransız, Ortodokslar Rus ve Protestanlar İngiliz kabul ediyorlardı. Nitekim, Rumlar ve Ermeniler, Avrupa sermayesinin Anadolu'ya girmesi ve yerleşmesinde önemli bir rol oynadılar. Bölgeleri ve bölgelerin gelenek göreneklerini iyi bilmeleri, ticari ilişkilerde buldukları Türk halkının dilini de iyi kavramaları, ticari bilgi ve kabiliyetleri onları Avrupalılar için vazgeçilmez tabii bir ortak niteliğine yükseltti. İzmir'deki ticaret kolonisi ile bölgenin içerilerindeki üreticiler arasındaki tek bağ Rum ve Ermenilerdi. Onlar olmadan ithal edilen Avrupa malları satılamayacağı gibi, Batı Anadolu'nun ihraç malları da üreticilerden toplanıp İzmir'e

¹⁶⁰ Şener Aksu, (2001): *Ermeni Sorunu Rehberi*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli: s. 41-42

¹⁶¹ Gencer, 2001: 72

oradan da Avrupa pazarlarına gönderilemezdi. Görüldüğü gibi Avrupa Devletleri gayrimüslim tebaayı tamamen kendi menfaatleri için kullanıyor ve buna erişmek için de dini himayeyi siyasi ve ticari gayelerine ulaşabilmek yolunda bir vasıta olarak seçiyorlardı.

Avrupa devletlerinin sermayelerinin daha müessir bir şekilde Anadolu'ya girmesinde önemli bir rol oynayan Rumlar ve Ermeniler, gittikçe daha da zenginleşmişler ve Tanzimat dönemine gelindiğinde İstanbul başta olmak üzere İzmir ve Adana gibi önemli ticaret merkezlerinde, Ermeni zenginlerinden oluşan bir "Ermeni Burjuva" tabakasının ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Artık bundan sonra Ermeniler arasında milliyetçilik cereyanı yavaş yavaş gelişme göstermeye başlamıştır. Halbuki o ana kadar özellikle Anadolu'da yaşayan Ermeniler Türkçe'den başka lisan bilmezler, soy isimlerini dahi Türkçe olarak kullanırlar, "yan" yerine daima "oğlu" kelimesini tercih ederlerdi. Fakat bundan böyle "oğlu" kelimesinin yerini "yan" almaya başladığı görünür. Devlet müesseselerinde birçok Ermeni kullanılır ve bunların arasında büyük mevkilere kadar yükselenler çıkardı.¹⁶²

1839'da Ermeniler, Patrikliğin yanında bir ruhani meclisin kurulmasını ve sivillerin yaptıkları işleri kontrol için de laik bir meclisin açılmasını, istediler. Bu istekleri bazı sebeplerden dolayı, biraz gecikmiş ve nihayet 1847 senesinde istekleri kabul edilmiştir. Bu mecliste azalar, henüz asilzadeler tarafından seçiliyordu. 1860 senesinde verilen imtiyaz ise Osmanlı İmparatorluğu'nun zararına olduğu halde kabul edilmiştir. Ermeniler bu imtiyazla milletlerini daima uyandırmakla meşgul olmuşlardır. Tabi bunu, muhtelif vasıtalarla yapmışlardır.

1860 tarihi, Ermeniler için milliyet cereyanlarının en ziyade kuvvetle yayıldığı devrin başlangıcı sayılabilir. 1860'da "Hayırsever Cemiyeti" kurulmuş, bunu 1870-1880 tarihleri arasında buna benzer cemiyetlerin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde tesisi takip etmiş, bu yüzden yardım cemiyetleri geniş ölçüde milliyetçilik propogandaşma girişmişlerdir.

Ermenilik için çalışanların, isyan hareketlerini telkin edenlerinin başında en ziyade ruhani reisler geliyordu. Bunların mevkileri icabı telkinleri, halk üzerinde daha ziyade tesirli oluyordu.

---

¹⁶² Gencer, 2001: 73

Ermeni meselesini ilk defa siyasi gündeme sokanlar da yine ruhani reisler olmuşlardır. Nitekim, 1877-1878 Türk-Rus Harbi'nde Ruslar bugünkü Yeşilköy'e geldikleri zaman, Patrik Nerses Varjabedian Rusya Başkumandanı Grandük Nikola'ya müracaat ederek Ayastefanos'ta imzalanan 3 Mart 1878 tarihli sulh anlaşmasına Ermeni milleti lehine bazı maddeler koydurarak, Rusya'nın himayesini sağlamaya çalışmıştır.¹⁶³ Bundan sonra bir taraftan, İngilizler diğer taraftan Rus, Fransız ve nisbeten Amerikalıların desteklediği Ermeni çeteleri daha cüretkar hareket edip Türkleri sistemli bir şekilde yok etmek için Anadolu'nun her yerinde teşkil ettikleri çeteler vasıtasıyla büyük bir terör havası estireceklerdir.

Esasında her isyan hareketinde bazı esas müşterek noktalar bulunur. Bir takım mütefekkirler ortaya çıkıp, aydın tabakayı harekete geçirirler. Fikirlerini, gazete, mecmua, kitap ve konferanslarla etrafa yayarak ve uzun zaman çalışarak halkı hazırlarlar ve harekete geçmeden önce de muayyen bir gayenin tahakkuku için, gerek hükümet ve gerekse ahali arasında tedhiş uyandırabilmek amacı ile gizli bir takım cemiyetler teşkil ederler. Kamuoyu oluştuktan sonra artık ya kendi kuvvetine veya harici bazı kuvvetlere dayanarak harekete geçerler. İşte, Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli tarihlerde meydana gelen Ermeni ayaklanmaları büyük ölçüde Batı'nın da desteğini alarak bütün bu safhaları geçirmiştir.¹⁶⁴

---

¹⁶³ Gencer, 2001: 74

¹⁶⁴ Gencer, 2001: 75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ-FRANSIZ-TÜRK İLİŞKİLERİ

1. Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişine Kadar Ermeni Faaliyetleri

Daha önce bahsettiğimiz gibi, 1914'te Doğu Anadolu ıslahatıyla ilgili olarak Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir anlaşma imzalanmış, 25 Mayıs 1914'te de Doğu Anadolu için tayin edilen iki yabancı genel müfettişle sözleşmeler tanzim edilmişti. Dolayısıyla artık Ermenilerin yıllarca istedikleri bir yönetim modeline adım adım yaklaşılmıştı.

Fakat 1914 Ağustos'unda Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'da fiili yönetimi ellerine alacak olan iki yabancı genel müfettişin sözleşmelerini feshetmiş ve Rusya ile yaptığı anlaşmaya uymaktan vazgeçmişti. Bu durum Ermenileri yeni arayışlara yöneltmişti.

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman, Ermeniler öteden beri kendilerine hami tanıdıkları İtilaf Devletlerinin galibiyetini ve Osmanlı Devleti'yle müttefiklerinin mağlubiyetlerini temenni ediyorlar ve bu uğurda her türlü fedakarlıklar yapmaya karar veriyorlardı.

Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce Ermeni komiteleri, başta Patrikhane olmak üzere, Osmanlı Hükümeti'nin Rusya'ya karşı savaşa girmesi halinde alacakları durumu tesbit için toplantılar yapıyorlardı.¹⁶⁵

Galata'daki Ermeni Büyük Merkez Okulu'nda Patrikhane'den memur edilen Rahip Kapriel Cevahirciyan'ın başkanlığında Taşnaksütyun, Hınçak, Veragazmiyal Hınçak, Ramgavar temsilcilerinden oluşan Birleşik Milli Ermeni Kongresi, Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalmaları, askeri görevlerini yapmaları, dış tesirlere kapılmamaları şeklinde bir karara vardı. Taşnaksütyun reisleri de bu şekilde propagandalar yapmak

---

¹⁶⁵ Karacakaya, 2005: 235

suretiyle Osmanlı Hükümeti'ne güven vermek istediler. Bir taraftan da durumun alacağı şekli bekleyerek bütün kuvvetleriyle hazırlanmakta kusur etmediler.

Bu arada Kumkapı Ermeni Kilise Cemiyeti, Kumkapı Kilisesinde hazır bulunan 300'den fazla Ermeni askerine bir ziyafet vermiştir. Kadıköy'de de Muhtacin lane Cemiyeti 100 kadar Ermeni askerine bir ziyafet vermiş ve yemek esnasında hazır bulunanlardan bazıları tarafından vezaif-i vataniye hakkında konuşmalar yapılmıştır. Kumkapı'daki ziyafette hazır bulunanlardan bir nefer bu münasebetle silah arkadaşları namına vatanın müdafaası uğrunda kanlarını dökmeye her an hazır ve amade bulduklarını beyan etmiş ve orada hazır bulunanlar:

“Yaşasın vatan-i Osmani, Yaşasın Osmanlı Ordusu” sesleriyle karşılık vermişlerdi.

İstanbul Ermeni Patriği Zaven'de, Osmanlı ordusu için kilisede dua edilmesini tavsiye ediyordu. Bu tavsiye, Eçmiyazin Katagikosu Kevork'un şiddetle eleştirmesine ve baskı altında verilmiş olan bu kararın hiçbir dini değeri olmadığını ilan etmesine sebep olmuştur.¹⁶⁶

Osmanlı Devleti savaşa girmeden kısa bir süre önce Erzurum'da Taşnaksutyun Komitesi toplanmış ve şu kararı almıştır.

“İttihat ve Terakki hükümetinin, Hıristiyan unsurlara ve özellikle Ermenilere karşı eskiden beri takip ettiği iktisadi, sosyal ve idari birbirine zıt politika, baskı ve ıslahatı uygulama konusunda gösterdiği aldatıcı hare göz önünde tutan Taşnaksütyun kongresi, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmaya, onun siyasi programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilatına karşı şiddetle mücadeleye girişmeye karar vermiştir.”¹⁶⁷

1. 1. Savaşın Başlaması ve Ermenilerin Ruslarla İşbirliği Yapmaları

Osmanlı Devleti, iki karşıt bloğa ayrılan Avrupa Devletlerini görünce bir savaş çıktığında yansız kalamayacağını anlamış, savaşta yanlarında yer almak için başvurduğu

¹⁶⁶ Karacakaya, 2005: 236

¹⁶⁷ Gökhan Balcı, (2007): *Türkler Soykırım Yaptı mı?*, Truva Yayınları, 4. Baskı, İstanbul: s. 51

İngiltere ve Fransa'dan olumlu yanıt alamamıştır. Ancak 17 Ağustos 1913'de İngiltere, Rusya ve Fransa elçileri sadrazam Sait Halim Paşa'yı ziyaret ederek, Osmanlı Hükümeti savaşın sonuna kadar yansız kalırsa, onun toprak bütünlüğünü her türlü saldırıya karşı koruyacağını bildirmiştir¹⁶⁸. Yalnız bunu, yazılı olarak değil, sözlü olarak bildirip, genel savaş süresince geçerli ve her üç devletin de ortaklaşa almış oldukları karar olduğunu belirtmişleridir.

Pek inandırıcı olmayan bu sözlü, zorunlu olarak Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın yanında yanında yer almaya itmiş, Osmanlı Devleti 22 Temmuz 1914'te Almanya'ya başvurarak savaşta bağlaşımlarını önermiş ve bu bağlaşma II. Wilhelm'in isteği üzerine 2 Ağustos 1914'te imzalanarak gerçeklik kazanmıştır.¹⁶⁹

Osmanlı Hükümeti'nin seferberlik ilan etmesinden sonra Eçmiyazın Katagikosu Kevork, Çar'a iletmek üzere Kafkas Genel Valisi Woronzoff Dachkof'a gönderdiği 5 Ağustos 1914 tarihli mektubunda Ermeni meselesinin kesin halli için şunları teklif etmiştir: “Anadolu'daki altı Ermeni vilayetinden bölünmez bir Ermenistan bölgesi meydana getirilmeli bu bölgenin başına Bab-ı Ali'den bağımsız, Rusya tarafından seçilmiş, rütbeli Hıristiyan biri atanmalı, ıslahatın uygulanmasının kontrolü Rusya'ya ait olmalıdır. Böyle bir yönetim sisteminin teşkili ancak savaşın bitişi ile mümkündür. Ama Türkiye seferberlik ilan etmiştir. Ermenilerin emniyeti için Çarlık, Türk hükümetinden, Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlayacak lüzumlu tedbirler almasını ve daha önce kabul edilen anlaşma ile getirilmesi öngörülen reformların uygulanması için komiserlerin vazife yerlerine gönderilmesini istemelidir. Yüksek şahsınızdan, İmparator hazretlerine benim ve Rusya'daki cemaatim adına sadık tebaalarının sadakat duygularını ve Türkiye Ermenilerinin içten bağlılıklarını sunmanızı rica ederim.”

Bu müracaata 2 Eylül 1914'te Woronzoff Dachkof özetle şu cevabu vermiştir: “Rus Hükümeti hiçbir durumda ve hiçbir şart altında Türkiye'deki Ermeni vilayetlerine reformların ilk projeye göre ve özellikle Rusya'nın kontrolü altında yapılması fikrinden fedakarlık yapmayacaktır. Ermenilerin ülkemizdeki ve sınırın öbür tarafındaki hareketlerinin, idarenin istediği zamanda bizim işaretimize uygun olması lüzumludur.

¹⁶⁸ Mazıcı, 2005: 91

¹⁶⁹ Mazıcı, 2005: 92

Ermeniler arasında Türkiye’de şu an herhangi bir isyanın çıkması tehlikelidir ve arzu da edilmez. Türkiye’nin kendisinin savaşa sebebiyet vermesi, bizim tarafımızdan yapılan herhangi bir hareketle savaş çıkmaması arzu edilir. Cemaatiniz üzerindeki tesirinizi, Ermenilerimizin sınırın öteki tarafındaki Ermenilerle birlikte, Türkiye’nin şimdiki belirsiz durumunda olduğu gibi gelecekte de, Rus-Türk savaşı zamanında, zamanın ve hayatın şartlarına göre önemli ve gerekli görülecek ve uygulanması istenecek hizmet ve vazifeleri yerine getirmek için kullanınız.”

Görüldüğü gibi Ermenilerle Ruslar arasında tam bir birliktelik söz konusuydu ve Rusya’nın Doğu Anadolu’yu işgal edebilmesi için zamanı gelince verilecek vazifeleri yapmak konusunda da anlaşmaya varılmıştı.¹⁷⁰

Rusya’nın politikası, Ermenileri kullanarak Doğu Anadolu’yu ilhak etmektir. Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmesi üzerine, Taşnak Komitesi, yayın organı olan “Horizon”da aşağıdaki bildiriye yayınlamıştır.

“Ermeniler en küçük bir tereddüt göstermeden İtilaf Devletleri’nin yanında yer almışlar, bütün güçlerini Rusya’nın emrine vermişler, ayrıca gönüllü alaylar teşkil etmişlerdir.”

Taşnak Komitesi, teşkilatına ayrıca şu talimatıda vermiştir:

“Ruslar sınırları geçtiklerinde ve Osmanlı orduları geri çekilmeye başladıklarında her yerde isyanlar çıkarılmalı, Osmanlı orduları bu suretle iki ateş altına alınmalıdır. Osmanlı ordusunun ilerlemesi halinde ise, Ermeni askerler silahları ile birlikte kıtalarını terk edecek ve çeteler teşkil edip Ruslar’la birleşeceklerdir.”

Hınçak Komitesi de, teşkilatına gönderdiği talimatta:

“Komitenin bütün gücüyle mücadeleye katılarak İtilaf Devletleri’nin ve özellikle Rusya’nın müttefiki sıfatıyla Ermenistan, Kilikya, Kafkasya ve Azerbaycan’da zaferi temin için her türlü vasıta ile İtilaf Devletleri’ne yardım edeceğini bildirmiştir.”

---

¹⁷⁰ Karacakaya, 2005: 238

Rus ordusunun, Osmanlı ve Rus Ermenilerinden kurulmuş gönüllü alayları öncülüğünde Türk topraklarına girmesiyle birlikte, Osmanlı ordusundaki Ermeniler silahlarıya firar ederek Rus kuvvetlerine katılmışlar, gönüllü alayları ve çeteleri teşkil etmişlerdir.¹⁷¹

Ruslar tarafında beyni yıkanmış binlerce Ermeni ihtilalci her türlü riske rağmen Osmanlı ordusunu terk ederek Rusya ile beraber Türklere karşı savaşmayı tercih etmiştir.¹⁷²

1. 2. Ermenilerin Gönüllü Alayları Kurması

Osmanlı Rus Savaşı ufukta belirince, Ermeniler üzerine her iki taraftanda baskılar başlamıştır. Ne var ki 1908'den sonra Osmanlı ordusuna katılma hak ve yükümlülüğüne sahip olmalarına rağmen Osmanlı Ermenilerinin sempatisi daha çok Ruslara yöneliyordu.¹⁷³

Savaş öncesinde Rusya'nın, Ermeni komitelerinin, kilise okullarının ve çetelerin yürüttükleri propaganda, teşkilatlanma ve silahlanma faaliyetleri, savaş başlar başlamaz hemen uygulamaya konulmuştur. Bu amaçla Rusya'da Kafkaslar'da toplanan "gönüllü subaylarına", siyasi sebeplerle, Rus Hükümeti tarafından Sibiry'a sürülmüş Ermenilerle, Osmanlı Devleti'nden birçok kişi katılmıştır.

Gönüllü birliklerinin kurulması ve savaşta Ermenilerin tamamen Rusları desteklediği konusunda Ermeni kongresi ikinci reisi Çalkuşyan Petersburg'da yaptığı 24 Mayıs 1916 tarihli konuşmasında şunları söylüyordu; "Bu savaşta da Ermeni milleti tamamen Rusların yanında bulundu. Türk savaşından önce, Türklere Ermeni reisleri arasında özel görüşmeler yapıldı. Bu görüşmelerde Türklere Ermenileri kendi taraflarına çekmek istediler. Bu teklifleri Ermeni milleti nefretle geri çevirdi. Savaş geldi ve bir gönüllü hareketi başladı. Bütün Ermenistan'dan, Mısır'dan, Romanya'dan Rusya tabiiyetindekiler dışında hepsi

¹⁷¹ İsmet Binark, (2007): *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Yayın No: 123, Ankara: s. 16

¹⁷² Bayram Kodaman, (2003): *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Süleyman Demirel Üniversitesi Basımevi, Yayın No: 31, Isparta: s. 5

¹⁷³ Taner Tümur, (2007): *1915 ve Sonrası Türklere ve Ermenilere*, İmge Yayınları, Ankara: s. 51

Türk tabiiyetinde olan ve Anadolu’yu çok iyi bilen gönüllüler toplandı ve Rus hükümetine büyük hizmetler gördüler.”

Ermeni Milli Bürosu, gönüllü toplamakla görevli özel komiteler oluşturdu. Her taraftan Ermeniler gönüllü yazılmak için Kafkasya’ya koştular.¹⁷⁴

Türkiye’den Ermeni ileri gelenleri Rusya’ya geçip alayların kurulmasında görev aldılar ve Doğu Anadolu’daki Ermenilerin çoğu Rusya’ya geçerek gönüllü alaylarına yazıldılar. Rusya, bu çeteleri silah ve para yönündende iyice kuvvetlendirdi. Çetelerin teşkilatlandırılmasında öncelikle stratejik öneme haiz olan yerler ele alındı. Türk ordusunu arkadan vurabilecek Beyazid, Pasinler, İspir, Hadıçur ve Van Bölgesi ile ordunun ikmal yolunda bulunan Sivas ve Şarkikarahisar Ermenilerine el atıldı. Ekim ayından itibaren Rusya Türkiye’den kendi tarafına geçen Ermenilerden çeteler kurup geri gönderme ve Osmanlı toprakları içinde Ermenileri organize etme işine hız verdi.

Rusya’nın Osmanlı Ermenilerinden ve Kafkas Ermenilerinden çeteler teşkil ettiği haberlerinin duyulması ile Osmanlı ordusundaki Ermenilerde büyük çapta firar ederek çetelere katılmışlardı. Sadece Türkiye’deki ve Rusya’daki Ermeniler değil, aynı zamanda İran, Romanya, İtalya, İngiltere ve Amerika’daki Ermeniler de gönüllü alayları kurmuşlar ve Kafkas cephesine katılmışlardır.¹⁷⁵

Rus Çarı II. Nikolas da 10 Eylül 1914 tarihli bir beyannameyi Kafkasya valisine göndermiş ve vali bunu Ermeni temsilcilerinden oluşan bir toplantıda okumuştur. Rus Çarı Beyannamede;

“Ermeniler, şarktan garba kadar Rusya’nın büyük ahalisi davetimize icap ettiler. Beş asır devam edip gerek sizlerden bir çoğunun pençe-i istibdat altında ezilmelerine bahis olan ahvalin ortadan kaldırılması ve sizin için hürrüyeti elde etme zamanı gelmiştir. Asırlardan beri devam eden sadakatiniz, bu mühim günlerde bile ordumuzun kesin zaferi ve mukaddesatımızın husulü uğrunda sarsılmaz bir iman ile ifay-ı vazife edeceğine berat-ı istihsaldir.

¹⁷⁴ Karacakaya, 2005: 242

¹⁷⁵ Küçükşöz, 2006: 118

Ermeniler, kan karındaşlarımızla beraber Çar'ın emr ve idaresine inkiyad etmekle binnetice hürrüyet ve adaletin semerat-ı mesturesine nail olacaksınız” diyerek bağımsızlık vaadiyle Osmanlı Devleti'ne karşı Ermenileri harbe davat ediyordu.¹⁷⁶

Gerek Türkiye'den gelen gerekse Kafkasya'dan ve diğer memleketlerden Osmanlı ordusuna karşı Rus saflarına koşan Ermeni gönüllülerinin bir kısmı techiz edilerek çete grupları şeklinde Türk sınırına ve içerilere gönderilirken daha büyük bir kısmı da Rus ordusu içinde Kafkas kolordularında gönüllü alayları olarak istihdam edildiler. Rusya'nın üç kolordusunda toplam 180.000 Ermeni, gönüllü olarak istihdam edilmiştir.

Her biri yaklaşık dört bin kişiden oluşan altı gönüllü alayı oluşturuldu. Bu alaylar Antranik, Dro, Armen Garo (Karakin Pasdırmacıyan), Heço, Hamazasp, Keri, Avşaryan, Vartan ve Prens Argoutian tarafından komuta ediliyordu. Birinci alay Bulgar ordusunda Ermeni asker gruplarının komutanı olarak Balkan savaşlarına katılmış, tecrübeli ihtilalci olan Antranik komutasında Van cephesinde, ikinci alay Dro ve daha sonra Armen Garo komutasında İğdır taraflarında, üçüncü ve dördüncü alaylar Hamazasp ve Keri komutasında Sarıkamış ve Oltu hatlarında, beşinci alay Prens Argoutian komutasında Van cephesinde, altıncı alay Avşaryan komutasında da Malazgirt-Bitlis hatlarında yerlerini aldılar.

Osmanlı-Rus harbi başlamadan techiz edilip Osmanlı topraklarına saldırmaya hazır hale getirilmiş bu gönüllü alaylarının çoğunluğunu 1912-1914 yılları arasında Rusya'ya geçen Osmanlı Ermenileri oluşturuyordu.¹⁷⁷

Taşnak ve Hınçakların, bir savaş halinde Türkiye Ermenilerini isyana sevk etmek için Ruslarla anlaşmaları, Rusların, Rusya'daki Osmanlı ve Rus Ermenilerinden 800 kişilik bir çeteyi silahlandırarak Artvin taraflarına gönderdikleri, yine Ermenilerin kıtalarından firar ettikleri, Rusların Narman Ermenilerine silah dağıttıkları, Van, Muş, Bitlis, Kars ve Gümrü'den birçok Ermenin gönüllü olarak çetelere katıldıkları yolunda devamlı bilgiler geliyordu.

¹⁷⁶ Haluk Selvi, (2007): “Savaş Başlarken,” Hikmet Özdemir (ed.), Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No: 122, Ankara: s. 56

¹⁷⁷ Karacakaya, 2005: 243

22 Ekim 1914'te 2. Süvari Tümen Komutanı ordu komutanına, Muş Van, Bitlis bölgelerinde gönüllü Ermenilerin toplandığını, sınır yakınlarında Ermeni eşkiyaların dolaştığını, Pertos köyünde 30-40 eşkiyanın bulunduğunu rapor ediyordu.

23 Ekim'de 3. Ordu Kumandanlığından Başkumandanlığa gönderilen raporda Kağızman'da çoğu Osmanlı uyruklu Ermeni asker kaçaklarından 800 kadar kişinin toplandığı ve bunları Rus hükümetinin silahlandığı bildiriliyordu.¹⁷⁸

Osmanlı Hükümeti yaşanan bu olaylardan sonra 24 Nisan 1915 tarihli Ermeni Komitelerinin ayaklanma teşebbüsleri ve alınması gereken önlemler hakkında vilayetlere Mutasarrıflıklara aşağıdaki yazıyı göndermiştir.

“Ermeni komitelerinin Osmanlı ülkesindeki siyasi ve ihtilal kuruluşlarıyla eskiden beri kendilerine idari özerklik sağlamaya yönelik olan girişimleri ve savaş ilanından sonra Taşnak komitesinin Rusya'da bulunan Ermenilerin süratle aleyhimize hareketine ve Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin de ordunun kuvvetsizliğe uğramasını bekleyerek, o zaman bütün güçleriyle ihtilal çıkarmalarına dair kabul ettikleri kararları ve her fırsattan yararlanarak, ülkenin hayat ve geleceğine etki edecek, haince hareketlere cesaretleri, özellikle devletin savaş halinde bulunduğu şu sırada Zeytun ile Bitlis, Sivas ve Van'da meydana gelen olaylar, son isyanla bir kere daha gerçekliği ortaya çıkmış ve aslında merkezleri yabancı ülkelerde bulunan ve şu anda isimlerinde bile ihtilalcilik sıfatını koruyan bütün bu komiteler çalışmalarını hükümet aleyhine olarak her türlü vasıtaya başvurmak suretiyle emellerinin sonucu olan özerkliği elde etmek amacı etrafında toplandığı ve Kayseri ve Sivas ile diğer yerlerde meydana çıkarılan bombalarla ve Rus ordusunda gönüllü alayları oluşturarak, Ruslar'la birlikte ülkeye saldıran ve aslında Osmanlı ülkesi halkından olan Ermeni komite başkanlarının hareketleri ve Osmanlı ordusunu arkadan tehdit etmek suretiyle ve pek büyük bir ölçüde alınan hazırlıklar ve yayınlarıyla meydana çıkmıştır. Doğal olarak hükümet, kendisi için bir hayat meselesi oluşturan bu gibi hazırlık ve girişimlerin sürüp gitmesine hiçbir zaman göz yumma ve aldırmayarak bakmayacağı ve bozgunculuk kaynağı olan komitelerin hala varlıklarını meşru telakki edemeyeceği görüşüyle, bütün siyasi örgütlerin kaldırılmasına acil gereklilik

---

¹⁷⁸ Karacakaya, 2005: 245

duymuştur. Bundan dolayı, Hınçak, Taşnak ve benzeri komitelerin vilayet içerisindeki şubelerinin derhal kapatılmaları ile şube merkezlerinde bulunacak evrak ve belgelerin kesinlikle kaybedilmesine ve yok edilmesine imkan bırakılmayarak, el konulması ve komitelerin başkanları ve ileri gelenlerinden işe karışan kişiler ile hükümetçe bilinen önemli ve zararlı Ermenilerin alıkonulması ve buldukları yerlerde oturmalarının devamında sakınca görülenlerin vilayet, liva içerisinde uygun görülecek yerlerde toplattırılarak, kaçmalarına imkan bırakılmaması ve gereken yerlerde silah aramasına başlanılarak, her türlü durum ve ihtimale karşı komutanlarla haberleşerek, kuvvet bulundurulması ve icraatın güzellikle uygulanması vasıtalarının sağlanması ve tamamlanmasıyla ortaya çıkacak evrak ve belgelerin incelenmesi sonucunda tutuklanan kişilerin askeri mahkemelere verilmesi, Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı Vekaleti'yle görüşülerek kararlaştırılmış olmakla, gereken tedbirlerin etraflıca tamamlanmasıyla derhal uygulanması ve tutuklanan kişilerin sayısı ile, icraattan sürekli olarak bilgi verilmesi son derece önemle tavsiye olunur.”¹⁷⁹

2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılma Planı Sykes-Picot Anlaşması

Osmanlı İmparatorluğu kendisini Büyük Savaşın içinde bulmuştur. Bu oynanan oyunun önceden tasarlandığını açıklamaktadır. Çünkü 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında Osmanlı Devleti dış dinamiklerin etkisi altına girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun gizli paylaşım planı büyük savaşın başında hazırlanmıştır.¹⁸⁰

İtilaf Devletleri'nin Osmanlı topraklarını paylaşma planı ilk defa Çanakkale Savaşları'yla uygulamaya konulmuştur.

Bu paylaşım planı, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında tasarlanmıştır. Gerçekleştirilmek istenen bu plan çerçevesinde İstanbul, Boğazlar, Marmara Denizi'nin batı kıyıları, Midye-Enez çizgisine kadar güney Trakya, İstanbul'un doğusunda bulunan Sakarya Irmak'ı sınır olmak üzere İzmit Körfezi dahil topraklar, ayrıca Marmara Denizi'ndeki adalar Rusya'ya verilecektir. Buna karşılık Anadolu ve Ortadoğu toprakları Fransa ve İngiltere arasında

¹⁷⁹ BOA.,DH.,No:5/96-97-98, Hikmet Özdemir, Yusuf Sarmay, (2007): *Türk-Ermeni İtilafı Belgeler*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Yayın No: 126, Ankara: s. 23

¹⁸⁰ Hasan Dilan, (2006): “Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar”, 15-17 Mart Uluslararası Sempozyum Bildirileri, İstanbul Üniversitesi, s. 3

paylaşılıyordu. Bu paylaşım planı Çanakkale Savaşları sırasında karşılıklı verilen notalarla teyid edilmiş ve kesinleşmiştir. Ama, Çanakkale Savaşları'nın İtilaf Devletleri açısından başarısızlıkla sonuçlanması, İngiltere, Fransa ve Rusya'yı bu defa iki aşamalı bir paylaşım planı üzerinde anlaşmaya itti. Bu planın ilk aşamasında Anadolu paylaşılırken, İkinci aşaması Ortadoğu topraklarının paylaşılmasını içermektedir.

Anadolu'nun paylaşılma planı, Fransa ve Rusya arasında görüşmeler sonucu 26 Nisan 1916 tarihli bir anlaşmayla parafe edilmiştir. Buna göre Rusya, Erzurum, Van, Bitlis, Muş, Siirt vilayetleriyle, Trabzon dahil Doğu Karadeniz kıyılarını; Fransa, Adana, Mersin, Aladağ, Kayseri, Akdağ, Yıldızdağ, Zara, Eğin ve Harput arasında kalan toprakları; İngiltere ise Basra ve Bağdat arasındaki toprakları alacaktır.¹⁸¹

Anadolu'nun batısında Çanakkale Gelibolu Savaşları tüm şiddetiyle devam ederken, gizli paylaşım planının bir parçası olan Kafkasya cephesinde Türkler, Ruslar ve Ermenilere karşı savaş vermektedir. Bu bir rastlantı değil, zincirin halkalarını oluşturmaktadır. 1 Mayıs 1915 tarihli M. Ledoulx'dan Fransa Dışişleri Bakanı M. Delcassé'ye iletilen 25 Nisan ile 1 Mayıs arası günlük notlarında şu önemli açıklamalara yer vermiştir. ". Gerçekte Hükümetin Ermenilere karşı bu baskısı Zeytun ve Kafkasya'daki din kardeşlerinin tutumlarından kaynaklanmaktadır...Bugüne kadar Zeytun'daki olaylar hakkındaki bilgimiz bulunmamaktadır. ...duyduğumuz kadarıyla, Kafkasya Ermenileri Rus ordusu saflarında Türklere karşı savaşmaktadır. Erzurum bölgesinde, özellikle Van'da Ermeniler Ruslarla birlikte Türklere karşı çeteler oluşturmuşlardır...."¹⁸²

Ortadoğu'nun paylaşılması ise, İngiltere ve Fransa arasında 9 ve 16 Mayıs 1916 tarihlerinde karşılıklı verilen notalar sonunda anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşmaya Sykes-Picot Anlaşması denir. (EK-1)

Bu anlaşmaya göre, Suriye'nin Akka'dan kuzeye doğru Beyrut dahil tüm kıyı bölgesi, Adana ve Mersin bölgeleri Fransa'nın; Bağdat Basra arasındaki Dicle ve Fırat toprakları İngiltere'nin olacaktır. Geri kalan topraklarda bir Arap devleti kurulacak ve Akka-Kerkük

¹⁸¹ Hasan Dilan, (1998): *Siyasi Tarih 1914-1939*, Alfa Yayınları, İstanbul: s. 19

¹⁸² Hasan Dilan, (2005): *Fransız Diplomatik Belgelerinden Ermeni Olaylar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: VI, Ankara: s. XII

paralelinin kuzeyi Fransız mandası güneyi İngiliz mandasına verilecektir. İskenderun serbest liman, Filistin uluslararası bölge olacaktır.

19 Nisan 1911’de ise Fransa-İngiltere-İtalya arasında Saint-Jean-de-Maurienne anlaşması imzalanmıştı. Buna göre, İtalya, İzmir’i Antalya ve Konya’yı alacaktır. Ancak bu sonuncu anlaşma Rus hükümetinin onayına sunulacaktı. Ancak Rusya’da, 1917 Ekim Devrimi’nde Bolşevikler’in iktidara gelmesi ile birlikte Dışişleri Komiserliği’ne getirilen Trotsky, Çarlık Rusyası’na ait tüm gizli anlaşmaları ve belgeleri açıkladı. Böylece bu paylaşım planları tüm çıplaklığıyla ortaya çıkmış oldu.¹⁸³

3. Paylaşım Planlarında Ermenilerin Yeri

Rusya, İngiltere ve Fransa arasında yapılan görüşmeler, Mart ve daha esaslı olarak Nisan 1915’de başlamıştı. Ancak bundan epey önce 1914 sonunda, Çar, Ermeniler ile ilgili düşüncelerini kendi çağrısı üzerine sarayına gelen Fransız Büyükelçisine, genel barış konuları arasında, belirsiz biçimde açmıştır. Maurice Paleologue’un 21 Kasım 1914 günlü notlarında Çarı sözleri şu biçimde anlatılmaktadır:

“Rusya’nın savaştan umabileceklerini aşağı yukarı şöyle tasarlıyorum; bunlar gerçekleşmezse ulusum neden kendisine bunca fedakarlıklar yüklediğimi anlayamaz.(...)”

“Küçük Asya’da doğal olarak Ermenilerle meşgul olacağım. Onlar gerçekten yeniden Türk boyunduğu altına sokamam. Ermenistan’ı kendi ülkeme katmalı mıyım? Bunu ancak Ermenilerin kesin ve açık isteği üzerine yaparım. Yoksa onlar için muhtar bir yönetim kururum.(...)”¹⁸⁴

Bunun arkasından Ruslarla Avrupalı muhattapları arasında Boğazlar sorunu ele alınmıştır. İstanbul ve Boğazların Rusya’ya ait olacaklarının İngiltere ve Fransa’ca kabulü ile sonuçlanan görüşmeler tamamlanmıştır. Bu görüşmeler olurken İngiltere ve Fransa’nın

¹⁸³ Dilan, 1998: 20

¹⁸⁴ Yusuf Hikmet Bayur, (2007): “Büyük Oyun (1)”, Hikmet Özdemir (ed.), *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No: 122, Ankara: s. 429

istekleri genel ve az belirli bir biçimde ortaya atılmış ve bu münasebetle Rusların Doğu Anadolu üzerindeki ihtiraslarının lafıda geçmeye başlamıştır.

Bu amaçla ileri sürülmüş olan isteklerin ve yapılan görüşmelerin Mart-Mayıs 1915 arasındakiler şöyledir. Rusya, batılı müttefikleri karşısında da, Ermenilerin bir türlü tabii koruyucusu gibi davranmış ve perde arkasında, “nerde Ermeni varsa orası benimdir” demeye varan bir durum takınmıştır. Böylelikle Haçlı Seferleri sırasında bir ara Küçük Ermenistan diye anılmış olan Kilikya ve Mersin limanını bile istemeye kalkışmıştır. Ancak bu ölçüde geniş iaddialardan çabuk vazgeçmiştir.

İstanbul ve Boğazlarla ilgili görüşmeler sırasında, Londra’daki Rus Büyükelçisi Benkendorf (Benckendorff) 7 Mart 1915’de Sazonofa gönderdiği telgrafta, Fransa’nın Boğazlarda Tuna Komisyonuna benzer bir komisyon kurulması yolundaki önerileri üzerine düşüncelerini bildirirken şunları da söylemiştir:

“Şu düşüncedeyim ki, artık Ermenistan’ın muhtariyeti üzerinde durum almakta gecikmemeliyiz. Bu çok önemlidir. Öyle sanıyorum ki Asya Türkiye’sinin Akdeniz havzasında bulunan kısımlarının geleceği hakkında Fransa ve İngiliz görüşleri arasında karşıtlık vardır. Grey, bana İngiltere’nin fetihlerde bulunmak istemediğini, kendisince sırf Müslüman ellerinde kalması gereken Mekke vesaire gibi Müslüman kutsal yerleri ayral bu yolda hiçbir talebi olmadığını söyledi. İngiltere’nin yeter ölçüde nüfuzu bulunduğu, Süveyş su yolu rejimini bile değiştirmek istediğini sanmıyorum; ancak benim için apaçıktır ki, Grey, Fransa ve İtalya yüzünden Osmanlı Asyası üzerinde tartışmalarda bulunmaktan korkuyor, halbuki Delkase (Delcasse) bu sorumu ön sıraya sürüyor. Bu son günlerde olup bitenleri bilmiyorum, ancak öğrendiklerime göre Londra ile Paris arasında bu sorunlar düşünülmemiştir. Kambon (Cambon) en çok Suriye ve Küçük Asya’daki Fransız menfaatleri üzerinde ayak diretiyor.¹⁸⁵

Yine İstanbul ve Boğazlar işindeki görüşmeler sırasında, Fransa, kendisi için ayrıca İskenderun Körfezi bölgesini de içine almak üzere Suriye’yi ve Toroslar’a kadar Kilikya’yı istediğini Rusya’ya bildirir ve Paleolog (Paleologue) bunu 14 Mart 1915 günlü bir telgrafla

---

¹⁸⁵ Bayur, 2007: 430

genel karargahta bulunan Sazonofa bildirerek bu iş için Çarın rızasını elde etmesini istemiştir. Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı Neratof, bunu öğrenince 15 Mart'ta Sazonof'a şunları bildirmiştir:

“Nazıra arz etmenizi rica ederim: Fransız tebliği münasebetiyle A. A. Neratof şu mütalaatta bulunuyor: Onun fikrine göre, aldığımız malumata nazaran Ermenilerle meskun bir mıntıka ile beraber Mersin şehrini elde etmeyi Ermeniler pek ziyade arzu etmektedirler. Bu mıntıkayı Fransız mıntıkasına ithal eylemek Ermenilerin Fransızlara karşı yeis ve ümitsizliklerini davet etmiş olacaktır. Binaenaleyh Fransızlara, bu keyfiyete nazar-ı dikkatlerini celbe lüzum gördüğümüzü izah etmeliyiz ki sonra Ermeniler bu emelleri hakkında kendilerini haberdar eylemediğimizden dolayı bizi azarlamasınlar. Mamafih özet olarak A. A. Neratof şu mütalaadadır ki eğer Mersin'in kendisine ilhak eylesini Fransa mühim ve lüzumlu telakki ediyorsa tabii bizim buna mümanaat eylemeyeceğimizi Fransızlara bildirmek lazımdır.”

Öyle anlaşılıyor ki Rusya Dışişleri Bakanlığı, Ermenilerin Rus boyunduruğunu Fransız boyunduruğundan daha çok beğendikleri, Ermenistan demek Rusya demektir ve bütün Ermeniler tek bir devlet (Rusya) içinde toplanmak istiyorlar duygularını yaymak istemektedirler. Bununla birlikte Fransızlar ayak direrlerse, İstanbul ve Boğazlar karşılığında Kilikya ve Mersin'i onlara bırakmaya razı olacaktır.

16 Mart 1915'de Petrograd'daki Fransız Büyükelçisi Paleolog, Çar ile görüşmüş ve daha sonra konu üzerinde şunları yazmıştır:

“Fransa'nın, Suriye, Kilikya ve Filistin'de girişmek istediği medenileştirme programını ona anlattım.

O, böylece, Fransız nüfuzuna ayrılacak olan yerleri inceden inceye harita üzerinde kendine göstermeden sonra dedi ki: Bütün isteklerinizi kabul ediyorum.” Bununla birlikte Sazonof, aynı günde, Isvolski'ye çektiği bir telgrafta; “Hükümet-i İmparatoriye Fransa'nın Suriye ve Kilikya'daki arzularını vası mikyasta tatmine amade ise mukaddes mahaller (Kudüs) meselesi mevzubahis olunca o zaman meselenin daha dikkatli bir tetkike tabi

olması icap edecektir,” demektedir. Görüldüğü gibi Sazonof, Çar gibi ileri gitmemektedir.¹⁸⁶

Rusların, Adana-Mersin bölgesini Fransızlara bırakmaya razı olmaları, onlara, İstanbul ve Boğazların Rusya’ya geçmesini kabul ettirmek içindir. Nisan ayında Fransızlar bunu kabul ettikten sonra Rusya, Kilikya işine rızasını doğrudan doğruya geri almamakla ve kendisi bu işe karışmıyor görünmek istemekle birlikte Rus uyruğu olan Dr. Zavrief’le ünlü Nubar Paşa’yı kullanarak Fransızların Kilikya’da kesin olarak yerleşmelerini önlemeye çalışmaktadır.

Dr. Zavrief ile Nubar Paşa’nın Ermenilik adına ileri sürdükleri görüşler dağınık ve belirsiz olmakla birlikte, şu üç biçimden birinin kabulüne varmaktadır:

1. Kilikya, Üçlü Anlaşma Devletlerinin müşterek himayesi altında muhtar olsun.
2. Osmanlı Padişahına bağımlı kalarak, yine üç devletin himayesinde muhtar bir bölge biçimine sokulsun.
3. Doğu Anadolu illeriyle birleştirilerek, yine Osmanlıya bağlı kalsın ve anılan üç devletin himayesinde bulunsun.

Birinci ve ikinci biçim, Rusya için Kilikya’nın Fransa’ya gitmesinden ehvendir, çünkü Rus nüfuzunu Akdeniz kıyılarına kadar soktuğu gibi günün birinde üçlü himaye bozulacak olursa, Rusya, Kilikya’da aslan payını almayı ummaktadır. Bunun sebebi, kendisi, Doğu ve kısmen de Orta Anadolu’yu alıp Kilikya’ya sınırdaş olacağı için o bölgeye yalnız denizden ulaşabilecek olan Fransa ve İngiltere’den daha çok uygun ve güçlü bir durumda olmasının tabii bulunmasıdır.

Şu yön daima hatırdta tutulmalıdır ki İstanbul ve Boğazlar bölgesini almak, Rusya için bir ilk adım sayılıyordu. İskenderun-Mersin bölgesine ulaşmak ise onu nispeten daha serbest bir bölgede Akdeniz’e çıkaracağı için çok önemli bir ikinci adım olacaktır.¹⁸⁷

---

¹⁸⁶ Bayur, 2007: 431

¹⁸⁷ Bayur, 2007: 432

Her ne kadar bu program Rusya Dışişleri Bakanlığınca beğenilmiş ve bu bakanlık bunun başarılması için Paris ve Londra'daki büyükelçilerinin yardımını da vaat etmiş ise de, İngiliz ve Fransızların, hele Kilikya sorununda şüphelerini kendi üzerimize çekmemek için, Ermeni murahhasları, Rus büyükelçileri görünürde işe karışmadan kendiliklerinden davranacaklardır ve büyükelçiler bir güçlük çıkarsa veya kendilerince gerekli sayılırsa bu işe karışacaklardır.

Bundan sonra Isvolski, telgrafında şöyle demektedir:

“Dr. Zavrieffle Bogos Nubar Paşa, Fransız Dışişleri Bakanlığıyla temastadırlar. Yukarıda anılan programı tasvip edip etmediğimizi ve benim için bunu ne derece himaye etmem gerektiğini bana bildiriniz. Kilikya ile ilgili yön çok naziktir, çünkü Fransa, bu bölge üzerindeki görüşünü artık bize açıklamıştır.”

Isvolski'nin bu sorusuna Sazonof'un cevabı kaçamaklıdır. Anlaşılan Dr. Zavrieffin, Kilikya, Mersin, İskenderun ve Yumurtalık bölge ve limanlarıyla ilgili olarak ileri sürdüğü isteklerin, Rus Dışişleri Bakanlığınca tasvip edilmiş olduğunu Isvolski'ye söylemiş olması bile Sazonof'u çok sıkımtır. Bu yüzden o, 18 Mart'ta şu karşılığı vermiştir:¹⁸⁸

“Ermenilerle yapılan görüşmeler sırf akademik (nazari) özdedir. Dr. Zavrieff'e hiçbir belirli program işaret edilmemiştir. Kilikya'yı muhtar Ermenistan'ın sınırları içine almak projesine verilecek karşılık, Kilikya'da Fransız menfaatlerinin egemen durum almakta olduklarından Ermenilerin bu bölge ile ilgili isteklerine yardım edemeyeceğimiz biçiminde olabilir.”

Sazonofun bu çekingenliği uzun sürmemiştir; bir ay kadar sonra Dr. Zavrieffle Bogos Nubar Paşa'nın çalışmaları başarılı görününce veya Isvolski onları öyle gösterince Sazonof'un da yaklaşımı değişmiştir. Paris Büyükelçisi 14 Haziran'da Petrograd'a şunları bildirmiştir:

---

¹⁸⁸ Bayur, 2007: 433

“Dr. Zavrieff’le Bogos Nubar, bildiğimiz andıçlarında açıklanan biçimde Fransız ileri gelenleriyle gazetecilerini, Kilikya sorunu da dahil Ermeni isteklerine eyginleştirmek için giriştikleri işleri bana anlattılar. Söylediklerine göre her ne kadar Fransız Dışişlerinde yalnız Suriye’ye değil, Toroslara kadar uzanmak üzere bütün Kilikya’ya egemen olmak için ayak direniliyorsa da birçok nüfuzlu kimseler yavaş yavaş kendilerine gösterilen kanıtlar karşısında güya Rusya, Fransa ve İngiltere Devletleri’nin himayesi altında Adana ve Mersin kentlerini de içine alan muhtar bir Ermenistan kurulması düşüncesine yanaşmakta imişler. Yalnız İskenderun kentiyle körfezin herhalde Fransa’da kalmasını istiyorlarmış. Nubar Paşa bu düşünce ile Delkase’ye vermiş olduğu bir andıçta Fransızların onurunu korumak için Fransa’nın bütün Kilikya’yı almasını, ancak yukarıda anılan bölgeyi Ermenistan’a bırakmasını önermiştir. Bu andıçta yalnız bir veya üç devletin himayesi altında, muhtar bir Kürdistan’ın da kurulması önerilmektedir. Sizin yönergeleriniz üzerine Dr. Zavrieff ve Nubar Paşa’ya herhangi bir yardımda bulunmaktan kaçınıyorum. Yukarıda anılan tasarı, buraca beğenilirse, biz onu ne derece benimsemeliyiz?”

Isvolski’nin bu sorusuna, Sazonof’un 16 Haziran’da verdiği karşılık, bir ikiyüzlülük şaheseridir ve Rusya’nın bir ay sonra Doğu Anadolu’da ele geçireceği yerlerde Ermenilere karşı sert ve aksi davranışına baştanbaşa karşıttır. Sazonof şöyle demektedir:

“Adana ve Mersin dahil olmak üzere, Kilikya’nın; Rusya, Fransa ve İngiltere’den mürekkep üç devletin muhtemel himayesi altında teşekkül edecek olan muhtar bir Ermenistan’ın hudutlarının haricinde bırakılması hakkındaki nokta-i nazarımız ancak bu arazi üzerinde Fransızlarca daha evvel temellük arzusu izhar edildiğinden dolayıdır. Eğer Ermeni murahhasları, Kilikya’nın müstakbel Ermenistan hududu içine girmesi hususuna Fransız kabinesini meylettirecek olurlarsa, o halde, İmparatorluk hükümetinin de Türkiye Ermenilerinin arzularını, pek kadim zamandan beri himayesini esirgememek suretiyle göstermiş olduğu hayranlığa ilaveten, kabule süratle teşebbüs edeceği tabiidir.”¹⁸⁹

Fransa’da Ermeniler lehine, daha doğrusu onları kullanan Rusya’ya, eygin bir durum yarattıktan sonra iki Ermeni delegesinden biri (Nubar Paşa), Temmuz ayında Londra’ya

---

¹⁸⁹ Bayur, 2007: 434

gitmiştir. Benkendorf, onunla görüşmesini Sazonof'a 25 Temmuz'da şu şekilde aktarmıştır:

“Nubar Paşa beni görmeye geldi. Ermeni Katogikosunun güvenini taşıdığını ve programı Rus Hükümetince tasdik edilmiş olarak Paris ve Londra'da çalıştığını söyledi. Bu program, Kilikya ile birlikte altı vilayette bir Ermeni muhtariyeti kurulması ve bunun üçlü anlaşma devletlerinin himayesi altında yansızlaştırılması. Nubar Paşa bana dedi ki, bu program Rusya'nın ekonomik ve manevi menfaatlerine uyacağı gibi, Osmanlı asyasının paylaşılmasından sakınılamayacağı için İngiltere ve Fransa'ca da iyi karşılanabilir. Delkase'nin ricası üzerine kendisine bu yolda bir andıç vereceğini ve Nikolson'un dileği üzerine de yazışta ufak bir ayrılıkla hemen ona da bir andıç vermiş olduğunu söyledi; bir kopyasını bana verecek. Kendisinin Paris gezisinin faydasız olmadığını, çünkü bu gezinin Fransız Hükümeti üzerinde tesir ettiğini, kendisi oraya varmadan önce Fransa'nın Kilikya'yı sağlamış olduğunu söyledi. Bu devletin, Kilikya'yı da almak yolunda güttüğü siyasanın, onu ileride, Rusya ve İngiltere ile olan münasebet ve menfaatleri bakımından yıkıma götürebileceğini -faydasız olmayarak- anlatmaya çalıştığını söyledi. Kendisine Rusya'nın Ermenistan sorununa verdiği olağanüstü öneme ve onu bu yola sevk eden can alacak menfaate güvenmesini söylemekle yetindim.”

Sazonof, buna, 30 Temmuz'da daha önce Isvolski'ye verdiği karşılığa benzer, ancak ondan az hafif bir karşılık vermiştir:¹⁹⁰

“Sultanın tabiiyeti (suzeraineté) ve Rusya, Fransa ve İngiltere'den mürekkep bir himaye altında bir Ermenistan muhtariyeti teşkili, yalnız Rusya'nın değil hatta müttefiklerin dahi Türkiye Ermenileri hakkında eski zamandan beri mevcut olan, herkesin iyiliği isteyen hareket tarzlarının bir doğal sonucudur. Mamafih bu mesele hakkında nihai (son) bir karar henüz imparatorluk hükümetince ittihaz edilmiş olmayıp, Ermeni delegeleriyle icra edilen bütün görüşmeler akademik bir mahiyet taşımaktadır.”

Görüldüğü gibi 1915 yılının Mart-Temmuz ayları arasında Rusya, açıkça değilse de el altından Ermenileri kullanarak Fransa'nın Adana-Mersin bölgesine yerleşip ilerde kendine

---

¹⁹⁰ Bayur, 2007: 435

doğrudan doğruya Akdeniz'e çıkış yolunu tıkamasını önlemeye çalışmıştır. Bütün bunlar Rusya'ya İstanbul ve Boğazlarda bir "hak" tanınmasından sonra ve üçlü anlaşma devletleri arasında Osmanlı ülkelerinin kesin olarak paylaşılmasından önce yapılmış denemelerdir. Bir süre sonra yapılan paylaşma anlaşmalarında ise muhtar veya bağımsız bir Ermenistan'ın adı bile geçmeyecektir.¹⁹¹

4. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girmesinden Sonra Ermeni Faaliyetleri

Ermeniler Türk ordusu gibi savaşa hazırlanıyorlardı. Ancak yüzyıllardır nimetini paylaştıkları vatan topraklarını savunmak için değil, onlar huzur içinde ticaretlerini yaparken cephelerde sayısız şehit ve gazi veren Türk ordusu ile omuz omuza çarpışmak için de değil, tam aksine o orduyu içinden ve arkasından vurmak için hazırlanıyorlardı.¹⁹²

Dahiliye Nezareti, Ermenilerin bir çaba içerisinde olduklarının farkında idi. 22 Mart 1914'de Beyrut ve Halep vilayetlerine gönderilen yazıda Avrupa'dan Zeytun ve havalisine külliyeli silah ve cephane getirilmesi kararlaştırıldığından buna karşı tedbirlerin alınması isteniyordu. Zeytun, Ermenilerin savaş öncesi teşkilatlanmaya başladıkları bir bölgeydi. Zeytunlu Ermeniler 3 Ağustos 1914 tarihli seferberlik çağrısına uymamışlardı. 1 Eylül 1914 tarihinde de isyan ederek 40 kişilik bir Ermeni çetesi Maraş'tan gelmekte olan 21 yolcuyu soymuşlar ve etrafa saldırmaya başlamışlardır. Bu isyanı önleyebilmek için Zeytun'a bir seyyar jandarma bölüğü gönderildi. Maraş'taki depo taburlarının merkezi Zeytun'a alındı ve Zeytun'luların silahlarının toplanmasına karar verildi. Zeytun Ermeni Murahhasının bu olayda teşvik edici olduğu anlaşılması üzerine görevden alındı.¹⁹³

Çanakkale Savaşları'nın başladığı 18 Mart 1915 tarihinden itibaren Ermeniler Anadolu'da İtilaf güçleriyle eş zamanlı olarak eylemlerini genişleterek Van ve çevresinde gerçekleştirdikleri baskınlarda sivil halktan pek çok kişiyi öldürmüş; Mahmudiye'de Müslümanları toplu olarak katletmiş; camileri ahır haline getirmişlerdir. 15 Nisan 1915'te Van, Çatak, Bitlis ve Sivas'ta isyan başlamıştır. Van ve çevresinde memur ve jandarmaları

¹⁹¹ Bayur, 2007: 436

¹⁹² Hamza Bektaş, (2001): *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Yayın No: 5, Bursa: s. 84

¹⁹³ Haluk Selvi, (2004): *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü, Yayın No:48, Sakarya: s. 50

katledilmiş, karakollara ve Türklere ait evlere saldırılar gerçekleştirilmiş, resmi binalar yakılmıştır. Bu durum, Rusya Paris Büyükelçisi Sazanov'un 28 Nisan 1915 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı mektubuna istinaden gönderilen 14 Mayıs 1915 tarihli yazıda, Van bölgesinde Ermeniler tarafından yaklaşık 6.000 Müslümanın öldürüldüğü, Van ve Çatak savunmasının devam ettiği ve acil yardım talebinde buldukları şeklinde yansımıştır

Nitekim Ruslarla işbirliği yapan Ermeni kuvvetlerinin, 16-17 Mayıs gecesi Van'ın Rusların eline geçmesinde birinci derecede rol oynadığı görülmektedir.¹⁹⁴

4. 1. Ermeni Eylemlerine Karşı Alınan Tedbirler ve Ermenilerin Tehcir Edilmeleri

Ermeni mezalimi artınca Dahiliye nazırı Talat Paşa, Erzurum Mebusu Vartkes Efendi'ye Ermenilerin düşmanla işbirliği yapmaya devam etmeleri halinde çok şiddetli tedbirler alınacağı ihtarında bulunmuştur. Talat Paşa aynı zamanda, Aralık 1914'de Doğu vilayetlerine gönderdiği gizli bir talimatta oldukça büyük bir miktarda bulunan ve özellikle Ermenilerin eğitimiyle ilgilenen yabancı kuruluş ve ve memurlarının harp sırasında başka bölgelere gönderilmelerinin düşünüldüğünü de belirlemiştir.

Osmanlı Hükümeti Van isyanı'nın patlak vermesine kadar birtakım küçük tedbirlerle Ermeni komitelerinin faaliyetlerini önlemeye çalıştı. Hükümeti en çok meşgul eden hadise ise Zeytun'da patlak vermişti. Zeytun'daki olaylar, Antep'i ve civarını da etkilemekte idi. Hükümet bir tedbir olarak Zeytun, Maraş ve civarından bazı zararlı Ermenileri Konya'ya sevketti. Fakat burada da toplu halde bulunmaları, bir süre sonra o bölgedeki Ermenilerle birleşmeleri ve tehlike teşkil etmeleri üzerine bundan vazgeçildi. Bundan sonrakilerin Halep'in Güneydoğusu ile Zor ve Urfa havalisine sevkedilmelerine karar verildi. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Zeytun Ermenilerinin başlattığı olayların bir türlü yatışmaması üzerine 23 Nisan 1331 (6 Mayıs 1915) tarihinde Maraş Mutasarrıfına gönderdiği gizli bir şifre ile Zeytunluların tamamen ihracını emretti.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Yusuf Halaçoğlu, (2007): *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*, Bab-ı Ali Kültür Yayıncılık, İstanbul: s. 47

¹⁹⁵ http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/o_b_Ermeniler/obErmeniler.htm E.T.25.07.2007

*Tehcir: Göçürülmek

4. 2. Tehçir Kararının Alınması

Savaşın başlarından itibaren Doğu Anadolu'dan Başkumandan vekili Enver Paşa'ya gelen istihbarat, Rus ilerleyişine karşı acil önlem alınmasının gerektiğini ortaya koyuyordu. Bu hassas anda, Enver Paşa, İçişleri Bakanı olması sebebiyle Talap Paşa'ya 2 Mayıs 1915 tarihinde gönderdiği gizli bir yazıda, Van'daki Ermenilerin isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir halde beklediklerini, bunların buralardan çıkarılarak isyan yuvalarının dağıtılması gerektiği düşüncesinde olduğunu bildirdi. Üçüncü Ordu Komutanlığı'nın verdiği bilgiye göre Ruslar 20 Nisan 1915 tarihinde, kendi sınırları içindeki Müslümanları perişan bir halde Osmanlı sınırlarından içeriye sokmuşlardı. Bu nedenle hem misilleme yapmak hemde isyancıları dağıtmak için Ermenileri ve ailelerini Rus topraklarına sürmek ya da Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gerekir.¹⁹⁶

Cephelerdeki savaşın güvenle sürdürülebilmesi ve yurt içindeki emniyetin sağlanabilmesi için düşmanla işbirliği yaptığı sabit olan Ermeni tehdit unsurlarının, Başkomutanlığın teklifleri doğrultusunda hassas bölgelerin dışına çıkarılması amacıyla Osmanlı Hükümeti son çare olarak Tehçir Kanunu adıyla meşhur sevk ve iskân kanununu çıkarmıştır.¹⁹⁷

Kanunun tam adı: “Seferde Hükümet icraatına karşı gelenler için askeriye tarafından alınacak tedbirler hakkında geçici kanun” dur. Dört maddeden oluşmaktadır. Maddeler şu şekildedir.

Madde 1: Sefer zamanında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki komutanları halk tarafından herhangi bir şekilde hükümet emirlerine ve ülke savunmasına ve güvenliğin korunmasına dair icraat ve düzenlemelere karşı muhalefet ve silahlı saldırı ve direniş görürlerse derhal askeri kuvvetler ile en şiddetli surette bastırmaya ve saldırı ve direnişi kökünden imha etmeye yetkili ve mecburdurlar.

¹⁹⁶ Kemal Çiçek, (2005): *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI. Dizi-Sayı: 110, Ankara: s. 37

¹⁹⁷ Bektaş, 2001: 117

Madde 2: Ordu ve müstakil kolordu ve tümen komutanları askeri gerekliliklerden dolayı veya casusluk ve ihanetlerini hissettikleri köy ve kasabaların halkını tek olarak veya topluca diğer yerlere gönderip, yerleştirebilirler.

Madde 3: Bu kanun yayın tarihinden itibaren geçerlidir.

Madde 4: Bu kanunun hükümlerinin yürürlüğünden Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı görevlidir.¹⁹⁸

26 Mayıs 1915 tarihinde Başkomutanlık Vekaleti'nden Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda şu hususlar özetinde durulmuştur.

Ermenilerin Doğu vilayetlerinden ve Zeytun'dan buldukları yerlerden Diyarbakır güneyine, Fırat Vadisi'ne, Urfa civarına, Süleymaniye civarlarına taşınması(nın) sözlü olarak kararlaştırılmış olduğu yüksek bilginiz dahilindedir. Yeniden fesat ocakları meydana getirmemek için Ermenilerin yer değiştirmelerinde aşağıdaki düşüncelerin kural kabul edilimesi rica olunur.

- 1- Ermeni nüfusu, nakledildikleri yerdeki aşiretler ve İslam kuvvetlerinin yüzde onu oranını aşmamalı,
- 2- Nakledilecek Ermenilerin yapacakları köylerin her biri elli evden fazla olmamalı.
- 3- Nakledilen Ermeni aileleri seyahat ve taşınma yoluyla yakın taraflara bile yer değişikliği yapmamalıdır. Yapılan işlerin sonuçlarından sürekli olarak bilgi verilmeside ayrıca rica olunur.¹⁹⁹

4. 3. Tehçir Kararının Uygulanması

10 Haziran 1915 tarihinde yayınlanlanan talimatname ile sevk ve iskana tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. Malların korunması için 28 Haziran 1915 tarihli

¹⁹⁸ Takvim-I Vekâyi, No: 2189, 1 Haziran 1915; Özdemir v.d., 2007: 64

¹⁹⁹ ATASE A., BDHK., Klasör:44, Dosya: 207, Fihrist: 2-2,-2-3; Özdemir v.d., 2007: 68

“terkedilmiş malların korunması ve deftere kaydedilmesi hakkında” Kayseri Mutasarrıflığı’na gönderilen yazıda Emvâl-i metrukenin korunması ve deftere geçirilmesi hakkında mülkiye ve maliye memurlarından meydana gelen komisyon oluşturulması gerekli olduğu belirtilmiştir.²⁰⁰ Oluşturulan komisyonlar boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tespit ederek, ayrıntılı defterlerini tutacaklardı. Defterlerden biri mahalli kiliselerde korunacaktı. Bozulabilir eşya ile hayvanlar açık arttırma ile satılacak ve parası korunacaktı. Komisyon bulunmayan yerlerde, bu görevi mahalli görevliler yerine getirecekti. Bu malların korunmasından Ermeniler dönünceye kadar hem komisyon hem de mahalli idareler sorumlu olacaklardı.²⁰¹

Tehçir doğrudan doğruya cephelerin güvenini sarsacak bölgelerde uygulanmıştır. Kafkasya ve İran cephesinin gerisinde bulunan Erzurum, Bitlis ve Van bölgeleri ile Sina Cephesi gerisinde bulunan Mersin ve İskenderun bölgelerinde uygulanmıştır. Sonradan bu uygulama isyan çıkarma ve Ermeni komitecilerine yataklık eden diğer vilayetlerdeki Ermenileri de kapsam içine almıştır.²⁰²

Ermenilerin yerleştirilecekleri bölge genişletilerek Kerkük Sancağı’nın İran sınırına seksen kilometre mesafede bulunan köy ve kasabalarda dahil olduğu halde Musul Vilayeti’nin güney ve kuzey kısmı ve Halep Vilayeti’nin doğu ve güney kısmı ve Suriye Vilayeti’nin Havran ve Kerek Livaları içindeki köy ve kasabalarda Müslüman halkın yüzde onu ölçüsünde dağıtılmaları kararlaştırılmıştır.²⁰³

Adana, Ankara, Aydın, Bolu, Bitlis, Bursa, Canik, Çanakkale, Diyarbakır, Edirne, Eskişehir, Erzurum, İzmit, Kastamonu, Kayseri, Karahisar, Konya, Kütahya, Elazığ, Maraş, Niğde, Samsun, Sivas, Trabzon, ve Van şehirlerinden Halep, Rakka, Zor, Kerek, Havran, Musul, Diyarbakır, Cizre’ye Ermeniler sevk edilerek iskân edilmiştir.

²⁰⁰ BOA., DH., ŞFR., No: 54/226; Özdemir v.d., 2007: 125

²⁰¹ Karacakaya, 2005: 258

²⁰² Selvi, 2004: 72

²⁰³ BOA., DH., ŞFR., No: 54/308; Özdemir v.d., 2007: 145

4. 4. Tehcir Edilen Ermenilerin Masraflarının Karşlanması

Hükümet, Ermenilerin için gerekli iaşe ve iskan masraflarının muhacirin tahsisatından karşılanmasını sürgün edilen Ermenilerin borçlarının alınmamasını muhacirin tahsisatının beşyüz bin kuruşluk havalinin yiyecek ve yerleşme masrafları olarak gönderilmesini, Ermeni kabilelerinin iaşeleri için verilen tahsisatın yeterli olup olmadığı ve bunun mal sandıklarından ödenip ödenmediğinin araştırılmasını, erkekleri nakledilen Ermeni ailelerin Ermeni ve ecnebi olmayan köy ve kasabalara dağıtılıp, ayrı ayrı iskanları ve iaşelerinin muhacirin tahsisatından muhtaç oldukları eşyalarında terk edilmiş mallardan karşılanmasını ilgili vilayetlere mutasarrıflıklara bildirmiştir.²⁰⁴

4. 5. Tehcir Edilen Ermenilerin Mal ve Eşyalarının Durumu

Ermenilerin birlikte götüremeyecekleri eşyanın değeri hükümet tarafından sahiplerine ödeneceği için terkedilen malların korunması için sahipleri adına açık arttırma ile satılması gerektiğine dair 9 Haziran 1915 tarihinde Erzurum Valiliği'ne telgraf gönderilmiştir.²⁰⁵ Terkedilen malların korunması ve deftere geçirilmesi hakkında mülkiye ve maliye memurlarından bir komisyon oluşturulması gerekliliği ilgili birimlere bildirilmiştir.²⁰⁶ Ermenilerin gönderileden önce yazıyla bildirilmek suretiyle taşınabilir mallarını Müslüman halka belli değer karşılığında satıp devredebilecekleri²⁰⁷ belirtilmiştir.

Batum ve civarından gelen mültecilerin her durumda boşaltılan köy ve kasabalara yerleştirilmesi ve emlak ve arazinin imarının sağlanması karşılığında veya geliri yarı yarıya bölünmek kiraya verilmesi gerektiği, durmakla bozulacak eşya ve hayvanların yönetmeliklerdeki tarifler çerçevesinde satışı, evlerde toplanan eşya ve malların bilindiği takdirde sahipleri adına, olmadığı takdirde bulunduğu yer adına kaydedilerek, korunmuş yerlere tutanak ile konulması ve deftere geçirilmesi, saatlerle mücevherler sahipleri bilindiği takdirde sahipleri adına, bilinmediği takdirde bulunduğu yer adına tür ve kıymetleriyle deftere geçirilerek, bankada ayrıca tutulacak bir kasaya bir kurul huzurunda deftere geçirilip konulmasıyla saklanması, sevk olunan Ermenilere ait vergilerin

²⁰⁴ Karacakaya, 2005: 258

²⁰⁵ BOA., DH., ŞFR., No: 53/303; Özdemir v.d., 2007: 95

²⁰⁶ BOA., DH., ŞFR., No: 54/226; Özdemir v.d., 2007: 125

²⁰⁷ BOA., DH., ŞFR., No: 54/346; Özdemir v.d., 2007: 151

toplanması ertelenmekte olduğundan takibatta bulunulmaması ve bu emlakın hiçbir zaman başkası üzerine kayıtlarının düzeltilmemesi, danışıklı muameleli vekalet ve senetlere itibar olunması²⁰⁸ kararlaştırılmıştır. Memurların, gerçek fiyatı ve peşin para ile Ermenilerden ev alabilmelerine izin verilmiştir.²⁰⁹

Ermenilerin eşyalarının korunması için 11 Ağustos 1915 tarihli tebligatta aşağıdaki tedbirlerin alınması istenmiştir.

- 1- Boşaltılacak bölgelere yabancı, şüpheli ve kimliği bilinmeyen hiçbir kimsenin girmesine ve gezmesine izin verilmemesi, gelmişler varsa, hemen çıkarılmaları.
- 2- Bunlardan ucuz mal almışlar varsa satışın bozulması gibi tedbirlere başvurarak asıl kıymetlerine getirmelerine gayret olunarak, kesin şekilde gayri meşru menfaatlere meydan verilmemesi.
- 3- Bunların istedikleri eşyayı götürürebilmelerine izin verilmesi.
- 4- Götürmeyecekleri eşyadan durmakla bozulan eşya ile zaruri ihtiyaçlardan olanların açık arttırma ile satışı.
- 5- Nakledilmemiş olan eşyadan durmakla bozulmayacakların sahipleri adına korunması.
- 6- Taşınmaz mallar, kira, ipotek, borcunu ödeyerek devretme ve haciz gibi asıl sahibinin mülkiyet ve tasarruf bağıını ortadan kaldırmayacak sözleşmelerin önlenmesi ve göç başlangıcından şimdiye kadar yapılan sözleşmelerin hükümsüz sayılması.
- 7- Danışıklı şekilde düzenlenen sözleşmelere ve akitlere meydan verilmemesi.

²⁰⁸ BOA., DH., ŞFR., No: 54/420; Özdemir v.d., 2007: 155

²⁰⁹ BOA., DH., ŞFR., No: 55/107; Özdemir v.d., 2007: 225

- 8- Satış ve devir gibi kesin satış işlemlerine izin verilmesi ve tanıdıklarının arazi ve emlak satın almasının engellenmesi gerekir.²¹⁰

4. 6. Tehçire Tabi Olmayan Ermeniler

Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermeniler tehçire tabi tutulmamışlardır. Uygun şartlara uyan Ermenilerin, yaşadıkları yerlerde kalmalarına izin verilmiştir. 8 Haziran 1915 tarihli şifreli tebligatta ihraç olunan sancağa bağlı yerlerde ticaret ve diğer şekilde oturan Ermenilerin²¹¹, 9 Haziran 1915 tarihli şifreli tebligatta askeri imalathanede çalışanlarla, muhtaç kadınların²¹², 17 Haziran 1915 tarihli şifreli tebligatta Ermeni Katolik misyonerler ile Katolik rahiplerin²¹³, 28 Haziran 1915 tarihli şifreli tebligatta Duyûn-ı Umûmiye'de görevli Ermeni memurların²¹⁴, 15 Ağustos 1915 tarihli şifreli tebligatta Ermeni mebus ve ailelerinin²¹⁵, yine aynı tarihli bir başka tebligatta daha önce sevk edilmemiş olan Protestan Ermenilerin²¹⁶, 17 Ağustos 1915 tarihli şifreli tebligatta demiryolunda çalışan Ermeni memurlarıyla ellerinde hizmetlerine ait belge bulunan amele ve diğer çalışanların²¹⁷, yetimhanedeki kadın öğretmenlerin ve çocukların²¹⁸, asker, subay ve sıhhiye subayı ailelerinin²¹⁹, hasta ve gözleri görmeyen Ermenilerin sevk edilmemesi²²⁰ ilgili vilayet ve Mutasarrıflıklara şifreli tebligatlar ile bildirilmiştir.

4. 7. Tehçir Edilen Ermenilerle İlgili Alınan Tedbirler

Ermenilerin tehçir sırasında varacakları yere güvenli bir şekilde ulaşmaları, yapılan göç işleminin amacına ulaşması açısından çok önemliydi. Ermenilerin yolda göç sırasında başlarına istenmeyen şeylerin gelmesi devlet tarafından istenmeyen bir olaydı. Fakat dönemin şartları göz önüne alındığında bazı şiddet, saldırı gibi olayların yaşandığı görülmüştür. Osmanlı Hükümeti Ermenilerin mal ve can güvenliğini sağlamak için elinden

²¹⁰ BOA., DH., ŞFR., No: 54/381; Özdemir v.d., 2007: 191

²¹¹ BOA., DH., ŞFR., No: 53/295; Özdemir v.d., 2007: 89

²¹² BOA., DH., ŞFR., No: 53/303; Özdemir v.d., 2007: 95

²¹³ BOA., DH., ŞFR., No: 54/5; Özdemir v.d., 2007: 113

²¹⁴ BOA., DH., ŞFR., No: 54/221; Özdemir v.d., 2007: 127

²¹⁵ BOA., DH., ŞFR., No: 55/19; Özdemir v.d., 2007: 203

²¹⁶ BOA., DH., ŞFR., No: 55/20; Özdemir v.d., 2007: 201

²¹⁷ BOA., DH., ŞFR., No: 55/48; Özdemir v.d., 2007: 217

²¹⁸ BOA., DH., ŞFR., No: 55/42; Özdemir v.d., 2007: 219

²¹⁹ BOA., DH., ŞFR., No: 55/18; Özdemir v.d., 2007: 207

²²⁰ BOA., DH., ŞFR., No: 56/27; Özdemir v.d., 2007: 265

gelen bütün çabayı göstermiştir. 16 Kasım 1915 tarihli şifeli tebligatta, Ermenilerin sevkleri sırasında yörelerce meydana gelen suistimaller ve aykırı muameleler hakkında soruşturma yapmak üzere Temyiz Mahkemesi Başkanı Hulusi Bey başkanlığındaki kurul içerisinde yer alan Seyit Haşim Bey hastalığından İstanbul'a döneceğinden, yerine Şûrâ-yı Devlet Üyeleri'nden İsmail Hakkı Bey atanmış ve Konya'da bulunan kurula gönderilmiştir.²²¹

14 Haziran 1915 tarihli şifreli tebligatta ihraç olunan Ermenilerin yollarda hayatlarının korunması, sevk sırasında kaçanların ve memurlara saldıranların cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir.²²² Ermenilerden beşyüz kişilik bir kafilenin Erzincan ile Erzurum arasında Kürtler tarafından katledildiği Erzurum valiliğince bildirilmesi üzerine, Ermenilerin yollar üzerinde bulunan aşiretler ile köylülerin saldırılarına karşı her türlü vasıtanın tamamlanması ile ve öldürme ve zorla almaya cesaret edeceklerin şiddetle cezalandırılması gerektiği Diyarbakır, Elazığ, Bitlis valiliklerine bildirilmiştir.²²³ 26 Haziran 1915 tarihli şifreli tebligatta koruma altında Erzurum'dan sevk olunan Ermeni kabilelerinin dersim eşkiyası tarafından yolları kesilerek öldürüldükleri ve bunların ellerinden Ermeni kabilelerini kurtarmak mümkün olmadığı Erzurum Valiliği tarafından bildirilmiştir. Dersimliler'in bu şekilde süren cinayetleri kesinlikle uygun olamayacağından gelen kabilelerin korunmalarının sağlanmasına ait tedbirlerin süratle alınması Elazığ Valiliği'ne bildirilmiştir.²²⁴ İstasyonlarda toplanmış Ermenilerin bir an önce bellirlenen yerlerine sevkine ve iaşelerinin sağlanmasına özen gösterilmesi ve saldırıdan korunmalarına dikkat edilmesi²²⁵, Şarkışla Kaymakamı Cemil Bey, Ermenilerin sevki sırasında uygun olmayan hal ve hareketlerinden dolayı azledilmesine²²⁶, Pınarbaşı Kaymakamı Hamit Bey, yerel Ermenilerin gönderilmesi sırasındaki uygun olmayan usul ve hareketlerinden dolayı azledilerek, soruşturma evraklarının askeri mahkemeye gönderilmesine karar verilmiştir.²²⁷ Urfa'dan Resülayn ve Nusaybin yoluyla giden Ermeni kabilelerine Arapların ve aşiretlerin saldırması üzerine, bu kabilelerin yollarının değiştirilmesine karar verilmiştir.²²⁸ Urfa'dan Rakka'ya gönderilen ilk kabileye katılan muhafız jandarmaların dikkatsizliğinden dolayı

²²¹ BOA., DH., ŞFR., No: 58/38; Özdemir v.d., 2007: 387

²²² BOA., DH., ŞFR., No: 54/10; Özdemir v.d., 2007: 111

²²³ BOA., DH., ŞFR., No: 54/9; Özdemir v.d., 2007: 107

²²⁴ BOA., DH., ŞFR., No: 54/162; Özdemir v.d., 2007: 117

²²⁵ BOA., DH., ŞFR., No: 55-A/77; Özdemir v.d., 2007: 253

²²⁶ BOA., DH., ŞFR., No: 57/105; Özdemir v.d., 2007: 347

²²⁷ BOA., DH., ŞFR., No: 57/116; Özdemir v.d., 2007: 349

²²⁸ BOA., DH., ŞFR., No: 57/277; Özdemir v.d., 2007: 357

sevkiyat sırasında uygunsuzluklar meydana geldiği için bu jandarmaların askeri mahkemeye teslimine karar verilmiştir.²²⁹

4. 8. Ermeni Dul, Yetim ve Çocuklarının Durumu

26 Haziran 1915 tarihli şifreli telgrafta sahipsiz Ermeni çocuklarının şimdilik buldukları yerlerde kalmalarına²³⁰, erkekleri sevk edilip veya eskerde bulunup da kimsesiz ve velisiz kalan aileler yabancı ve Ermeni bulunmayan köylere ve kasabalara ayrı ayrı dağıtılmalarına, genç ve dul kadınların evlendirilmelerine, on iki yaşına kadar olan çocukların bizim yetimler yurdu ve öksüzler yurduna dağıtılmalarına, yetim yurtlarının mevcudu yetmediği takdirde hali vakti yerinde olan Müslümanlar yanına verilmelerine, bunları kabul ve terbiye edecek hali vakti yerinde Müslümanlar bulunmadığı takdirde göçmenler ödeneğinden ayda otuz kuruş iâşe masrafı verilmek şartıyla köylülere dağıtılmasına karar verilmiştir.²³¹ Ermeni kızlarından ebeveyni bulunanların ebeveynlerine verilmesi ve bulunmayanlarında yetimler evinin uygun bir yerine yerleştirilmesine karar verilmiştir.²³²

4. 9. Sevkiyatın Durdurulması

Dahiliye Nazırı Talat Paşa 15 Mart 1916 tarihinde Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Bursa, Sivas, Kastamonu, Konya valiliklerine, İzmit, Bolu, Samsun, Balıkesir, Kayseri, Kütahya, Niğde, Eskişehir, Maraş Mutasarrıfları'na gönderdiği şifreli telgrafla, görülen lüzum ve askeri gerekten dolayı, Ermeni sevkiyatının durdurulması kararlaştırıldığından, şimdiye kadar çıkarılanlardan başka artık hiçbir sebep ve vesile ile Ermeni ihraç edilmemesini bildirmiştir.²³³

²²⁹ BOA., DH., ŞFR., No: 57/309; Özdemir v.d., 2007: 361

²³⁰ BOA., DH., ŞFR., No: 54/163; Özdemir v.d., 2007: 121

²³¹ BOA., DH., ŞFR., No: 63/142; Özdemir v.d., 2007: 443

²³² BOA., DH., ŞFR., No: 68/95; Özdemir v.d., 2007: 471

²³³ BOA., DH., ŞFR., No: 62/21; Özdemir v.d., 2007: 425

5. Rusya'nın Ermenisiz Bir Ermenistan Politikası

Rusya, kendi hizmetinde bulunan birtakım Ermenilerle, Fransa'ya karşı güya Ermeni hak ve menfaatlerini ta Adana ve Mersin bölgelerine kadar "korumaya" çalışırken asıl kendi elindeki bölgelerde Ermeniler aleyhinde bir siyaset gütmüştür.

Çarın 21 Kasım'da Fransız Büyükelçisiyle görüşürken Ermenilere bir muhtariyet vermek veya Ermenistan adını verdiği Anadolu kısımlarını Rusya'ya katmak gibi iki şık arasında duraksadığını söylediğini görmüştük. Bu, daha Osmanlının yeni savaşa katıldığı ve Kafkas Cephesinde vuruşmaların henüz gelişmemiş olduğu bir devire aittir. Ruslar, Sarıkamış yıkımından faydalanarak Doğu Anadolu'ya girdikten ve Çanakkale vuruşmaları yüzünden oralara önemli Türk kuvvetleri gönderilemeyeceği anlaşıldıktan sonra "Ermenisiz Ermenistan" siyasasını gütmeye koyulmuşlardır. Bu işe, daha Osmanlı tehciri olmadan, Doğu ve Orta Anadolu Ermenileri güneye sürülmeden dahi başlamışlar ve tehcirden sonra da devam etmişlerdir. Rus orduları, Ermenisiz bölgeleri ele geçirdikçe, yerlerinden çıkarılmış veya kendiliklerinden ayrılmış Ermenilerin oralara geri gelip ister kendi yerlerine ister Türk ordusu ile birlikte çekilmiş olan Müslümanların yerlerine yerleşmelerini engellemiştir ve oralara Rus Kazaklarını yerleştirmeye kalkışmışlardır. Böylelikle "Muhtar Ermenistan" düşüncesi kağıt üzerinde gerçekleştirilse bile, ahalinin çoğunluğu, Müslümanlarla Rus Kazakları olacak olan bir bölgede, oranın adı ne olursa olsun, bu tabir anlamsız bir sözden ileri gitmeyecek ve ülke gerçekten bir Rus vilayeti durumunda bulunacaktır.²³⁴

Bu politika, Ermenilerin yardımıyla Van'ın alınmasından hemen sonra başlamıştır.

Kafkas ordusunun fiili komutanı olan General Yudenic'in 5-18 Nisan 1915'de Kafkas Genel valisine yazdığı, onun tarafından beğenilen bir yazı bunu göstermektedir. Rus General Yudenic, bölgede Eleşkirt ovasında yerel geçinme kaynaklarının kurumuş olması yüzünden ordu tarafından çekilen sıkıntıları ve hele atların otsuz kalmalarını anlattıktan sonra şunları eklemiştir:

---

²³⁴ Bayur, 2007: 436

“ ... Ermeniler bu arazileri firarilerle işlettirmeyi teklif ediyorlar. Bu teklif harpten sonra, Ermenilerden bu araziye geri almak ve buralarının kendilerine ait olmadığını ispat etmek güç olacağı için kabule gayr-ı şayan bulunuyorum. Bu hal Türk-Rus harbinden sonra Ermenilerin işgal etmiş oldukları arazi hakkında vaki olmuştur.

Bana bu hudut arazisinin Rus unsuru ile iskanı çok şayan-ı arzu görünüyor. Bu sebeple Rus menfaatlerine daha faydalı olacak başka bir planın tatbikinin muvafık olacağını mütalaa ediyorum.

Zat’-ı âlileri bugünden itibaren Türklerin işgal ettikleri yerlere ve bütün Kürtlerin Eleşkirt’teki yerlerine, Diyadin’e, Bayezit’e, Kuban ve Don’dan getirilecek ahalinin yerleştirilmesi ve bu suretle bir hudut Kazak kütlesi vücade getirilmesi hakkındaki raporumu tasvip buyurmuşlardı. Fakat bu ancak harpten sonra Eleşkirt ve Bayezit’in memleketimize ilhakından Don ve Kuban Kazaklarının bu arazinin kıymeti, serveti hakkında -adamları vasıtasıyla tahkikat yaptırarak- icap eden malumatı almalarından sonra olacaktır.

Bu sebeple şimdiden Don ve Kuban amele bölükleri getirerek orduların otlarının biçtirilmesi lazımdır. Harbin sonundan evvel memleketi öğrenecek, tanıyacak olan bu bölükler Kuban ve Donluların adamları vazifesini görecekler ve muhacereti hazırlamakla beraber asker için icap eden ot ihtiyacını temin edeceklerdir.

Eğer zat-ı alileri bu projeyi tatbik bulurlarsa bu adamların nakliye vasıtalarımızın azlığı sebebiyle iaşeleri bize yük olmamak için, hayvanları ve atlarıyla beraber gelmelerini ve kendilerini müdafaa için de kolaylaştırılmalarını teklif ederim.”²³⁵

1915 yazında, Rus-Ermeni münasebetleri çok gerginleşmiştir. Ruslar, Doğu Anadolu’da elden geldiği kadar az Ermeni bulunmasını istemektedir ve hatta Müslümanları onlara tercih etmektedir. Bunu sebebi şudur: Ermeniler daima Batı devletlerinden yardım umabilirler, Batı kamuoyuna başvurabilirler, kendilerine vaat edilen muhtariyeti isteyebilirler, özet olarak Ruslara güçlükler çıkarabilirler. Türk, Kürt ve Çerkezler, yani

---

²³⁵ Bayur, 2007: 437

Müslümanlar için o devirde böyle bir ümit yoktur. Dolayısıyla bu sonuncular, Rusların daha çok işlerine gelmektedir.

Ruslar, Doğu Anadolu'da Ermeniler aleyhindeki siyasetlerini bunların Müslümanlara aşırı zulmettikleri görüşü ile ilişkilendirmişlerdir. Bu, onlar için bir sebep değil bir bahane olmakla birlikte, çok gerçek ve acı olaylara dayanmakta ve Rusları haklı gösterecek özdedir. Esat Uras tarafından Rus ve Ermeni resmi kaynaklarından birçok belgeler toplanmıştır. Bunlar arasından, üzerinde durduğumuz devreye ait ikisinin özeti şöyledir:

2-15 Temmuz 1915'te Açmiyazin Katogitosu V. Keork, Genel Vali Vorontzof, Doşkof'a gönderdiği bir yazıda şunları belirtmektedir:

“Türkiye Ermenileri, Rus ordusunu sevinçle karşıladılar, Ermeni gönüllüleri ona her türlü hizmette bulundular. 1877-78 Savaşı sırasında da böyle yapmışlardı. Bugün Rus elinde bulunan Osmanlı topraklarında, Ermenileri rahatsız eden bir yön kalmamıştır. Yalnız General Apasiyev'in harekette bulunduğu bölge ayrıdır. Orada, Türkiye Ermenilerine karşı kötü davranılmaktadır (..).”

V. Keork şöyle devam etmektedir:

“(..) Türkiye Ermenistan'ının bu kısmında tagallübe, tahakküme karşı yalnız Ermenilere muavenet ve himaye gösterilmemekle kalınmıyor. Bilakis Hıristiyan ahalinin himayesine ait her müracaat, tahkir ile mukabele görüyor ve bu da halka karşı Kürt aşiret reislerinin, Çerkezlerin cezasız kalan zulümlerini mütemadiyen tatbik etmelerine sebep oluyor.

Ermenilere, Malazgirt müstahkem mntikasına girmek yasak edildiği halde, daha dün Rus askerlerine taarruzda bulunan İslamlar, Çerkezler baştan ayağa kadar silahlanmış oldukları halde tamamıyla serbest bir halde, ceza görmeden Ermeni köylerine hücum etmektedirler. Halbuki ellerinde silahla düşmana karşı harp etmiş olan Ermeniler, takibata maruz bulundurulularak silahtan tecrit edilmekte ve şerefli Rus ordusu saflarında gönüllü olarak umumi düşmana karşı sırf hislerine tebaan (uyarak) harp etmiş olan Ermenilerin umumiyetle bir düşman muamelesine maruz bulundurulmak suretiyle izzet-i nefisleri, milli

hissiyatı yaralanmaktadır. Bütün bunların neticesinde zikrolunan mıntıkadaki Ermeni ahalinin içinde buldukları dehşet ve rahatsızlığın sebebi anlaşılır (..).”²³⁶

Temmuz 1915 ayında Ruslar, yeni Ermeni milisleri kurmak işini, eskiler arasında intizam kuruluncaya kadar durdurmuşlardır. Bunun sebebi şu belgeden anlaşılmaktadır:

Ordu kumandanı başkumandana arz eder: General Nikolayef, Van’dan bildiriyor. “Çalınmış ganaimi götüren Ermeni gönüllülerini bırakmayan askerlerimize, bu gönüllüler tarafından birçok şakavat ve yağma yapılmıştır. Bu cinayetlere son vermek için Van’da bir divan-ı harp teşkil edilmiştir.”

Bu iki belge, ilk balayından sonra Rus ve Ermenilerin karşılıklı durumlarını ve Rusların eline düşmüş olan Doğu Anadolu’daki genel durumu belirtmektedir.

Ruslar, Ermenilere karşı en çok Kafkas ve İran sınırları bölgelerinde titiz davranmışlardır. Amaçlarından biri; Anadolu, Kafkas ve İran Ermenilerinin bir kütle olarak kalmalarını önlemektir. Bu yüzden o bölgelere Rus Kazaklarının yerleştirilmek istenildiği ve buna başlanıldığı gibi, Kürt ve Çerkezlere de bazen Ermeniler aleyhine yüz verilmiştir. Rus Hükümeti, birbirinden Kazaklar ve Müslümanlarla ayrılmış ve hiçbir yerde çoğunluk durumda bulunmayan Ermenilerden de o derece kuşkulananmamıştır.

Van bölgesine giren Rus ordusu, 1915 Temmuz’unun son ve Ağustos’unun ilk haftasında yenilerek geri atılmıştır. O anlar, Rus-Ermeni gerginliği anlarıdır. Bu vuruşmalar üzerine, Mareşal Fevzi Çakmak şunları yazmıştır:

“Maslofski’nin ifadesine göre, Kılıçgediği’nde durup müdafaa edememelerinin sebebi, Ruslarla birlikte birçok Ermeni muhaciri olup araba eşya ve hayvan sürüleriyle bütün yolları tıkamış olmaları ve kıtaatla karmakarışık bir halde bulunmaları idi. Piyadeler, hassaten süvariler, muhacirleri muhafazaya mecbur kalıyorlardı. Görülüyor ki Ruslar, Ermenilerden umdukları yardımı görememişler ve bilakis başlarına bela olmuşlardır. Bu

---

²³⁶ Bayur, 2007: 438

ifade aynı zamanda bu havalı Ermenilerinin tehcirden masun kaldıklarına, bilakis İslamlara yaptıkları mezalimden korkarak kaçtıklarına delalet eder.”²³⁷

6. Fransa'nın Büyük Suriye Projesi

Fransa gelişen dokuma sanayisi için gereken pamuk hammaddesini, Amerika'da iç savaşın çıkmasıyla başka kaynaklardan temin etmeye çalışacaktır. Mısır'lı İbrahim Paşa'nın sulu pamuk üretimi yaptırdığı bereketli Çukurova toprakları, Fransa için ilgi ve yatırım alanı olacaktır. Fransız'lar 1864'te Çukurova'da pamuk işletme fabrikası kurdular. Amerikan iç savaşının 1865'te sona ermesiyle Çukurova'dan pamuk ihracatında büyük düşüşler görüldü. Buna rağmen Amerika pamuk tohumları köylülere bedava dağıtılarak üretim devlet tarafından desteklendi.

Fransa, Kilikya diye tabir ettiği Çukurova'yı Suriye'nin bir parçası olarak görmektedir. Fransa'nın gözünde Çukurova, “Alp Dağları'na sahip bir Mısır” idi. Fransa'nın sanayi hammaddesi olarak pamuğa çok ihtiyacı vardı. Fransa pamuk ihtiyacının %7.4'ünü kendi sömürgelerinden karşılıyordu. Geriye kalan pamuk ithalatını Amerika Birleşik Devletleri'nden ve İngiltere'den karşılıyordu. Dışa bağımlılıktan kurtulmak isteyen Fransa, Çukurova ve civarını elde etmek istiyordu. Bu bölge Bağdat demiryollarının da birleşme noktasıdır ve ele geçirildiği takdirde Bağdat demiryolları da Fransa'nın kontrolün geçecektir.²³⁸

Fransız kamuoyu Kilikya'yı iyi tanımamakla beraber, 1919 sonlarına kadar, güçlükleri düşünmeden istemeye devam etti. Şüphesiz orayı, daha iyi tanıdığı Suriye'nin parçası sanmaktaydı. Kilikya'yı koloni haline sokmayı tasarlayan resmi makamlar ise raporlar bile hazırlatmıştı. Bunlardan biri Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiserliği mensuplarından ziraat mühendisi Aehard'a yaptırılmıştı. Mühendis, 1919'da bölgeyi dolaşmış ve raporunda, “Marsilya'ya çok uzak olmayan Kilikya ile Kuzey Suriye'yi elimizde tutmak ve pamuk üretimini geliştirmekte çıkarımız vardır” diyordu. “Bunu yaparken, her koloniciyi bekleyen güçlüklerle karşılaşmayacak, büyük düşmanımız mağlup Almanya'nın yerine geçerek onun başlattığı eseri tamamlayacağız.”

²³⁷ Bayur, 2007: 439

²³⁸ Bildirici, 1999: 93

Ne var ki Fransızların bu hevesleri gerçekleşmeyecek ve Kilikya ovaları 1920'den itibaren Fransa kamuoyuna tehlikeli bir bataklıktan farksız görünecektir.²³⁹

Fransız yetkilileri bu yöreler için ayrıca şunları söylemişlerdi. “Kilikya'nın Fransızlar tarafından işgali, stratejik ve ekonomik sebeplerle Suriye'nin tarih müdafasını teşkil eden Toros geçitlerini ele geçirmeyi istilzam etmektedir...” Suriye de kurulacak Fransız hakimiyetinin devamını sağlamak için Toros Tünelleri'ni ele geçirmek, aynı zamanda Çukurova'ya da hakim olmak demektir.

Bu bölge üzerinde Fransızların tatbik etmeyi düşündükleri başka fikirleri de vardı. Fransa daha önce tehçir kanunu ile bölgeden uzaklaştırılan Ermenileri tekrar Çukurova'ya getirip, eski yerlerine yerleştirmek istiyordu. Fransızlar Ermenileri niçin buraya yerleştirmek istiyorlardı sorusuna gelince; bunun sebebi gayet açıktı. Çünkü onlar Ermenilerden istifade etmek ve bu doğrultuda da Ermenileri Türk insanına karşı maşa olarak kullanmak isterken, aynı zamanda da Ermenilere Çukurova'da bir devlet kurmayı vaad ediyorlardı. Ayrıca Fransızlar, bölgeyi terketmek durumuna gelince; burada ortaya çıkacak boşluğu bir Ermeni devletçiği ile doldurabileceklerini de düşünüyorlardı.

Böylece Türk Devleti ile, güneydeki yani Suriye'de yaşayan müslüman Araplar arasında bir tampon devlet kurulacak ve müslümanların birleşmeleri de önlenmiş olacaktı. Bu konuda Mustafa Kemal Büyük Nutuk'ta meseleye şöyle bir açıklık getirmektedir: “..Halen emebi taht-ı işgalinde bulunan mantıktan, Kilikya'yı Arabistan ile Türkiye arasında bir etat tampon vücuda getirmek maksadiyle anavatandan ayırmak arzusunda bulunulduğu mevzu bahis edildi. Anadolu'nun en koyu Türk muhiti ve en mahsuldar ve zengin bir mıntıkası olan bu kıtanın hiçbir suretle ayrılmasına muvafakat edilmeyeceği...” Böylelikle bu bölgede Fransa'nın denetiminde bir Ermeni Hıristiyan devleti oluşturarak iki islam ahalisi arasında bir bifak sokmak niyetinde olduklarını görebiliriz.²⁴⁰

²³⁹ Sefa Koyuncu, (2001): *Don Kişot Sendromu Ermeni Soykırım Komedyası*, Bab-ı Ali Kültür Yayıncılığı, İstanbul: s. 84

²⁴⁰ Süleyman Hatipoğlu, (2003): *Çukurova'da Fransız Ermeni İşbirliği (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: s. 944-945

Fransa, Doğu Anadolu'da Rusya'nın "Ermenisiz Ermenistan" kurma politikasına destek verirken "Küçük Ermenistan"ın yani Ortaçağ'da yaşamış olan "Kilikya Ermeni Krallığı"nı yeniden canlandırmaya, 20.yüzyıla taşımaya çalışacaktır. Neden?

Amacı, Dünya Savaşı sonunda Osmanlı toprakları üzerinde kurulacak olan "Büyük Suriye" Devleti'ne katmak, Ortadoğu'da güç dengesini kendi lehine çevirmek, Doğu Akdenizi kontrol etmektir.²⁴¹

Çukurova'nın inceden inceye araştırılmasıyla bölgenin maden kaynakları bakımından da zenginliği artık ortaya çıkarılmıştır. Misis, Osmaniye, Adıran Gökşun civarlarında bakır, kurşun, gümüş, sert demir üretimi yapılmıştı. Bu maden sahaları için Osmanlı-Fransız, Fransız-İngiliz ortaklığı firmalara ruhsat verilmiştir. Feke Yahyalı arasındaki Aladağlarda 1885 yılında üç Fransız firmasına demir, çinko, altın ruhsatı verilmiştir. Saimbeyli merkez olmak üzere, Feke-Kozan arasında Akkaya'da florit ve kömür işlendi. Demir elde edilmesinde ilk defa florit kullanıldığı bu bölgede görülmüştür. Mağara Suyu ve Gökşu Nehri boyunca kurulmuş körukle işleyen fırınlarda, her Ermeni nüfus başına 5 ton demir, 501 kg. çinko, 300 kg. kurşun üretimi yapılıyordu.²⁴² Bütün bu nedenler, Fransa'nın bölge ile neden bu kadar yakından ilgilendiğini açıklamaktadır.

6. 1. Dünya Savaşı İçinde Fransız-Ermeni İşbirliği: Küçük Ermenistan Projesi

Dünya Savaşı devam ederken Londra'da İngiltere Dışişler Bakanı Sir Mark Sykes'ın da hazır bulunduğu bir toplantıda Fransa temsilcisi George Picot ile Türkiye Ermenileri adına Bogos Nubar arasında bir anlaşmaya varıldı. George Picot Ermenilerin bir "Doğu Lejyonu" (Legion d'Orient) teşkil etmelerini istemişti. Bogos Nubar da Ermenilerin buna hazır olduklarını yalnız teşkil edecekleri gönüllü birliklerin Ermenistan'ın bağımsızlığı için çalışacağını, Fransa'nın kendilerine yardımcı olması gerektiğini söylemişti. Bogos Nubar devamlı, Ermeni gönüllülerinin iki yıldır Fransız ordusunda savaştığını, artık şimdi kendi vatanlarını kurtarmak için savaşmak istediklerini söylemişti. Georges Picot bu isteğin çok normal olduğunu söyledi.

²⁴¹ Dilan, 2006: 23

²⁴² Bildirici, 1999: 97

Paillares anlatmaya devam ediyor:

“ ... Neticede bu konu aydınlandı. Gönüllülerle birlikte en iyi sonucu elde etmek için, Savaşın sonra, Fransa'nın Kilikya'yı almasının ardından mutlaka otonom bir Ermenistan yaratılacaktır ... Picot ona bu güvenceyi verir ... Bundan sonra Ermeni delegasyonu başkanı Bogos Nubar, Mısır'da bulunan oğluna bir telgraf çekerek Fransa'nın Ermenilerin tüm isteklerini kabul ettiğini duyurur.²⁴³

Bogos Nubar'ın oğluna çektiği telgafıta özet olarak, Ermeni gönüllülerin başka topraklarda değil, doğrudan kendi ülkelerini kurtarmak için savaşacaklarını, Fransa'nın İtilaf Devletleri'nin zaferiyle bitecek bir savaşın sonra Kilikya'da Ermenilerin özerk yönetimlerinin sağlanmasını garanti ettiğini, bu telgrafın Dışişleri Bakanlığının (Fransa) şifresiyle gönderildiğini yazmaktadır.

Bu antlaşmadan sonra Romieu başkanlığında bir Fransız misyonu Kahire'ye giderek oradaki çeşitli Ermeni kuruluşlarıyla görüşürler (Kasım 1916). Varılan antlaşma sonunda Ermeni temsilcisiyle Picot şunları kararlaştırırlar:

1. Ermeniler milli isteklerinin gerçekleşmesi için özellikle Kilikya'nın kurtarılması için savaşacaklar,
2. Ermeni gönüllüleri Türklere karşı ve yalnızca Kilikya için savaşacaklar,
3. Ermeni Lejyonu gelecekteki Ermeni ordusunun çekirdeğini oluşturacaktır .

Bu karardan sonra binlerce Ermeni gönüllü olarak yazılırlar. Bunlardan 3 bin kişi Kıbrıs'da bir Fransız komutanın emrinde Doğu Lejyonundan 3 tabur teşkil ederler. Ortadoğu cephelerinde Türklere karşı savaşır. Savaşın sonra 4. taburu da oluştururlar. Bu dördüncü tabura Fransızlar “Ermeni Lejyonu” adını verirler.²⁴⁴

---

²⁴³ Yılmaz, 2002: 203

²⁴⁴ Yılmaz, 2002: 204

Asıl Ermenistan, “Büyük Ermenistan” ve “Küçük Ermenistan” olarak ikiye ayrılmıştır. Asıl Ermenistan’ın çöküşünden sonra teşekkül eden Kilikya’da, Sahil Kilikyası ve Dağlık Kilikya olarak ikiye ayrılmaktaydı. Büyük Ermenistan’ın 15 vilayeti vardı. Küçük Ermenistan’da birinci, ikinci ve üçüncü Ermenistan kısımlarına ayrılmıştı²⁴⁵. Kilikya Ermenistanı’nın sınırları esneklik gösteren ve yüzyıllar boyunca birçok devletin işgal ve istilasına uğramış bir geçit ve çarpışma sahası olan bu bölgelerde hiçbir zaman devamlı, mütecanis ve milli bir Ermenistan devleti mevcut olmamıştır.²⁴⁶

Fransa , Çukurova’da kurulacak bir Ermeni Devleti ile Türkiye’nin Suriye’ye doğrudan müdahalesini önleyecek ve bu ise Suriye’deki Fransız egemenliğine bir güvence teşkil edecekti.²⁴⁷

6. 2. Nüfus Sorunu

Ermeni meselesinde tartışmalara konu olan kavramlardan biride nüfus meselesidir. Ermeniler Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan kurabilmek için daima bölgedeki nüfuslarının müslümanlardan fazla olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat Ermeniler Osmanlı Devleti’nin hiçbir döneminde ve hiçbir yerinde çoğunluk olamamıştır.²⁴⁸ Özellikle Sivas, Bitlis, Elazığ, Erzurum, Van ve Diyarbakır’da Ermenilerin çoğunlukta oldukları, bundan dolayı bu bölgenin “Ermeni Yurdu” olması gerektiği tezi yıllarca propaganda tezi olarak kullanılmıştır.²⁴⁹

6. 2. 1. Osmanlı Devleti’nde Nüfus Sayımı

Osmanlı Devleti’nde XIX. asra gelinceye kadar bugünkü manada bir nüfus sayımı görülmemektedir. XVI. yüzyıla ait, nüfusa ait veriler, genellikle vergi mükellefi olan “hane”, “bennak” ve “mücerret” ile vergi mükellefi olmayan, yani muaf olan muhassıl, hatip, imam, kör, âmâ, malûl, pîr-i fâni, vs.gibi kişileri içine almaktadır. Bu gibi kayıtlar ise, Osmanlı dönemine air en güvenilir kaynak durumunda bulunan *Tapu Tahrir*

²⁴⁵ Uras, 1987: 17

²⁴⁶ Hatipoğlu, 2003: 950

²⁴⁷ Hatipoğlu, 2003: 951

²⁴⁸ Karacakaya, 2005: 30

²⁴⁹ Küçüksöz, 2006: 44

Defterleri'nde bulunmaktadır. Bu defterler müslüman olsun, gayrimüslim olsun bütün mükellefleri kapsamaktadır ve dolayısıyla herhangi bir biçimde kaydedilmeyen nüfus bulunmamaktadır.²⁵⁰

Ermeni meselesinin ortaya çıkışını izleyen dönemde Osmanlı Devleti genelinde ilki 1881/82-1893 ve ikincisi 1910/11 olmak üzere iki nüfus sayımı yapılmıştır. Ancak 1909 yılında da özellikle gayrimüslimlere askerlik yükümlülüğü getirilmesi sebebiyle bir nüfus çalışmasına başlanılmıştır. Bu çalışmanın bütün ülke genelinde yapıldığına veya sonuçlarının nerede yayınlandığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte 1914 yılında yayınlanan nüfus istatistiklerinin özellikle gayrimüslim erkek nüfus hakkında yeni veriler içermesi ve 1914 yılında “Memalik-i Osmaniyye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği” adıyla yayınlanan bir nüfus istatistiği bulunması, bazı yerlerde 1910/11 sayımın sonuçlarının günün ihtiyaçlarına göre yeniden değerlendirildiğini göstermektedir.

Osmanlı nüfus sayımları yapıları, içerik ve demografi yöntemlerinin uygulanması bakımından Batı ülkelerinde yapılan sayımlarla önemli farklılıklar göstermektedir. Osmanlı nüfus sayımlarının asıl yapıma amaçları askere alınacak potansiyel nüfusu ve vergi mükelleflerini tespit olduğundan, 1909 öncesi Osmanlı nüfus sayımları müslüman erkek nüfusun tespiti ile yetinmiştir. Bununla birlikte din görevlileri, İstanbul doğumlular, Mekke, Medine ve Cidde'de oturanlar askerlikten ve vergiden muaf oldukları için nüfus sayımlarında kaydedilmemişlerdir. Müslüman erkek nüfus arasında 50 lira ödeyerek askerlikten muaf olanlar veya başka sebeplerle muafiyet hakkı elde edenler de bulunmamaktadır. Göçebe nüfus da 1880 öncesi sayılmamış, ancak bu tarihten sonraki nüfus sayımlarında sayıma dahil edilmiştir. Buna rağmen sayıma ait veriler, aşiret reislerinin beyanları doğrultusunda olduğundan, tam anlamıyla güvenilir olmaktan uzaktır. Bütün bunlara rağmen Osmanlı nüfus istatistiklerinin erkek nüfus hakkındaki verileri Doğu Anadolu gibi devlet otoritesinin tam olarak kurulamadığı yerler hariç, gerçeğe en yakın olarak kabul edilmektedir.²⁵¹

²⁵⁰ Halaçoğlu, 2006:18

²⁵¹ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, (2004): *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi-Sayı: 101, Ankara: s. 8

1880’li yıllardan itibaren yapılan Osmanlı nüfus sayımlarında kadın nüfusu da tespit edilmeye çalışılmıştır. Sayım sonuçlarında, kadınların sayıları erkeklere nispeten az gösterilmiştir. Ömürlerinin 24 yılını askeri yükümlülük altında geçiren ve savaş alanlarında hayatlarını kaybeden erkeklerin sayısının daha fazla olması şaşırtıcıdır. Dolayısıyla kadınların tam olarak sayılmadığını kabul etmek pek de yanlış olmasa gerektir. Müslüman nüfus ile ilgili önemli bir eksiklik ise, etnik durumu ve mezhep farklılıklarını ortaya koyacak bir tasnif yapılmayıdır. İnsanlar birçok nüfus defter veya sayımlarında Türk, Kürt, Arap gibi ayrıma tabi tutulmadan kaydedilmişlerdir. Bu bakımdan müslüman nüfusun etnik dağılımı hakkında tahminler yapmak zorlaşmaktadır.

Osmanlı sayımlarında ülkedeki gayrimüslimler hakkındaki veriler için de benzeri eksiklikler dile getirilebilir. Osmanlı gayrimüslimleri cizye vergisi mükellefi olduklarından, titizlikle nüfuslarının yazılması gerekmektedir. Ne var ki verginin 15-75 yaş arasındaki nüfustan toplanması ve yine çok sayıda vergiden muaf tutulan kimse bulunması, Osmanlı nüfus bilgilerinin eksiksiz olarak kabul edilmesini güçleştirmektedir. Üstelik gayrimüslimlerden verginin millet liderleri aracılığıyla ve tek tek hane hesabıyla değil de bir paket halinde toplanması geleneği, nüfus hakkındaki verilerin güvenilirliğini zayıflatmaktadır. Cemaat liderleri de, vergi yükünden kaçmak amacıyla, her zaman nüfusu olduğundan düşük gösterme eğiliminde olmuşlardır. İkinci Meşrutiyetten sonra gayrimüslimlerin askere alınma kararının verilmesi ve cizyenin kaldırılması, Osmanlı nüfus sayımlarında dini kimlik temelinde kayıtlara son vermiştir. Bu nedenle 1909 sonrası yayınlanan nüfus istatistikleri daha güvenilir olarak kabul edilmektedir. Yöntem olarak elde edilen verilere birkaç puan ilave edilmesi bu istatistiklerde sıklıkla benimsenmiştir. Özellikle yabancı demografi uzmanları ve seyyahlar bu metodu daha güvenilir ve güncel istatistikler elde etmek için kullanmışlardır.

Osmanlı nüfus sayımları, yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde ele alındığında, en güvenilir verilere sahip nüfus sayımları olarak değerlendirilmektedir. Bu bakımdan, Osmanlı Devleti’nin Ermeni nüfusu da, diğer kaynaklara göre daha güvenli bir şekilde tespit edilebilmektedir. Nitekim aşağıda da işaret edildiği gibi, özellikle bazı otoritelerce daha güvenli nüfus verileri olarak kabul gören konsolosların ve Ermeni Patrikhanesi’nin

rakamları, aslında Osmanlı nüfus sayım sonuçlarının ve salname verilerinin metotsuz bir şekilde yükseltilmesinden ibarettir.²⁵²

6. 2. 2. Ermeni Nüfusu

Çeşitli araştırmalarda detaylı bir analize tabi tutulan sayım sonuçlarına göre 1893 yılında Osmanlı Ermenilerinin İstanbul ve çevresi dahil nüfusu 1.001.465'dir. Yalnız, bu rakam içerisinde Katolik ve Protestan Ermeniler bulunmamaktadır. 1893 tarihli sonuçlarda toplam Osmanlı Protestan nüfus zaten 16.628 kadın ve 18.791 erkek olmak üzere toplam 35.419 olarak kaydedilmiştir. Buna İstanbul ve çevresindeki çoğu Ermeni olan 819 Protestan da eklendiğinde 36.238 sayısına ancak ulaşılmaktadır. Buna karşılık Katolik Ermeniler sayıca çok daha fazladır. Nitekim 1893 tarihli sayım sonuçlarında İstanbul dahil Katolik nüfus 149.786'dır. Bunların yarısı veya çok az fazlasının Ermeni olabileceği düşünülebilir. Çünkü 1910/11 sayım sonuçlarında 89.040 Katolik Ermeni kaydedilmiştir. 1894 yılında Sadaret için hazırlanan ve 1893 sayımını esas alan bir nüfus özeti tablosunda Ermeniler, toplam 998.428 olarak verilmektedir. Bu sayıya Gregoryen olmayan Ermeniler eklenmelidir. 1895 tarihli bir başka belgede ise Ermeni nüfus 1.031.824 olarak verilmiş, fakat Protestan ve Katolik Ermeniler hakkında bir açıklamaya yapılmamıştır. Yine 1897 yılında hazırlanan bir cetvelde 1.042.374 Ermeni kaydedilmektedir. Aynı şekilde Katolik ve Protestan Ermeniler hakkında da bir açıklamada bulunulmamıştır. Ancak etnik köken belirtilmeden Katoliklerin sayısı 120.479 ve Protestanların sayısı da 44.360 olarak kaydedildiğine göre Ermeni nüfusundaki artışın diğer milletlere paralel ve makul bir düzeyde bulunduğu söylenebilir.

1910/11 sayımına göre ise Ermeni nüfusu 1.050.513, Gregoryen ve 90.050 Katolik olarak toplam 1.140.563'dür. Protestan Ermeniler ayrıca kaydedilmemekle beraber toplam Protestan sayısının 53.880 olduğu bilinmektedir. Böylece Ermeni nüfus 1.194.443 rakamına ulaşmaktadır. Bu rakam 1914 sayımına göre ise Katolik Ermeniler dahil toplam 1.229.007'dir.

---

²⁵² Özdemir v.d., 2004: 9

1893 ile 1914 Osmanlı nüfus istatistikleri karşılaştırıldığında dikkati çeken önemli bir husus, Ermeni nüfusun yüksek oranda artmış olmasıdır. 1893 sayımında, 1.001.465 olan Ermeni nüfusu, 1910/11 sayımında 1.120.768, 1914'te ise 1.294.831 olmuştur. Başka bir ifadeyle Ermenilerin nüfusu 1893'ten 1914'e kadar % 30 (293.366 kişi) artmıştır. Bu artış, 1878'den itibaren Ermenilerin devlete ve yüzlerce yıldır birlikte yaşadıkları topluluklara karşı giriştikleri irili-ufaklı çatışma ve ayaklanmalarda, Ermenilerin katledildikleri şeklindeki iddiaların tartışılmasını gündeme getirmektedir.²⁵³

6. 2. 2. 1. Salnameler

Osmanlı nüfusunun tespitinde başvurulan önemli bir kaynak grubu da vilayet salnameleridir. İlki 1866 yılında Bosna için yayınlanan salnameler, ilgili vilayetin idari taksimatı, memurları tarih ve coğrafyası, eski eserleri, ticari, ekonomik faaliyetleri nüfusu, eğitim kurumları gibi pek çok alanda bilgiler içermektedirler.²⁵⁴

Mesela Ankara'nın 1904/05 tarihli Salnamesinde toplam Ermeni nüfusu 74.856'dır. 1910/11 nüfus sayımında ise Ermeni nüfus 89.780'dir. 1905 tarihli Diyarbakır Sanamesinde 48.225 Ermeni kaydedilmiştir. Nüfus sayımında ise 43.610 Ermeni vardır. Erzurum vilayeti genelinde ise 1900 yılı salnamesine göre 61.272 erkek ve 55.710 kadın olmak üzere 116.982 Ermeni nüfus verilmektedir. 1910/11 sayımında ise Ermeni nüfusu 109.310'dur. Bu birkaç örnek nüfus sayım sonuçları ile salnamelerin birbirlerine yakın rakamlar verdiğini göstermektedir.²⁵⁵

6. 2. 2. 2. Nüfus İstatistik Defterleri

Osmanlı nüfus araştırmaları için önemli bir diğer kaynak, Osmanlı-Türk arşivlerinin “en kıymetli hazinesi” olarak kabul edilen istatistik defterleridir. Bu tür sayımlardan derlenmiş Osmanlı Ermenilerinin vilayetlere göre dağılımı şöyledir.

²⁵³ Özdemir v.d., 2004: 11

²⁵⁴ Özdemir v.d., 2004: 12

²⁵⁵ Özdemir v.d., 2004: 13

TABLO 1: Osmanlı Ermenilerinin Vilayetlere Göre Dağılımı

	1893 ²⁴	1910/11 ²⁵	1914 ²⁶
Adana-Mersin	44.799	47.047	50.139
İçel	-	-	341
Aydın	14.140	18.287	19.395
Menteşe	-	-	12
Ankara	67.490	89.780	44.507
Kayseri	-	-	48.659
Biga	1.741	2.336	-
Bursa	57.918	77.865	58.921
Afyon Karahisar	-	-	7437
İzmit	37.220	51.265	55.403
Kastamonu	2.777	9.809	8.959
Bolu	-	-	2.961
Konya	9.813	15.537	12.971
Niğde	-	-	4.890
Antalya (Teke)	-	-	630
Sivas	116.545	144.056	143.406
Erzurum	101.138	109.310	125.657
Van	60.448	59.382	67.792
Bitlis	101.358	90.219	114.704
Harput	73.178	67.512	76.070
Diyarbakır	46.823	43 610	55.890
Halep	52.407	64.358	35.104
Maraş	-	-	27.842
Urfa	-	-	15.161
Trabzon	41.780	50.055	37.549
Canik	-	-	27.058
Eskişehir	-	-	8.276
Karasi	-	-	8.544

Edirne	16.642	26.144	19.725
Bağdat	349	373	-
Basra	35	36	-
Beyrut	86	18	1.188
Çatalca	899	996	842
Deyrizor	83	60	67
Suriye	199	360	413
Selanik	201	637	-
İstanbul şehri ve metropol alanlar	150.529	59.963	72.962
Kudüs	939	706	1.310
Manastır	29	8	-
Musul	45	45	-
Cezayir-i Bahr-ı Sefid	-	131	-
İşkodra	-	6	-
Trablusgarb	-	60	-
Kale-i Sultaniye	-	-	2474
İstanbul kazaları	148.590	1736	-
Katolik Ermeniler	-	89.040	67.838
TOPLAM	1.001.465	1.120.748	1.229.007

Yukarıdaki rakamların tabii artışı göz önüne alınarak değerlendirilmesi, 1878'den itibaren Ermeni örgütlerinin devlete ve yüzlerce yıldır birlikte yaşadıkları topluluklara karşı giriştikleri irili-ufaklı çatışma ve ayaklanmaların, dünya kamuoyuna, Ermenilerin katledildikleri şeklindeki sunulmasının ardındaki sistemli propagandayı gözler önüne sermesi açısından önem taşımaktadır.²⁵⁶

²⁵⁶ Özdemir v.d., 2004: 15-17

6. 2. 2. 3. Ermeni Patrikhanesi İstatistikleri

Osmanlı Ermeni nüfusu ile ilgili Ermeni Patrikhanesinin ortaya attığı rakamlar –hemen bütün zamanlarda- kuşkuyla karşılanmıştır. Çünkü Patrikhanenin nüfus verileri siyasi amaçlarla ve uluslararası antlaşmalarda Ermeni tezlerini desteklemek amacıyla hazırlanmıştır.²⁵⁷ Patrikhanenin ilkinin Berlin Konferansı, diğerini de Paris Konferansı esnasında açıkladığı veriler, gerçekten “abartılmış” durumdadır. Patrikhane tablolarında yaş ve cinsiyet ayırımına yer verilmemesi, bu verilerin, Osmanlı sayım sonuçlarının çarpıtılmış bir şekli olduğu tezini kuvvetlendirmektedir. Patrikhanenin kullandığı kaynakları çaptırması, Osmanlı Ermenileri hakkında verdikleri rakamlarla sınırlı değildir. Rusya Ermenistanı’ndaki Ermenilere dair nüfus da Patrikhane tarafından çarpıtılarak 1912 için 1.296.000 olarak verilmiştir. Halbuki 1897 tarihli Rus istatistiğine göre söz konusu coğrafyada 891.000 Ermeni yaşamaktadır.

Patrikhane istatistikleri ile ilgili çelişkiler, Doğu Anadolu bölgesi için açıklanan rakamların karşılaştırılması durumunda artmaktadır. Nitekim 1878 yılında Berlin Konferansı esnasında Patrik Nerses tarafından Osmanlı Devleti’nde bulunduğu iddia edilen toplam 2.660.000 Ermeni nüfusu ile ilgili rakam, hiçbir temele dayandırılmamıştır.²⁵⁸

Tablo 2: Patrikhane Kaynaklarına göre Osmanlı Ermeni Nüfusu

Vilayet adı	1882	1912/52	1913/53
Adana (Kilikya)	280.000	407.000	119.414
Ankara, Konya ve Kastamonu	120.000	-	170.068
Aydın (İzmir)	50.000	-	21.145
Bitlis	250.000	180.000	218.404
Bursa	60.000	-	118.992
Diyarbakır	150.000	105.000	106.867
Edirne	50.000	-	30.316
Erzurum	280.000	215.000	202.391
Halep	100.000	-	189.565
İstanbul ve çevresi	135.000	-	163.670

²⁵⁷ Özdemir v.d., 2004: 21

²⁵⁸ Özdemir v.d., 2004: 22

Ma'muretül-aziz	270.000	168.000	124.289
Sivas	280.000	165.000	204.472
Suriye, Musul, Bağdat, Beyrut Basra	40.000	-	-
Trabzon	120.000	-	73.395
Van	400.000	185.000	110.897
Diğer ⁵⁴	10.000	675.000	-
TOPLAM	2.660.000	2.100.000	1.915.651

Ermeni Patrikhanesinin rakamlarının “abartılmış” olduğu bizzat Patrik tarafından da kabul edilmiştir. Nitekim İngiltere Büyükelçisi'nin, rakamlardaki tutarsızlıklar nedeniyle Patrik Nerses'ten açıklama istemesi üzerine Patrik, 1880 yılında orijinal listeden farklı yeni bir liste sunmuştur. Ancak bu liste de Büyükelçi Goschen tarafından güvenilir bulunmamıştır. Çünkü Patrik, 1880 yılında Sivas vilayeti hristiyan nüfusunu 605.065 ve Ermenileri 199.245 olarak bildirirken, Sivas Ermeni Piskoposu Rumlar dahil toplam hristiyan nüfusu 201.245 olarak vermiştir. Ermeni Patrikhanesi'nin nüfus istatistiklerinde, Doğu Anadolu'daki yarı göçebe ve göçmen nüfus sayılmamış ve Berlin görüşmelerine istatistikler bu şekliyle sunulmuştur.²⁵⁹

2004 yılında yapılmış bir çalışmada ise, Osmanlı Devleti'nin 1895, 1906, 1911-1912 nüfus verileri esas alınarak hazırlanan söz konusu istatistiklerle “model-hayat” tabloları düzeltmeleri yapıldıktan sonra, bütün Osmanlı coğrafyasında oturan Ermenilerin nüfusu (fakat bu rakamın içinde bütün Protestanlar toplam olarak bulunmaktadır) 1.600.000 olarak hesaplanmıştır.²⁶⁰

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerle ilgili daha sağlıklı bir değerlendirme yapmak amacıyla, 1892'den itibaren, Ermeni nüfusu ile ilgili farklı araştırmacıların verileri aşağıda yer almaktadır.²⁶¹

²⁵⁹ Özdemir v.d., 2004: 23-24

²⁶⁰ Özdemir v.d., 2004: 50

²⁶¹ Özdemir v.d., 2004: 51

Tablo 3: 1983 yılından itibaren farklı araştırmacılar tarafından yapılan araştırma verileri

Kaynağın Yılı	Yazarı	Osmanlı Ermenileri
1882	Vital Cuinet	1.475.011
1896	Felix Weber	1.000.000
1901	H.F.B. Lynch	1.325.246
1901	Lodovic de Constenson	1.383.779
1910	Encyclopedia Britannica	1.500.000
1913	Lodovic de Constenson	1.400.000
1914	Justin McCarty	1.689.303
1914	Stanford J. Shaw	1.294.851
1918	David Magie	1.479.000
1919	Dr. Lepsius	1.500.000
1923	Claire Price	1.500.000
1923	E. Alexander Powell	1.500.000

Birçok ülke araştırmacıları tarafından, Osmanlı sayımları da göz önüne alınarak gerçekleştirilen nüfus hesaplamalarında, hiçbir şekilde net rakamlar ortaya konamamakta, Osmanlı topraklarında yaşadığı varsayılan Ermeni nüfusu 1892'lerden 1914'e kadar 1.300.000 ile 1.700.000 arasında değişmektedir. Birinci Dünya Savaşı başlarken, olumlu ve olumsuz bütün şartlar da göz önüne alınarak tarafımızdan yapılan değerlendirmede Ermeni nüfusunu 1.500.000'den az olmadığını tahmin edilmektedir.²⁶²

7. Fransa'nın Büyük Suriye Projesini Uygulamaya Koyması

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman İtilaf Devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak ve topraklarını sömürgeleştirmek istiyorlardı. Bu amaçlarını gerçekleştirecek en etkili yol da Anadolu'ya çıkarma yapmaktı.

²⁶² Özdemir v.d., 2004: 52

İtilaf Devletleri'nin Anadolu'ya çıkarma yapabileceği iki önemli stratejik bölge vardı. Birincisi askeri kaynakların kontrol altına alınabilmesi için Çanakkale Bölgesi, diğeri ise Türk ulaşım hatlarının en yakın yeri olan İskenderun Körfezi idi.²⁶³

Fransa'nın Akdeniz filosu Komutanlığı, Osmanlı Ordusu'nun Ortadoğu'dan çıkarılabilmesi için, Hatay-Halep hattının en önemli çıkış yeri olan İskenderun-Samandağ bölgesine mutlaka çıkarma yapılması gerektiğine inanıyordu. Çıkarmanın yapılma ihtimalini de gözönünde tutarak İskenderun bölgesini altı defa bombardıman etmişler ve çıkarma yapılması ihtimalini daima ön planda tutarak askeri hareket planlarını "İskenderun'a çıkarma yapılması" esasına göre düzenlemişlerdir.

Fransız askeri yetkilileri, Anadolu'nun güney bölgesine yapılması planlanan muhtemel bir çıkarmanın başarıya ulaşabilmesinde, bölge Ermenilerini önemli bir etken olarak görüyordu.

Birinci Dünya Harbi'nde Çukurova, Toros tünelleri ve Suriye en önemli askeri stratejik yerlerdi. Bu bölgelerin işgal edilebilmesi ve işgal sonrası kontrol altında tutulabilmesi için eğitilmiş Ermeniler'e ihtiyaç vardı. Bunun akılcı yolu da bir kısım fanatik Ermeni gençlerini askeri kamplarda eğitmektir.

İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması amacı ile imzaladıkları gizli Sykes-Picot Antlaşması'nda Çukurova bölgesi Fransa'ya bırakılmıştı.

Fransa, pamuk üretim merkezi olan Çukurova bölgesine yerleşebilmek için Ermenilere hamî görünüp bölgeyi işgal etmek istiyordu. İşgalden sonra sömürgeciliğini devam ettirebilmek, kısmen de İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki hakimiyetine ortak olabilmek için Türkçeyi bilen işbirlikçilere ihtiyaç vardı. Özel yetiştirilmiş ve Adana olayları nedeniyle Türkler'e düşman olan Fransız yanlısı Ermeniler bu işte neden kullanıldığını...?²⁶⁴

²⁶³ Halil AYTEKİN, (2000): *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaz Tepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi-Sayı:193, Ankara: s. 17

²⁶⁴ AYTEKİN, 2000: 18

7. 1. Monarga Lejyonerler Kampı

7. 1. 1. Kampın Fransa'ya Yönelik Amacı

Fransızlar katıldıkları savaşlarda kendi vatandaşlarından çok sömürgelerinden topladıkları askerleri kullanıyorlardı. Anadolu'da yapılacak savaşlarda, Ermeniler kendileri için hazır ve gönüllü elemandı. Bu nedenle de, Ermeniler'den azami ölçüde yararlanılması gerektiğine inanılıyordu.

Fransızlar, savaş sonrası Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yayılmış Ermeniler'den siyasi, askeri ve ekonomik alanlarda yararlanmayı düşünüyordu. Çünkü, Ermeniler 1800'lü yıllardan itibaren Avrupa'nın birçok başkentlerinde ve Anadolu'nun birçok yerlerinde ihtilal cemiyetleri kurmuşlar, propagandada deneyim sahibi olmuşlar, ekonomik bakımdan güçlenmişler, birçok yerde basın-yayın organları üzerinde hakimiyet sağlamışlardı. Savaş sonrası, Fransa'yı destekleyecek ve reklamını yapabilecek bundan daha iyi potansiyel güç bulunamazdı. O halde en akılcı yol Ermeniler'den çok Ermenici olmak ya da Ermeni çıkarlarını koruyor gözükmektir.²⁶⁵

Ermeniler uzun bir süreden beri Osmanlı Devleti ile mücadele ediyor, Anadolu'nun birçok yerinde isyanlar çıkarıyor, fırsat bulduğunda katliam yapıyordu. Bunu yapabilmek için sürekli silahlanmışlardı. Silahlanma yarışında birçok ülkeden de yardım görmüşlerdi. Fransa Ermeniler'e sahip çıkmakla ya da çıkıyor gözükmekle hem fanatik birçok asker kazanacaktı, hem de bunların askeri malzemelerinden daha az bir masrafla yararlanabilecekti.

Fransız askeri yetkilileri, eğitilmiş Ermeni askerleri ile başarıya ulaşacaklarına kesinlikle inanıyordu. Daha önce Yunan askerleri Fransız subayları tarafından eğitilip harbe hazırlanmış, Fransız silahlarıyla donatılmış ve Balkan Savaşı'nda başarı sağlamıştı. Fransız subayları tarafından eğitilecek Ermenilerin de başarı sağlamaması için hiçbir neden yoktu.²⁶⁶

---

²⁶⁵ AYTEKİN, 2000: 19

²⁶⁶ AYTEKİN, 2000: 20

7. 1. 2. Kampın İngiltere'ye Yönelik Amacı

İngiltere, Hindistan yolunu emniyet altında bulundurmak, Ortadoğu'da tesirini artırmak, Rusya'yı bu bölgedeki İngiliz menfaatlerinin ortağı haline gelmekten menetmek için XIX. yüzyılın başından beri Doğu Akdeniz'de bir deniz üssüne sahip olmak istiyordu. Bu fırsatı birçok siyasi oyunlardan sonra 4 Haziran 1878'de Osmanlı hükümeti ile yaptığı savunma anlaşması çerçevesinde “geçici” kaydı ile Kıbrıs'ı ele geçirdi. İngiltere 1879'da, ilgili devletlerin rızasını almadan Osmanlı Hükümeti'nin yabancılara tanıdığı kapitülasyonların Kıbrıs'ta geçmeyeceğini bildirdi. Kapitülasyonlardan en çok yarar sağlayan Fransa, Kıbrıs adası “Türk hakimiyetine tabi bulunduğu, kapitülasyonlar orada da, İmparatorluğun diğer kısımlarında olduğu gibi uygulanmalıdır” görüşüyle İngiltere'nin Kıbrıs politikasına karşı çıktılar.²⁶⁷ Fransa ile İngiltere'nin, adada bulunan konsolosluklarının tartışmasıyla tırmanan anlaşmazlık sonraki yıllarda da devam etti.

İngiltere adaya geçici olarak yerleştikten sonra Kıbrıs'ın statüsünü kendi lehlerine değiştirmeye başladı ve adanın ilhâkı için de fırsat yaratmaya çalıştı. Kıbrıs adasının ilhâkında Fransa'nın karşı çıkmasını engellemek için Kıbrıs'ta Fransız-Ermeni işbirliğine göz yumdu.

7. 1. 3. Kampın Rusya'ya Yönelik Amacı

Balkan Harbi'nden sonra, Rusya'nın Ermeni meselesinin şampiyonu kesilmesi, Ermeni komitecilerin Rusya'ya olan bağlılıklarının büsbütün artırmıştı. Komiteciler amaçlarına Rusya'nın desteğiyle ulaşacaklarını düşünmeye başlamışlardı. Aslında Rusya, hiçbir zaman kendi topraklarında bağımsız Ermenistan istememiş, sadece Ermeni meselesini kullanarak çıkar sağlamaya çalışmıştı.

Ruslar, kurulacak bir Ermeni Devleti'nin Çukurova Bölgesinde yer almasına olumlu karşılıyor ve bu nedenle de Doğu Akdeniz'deki Fransız-Ermeni işbirliğini kendi yararına bulduğundan görmezlikten geliyordu.²⁶⁸

²⁶⁷ AYTEKİN, 2000: 25

²⁶⁸ AYTEKİN, 2000: 26

7. 2. Musa Dağı Ermenileri

Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin günden güne artan terör eylemlerinin ihanete dönüşmesi, birçok cephede Avrupa'nın en güçlü devletleri ile savaş halinde bulunması, hem cephenin hem de gerisinin emniyete alınarak binlerce Müslümanın ve terörü desteklemeyen Ermeni yurttaşların göz göre göre ölüme itilmesinin önlenmesi için, son çare olarak tehçir adıyla "Sevk ve İskan" yasasını yürürlüğe koymak zorunda kaldı. 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde geçici olarak yayınlanan bu yasa ile, Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk ve ihaneti görülenlerin ayrı ayrı veya birlikte savaş bölgelerinden uzak yerlere gönderilmesi kararlaştırıldı.²⁶⁹

Ermenilerin bulunduğu bazı toplu yerleşim yerlerinde Ermeniler, sürgün emrine uymayı reddederler. Bu yerlerden biri de Musa Dağı köylerinde yaşayan Ermenilerdi.

Musa Dağı, Antakya'nın Samandağ ilçesinde Asi Nehri'nin denize döküldüğü yerin kuzeyinde bulunmaktadır. Batı taraftan denizle çevrili bulunan Musa Dağı 1555 metre yüksekliğinde keskin kayalar ve sık çalılıklarla kaplı bir dağdır. Musa Dağı'nın Suriye ve Lübnan'a giden yolun kavşağında bulunması, Asi nehrinin denize döküldüğü kıyının kontrolünü kolaylıkla yapabilecek konuma sahip olması stratejik önemini artırmaktadır.

Dağın yakınında yedi küçük köyde Ermeniler kalmakta ve bunlar silah ticareti nedeniyle Fransızlarla ve asi Arap liderleri ile ilişki içinde idiler. Ayrıca, bunlar İtilaf Devletleri'nin bu bölgeye çıkarma yapacağına inandırılmışlardı. Bu nedenle Osmanlı Hükümeti'nin "bölgeyi terkederek daha az zararlı ve güvenli olabilecek yerlere gitmeleri" istemine karşı gelerek, Musa Dağı'na çekilirler ve jandarma ile silahlı mücadeleye başlarlar. Olayların Türkler aleyhine gelişmesi üzerine Kırk birinci Fıkra'dan iki alay ve bir topçu takımı bölgeye sevk edilerek bölgeyi kuşatma karar alır. Erzakları tükenen 4200 Ermeni bölgeyi terkederler.²⁷⁰

Musa Dağı'ndan Fransız ve İngiliz gemilerinden Victor Hugo, Elele, Hanry Quatre ve Hanry Fastersine Louis gemileri ile kaçırılan Musa Dağı Ermenileri Kıbrıs Adası'nın

²⁶⁹ Aytekin, 2000: 27

²⁷⁰ Aytekin, 2000: 30

Gazimağusa (Famagusta) Limanı'na getirilirler. Bir iki günlük sessiz bekleyişten ve bürokratik toplantılardan sonra kendilerine vaat edilen cennet vatana gitmek üzere Mağusa Limanı'ndan ayrılırlar.²⁷¹

Gemiler Beyrut'a gideceği söylentilerine rağmen Limasol Limanı'na demir atar. Musa Dağı Ermenileri büyük bir sevinç ve heyecanla karaya çıkarlar. Çünkü aranan yurt bulunmuştur. Bu yurt Limasol'un kuzeydoğusunda Ayios Tykhonas, Parekklisha ve Phinikaria Rum köylerinin çevrelediği bölgedir.

Köyün adı da belirlenmiştir. "Armenokhori." İsyanın elebaşları hemen bir efsane çıkarırlar. "Kutsal St. Marina burada yaşamıştır..." Ancak, Ermenilerin Limasol bölgesine yerleştirilecekleri duyulunca beklenmedik bir şekilde Türk ve Rumlar'ın tepkisiyle karşılaşılırlar. Kıbrıs Adası'nın güvenliğini herşeyden önemli gören valinin girişimleriyle yeniden gemilere binerler, hayal kırıklığı içinde kendilerine vaat edilen Ermeni yurdunu aramak üzere Akdeniz'e açılırlar.

7. 3. Ermenilere Geçici Yurt Sağlanması

Limasol Limanı'ndan ayrıldıktan sonra Akdeniz'e açılan isyancı Ermeniler, uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra, nihayet Fransız subaylarının vaat ettikleri cennete ulaşmışlardı. Çünkü gemiler Mısır'ın Port-Said Limanı'na demir atmıştı. Olsa olsa vaadedilen, Antakya'ya göre daha ışıklı ve daha sıcak ülke burasıydı. Ermenilere yerleşebilecekleri yurt bulunmuştu ama gemilerden inmelerine bir türlü izin verilmiyordu.²⁷²

Yapılan görüşme ve tartışmalar sonunda, Musa Dağı Ermenileri Port Said limanı yakınında bulunan askeri tesislerin bir bölümüne "geçici" kaydıyla yerleştirildi. Öncelikle, sayımları yapılarak kimden nasıl yararlanılabileceği belirlenmeye çalışılır. Yapılan sayımda, 500 Ermeni'den silahlı güç olarak yararlanılabileceği tespit edilir ve çıkar hesapları bu 500 kişiye göre yapılmaya başlanır.²⁷³

²⁷¹ AYTEKİN, 2000: 31

²⁷² AYTEKİN, 2000: 32

²⁷³ AYTEKİN, 2000: 33

7. 4. Ermeni Lejyonunun Kurulması

Mısır'da askeri yetkililer arasında yapılan görüşmelerden beklenen sonucun alınmaması ve Ermeniler'e yurt aranmasından vazgeçilmesi, Fransız ve İngiliz askeri yetkilileri tarafından kendi başkentlerine bildirilir.

“Ermeniler arasında eli silah tutabilecek durumda olanları Kıbrıs adasında bir kampta toplayarak askeri eğitime tabi tutmak faydalı olacaktır. Son antlaşmalar ile Ermenistan'ın büyük bir kısmı Fransa bölgesine terkedilmiştir. Bıı sebeple, Ermeni askeri birliğinin Fransız subaylarının nezaretinde ve masrafları Fransa'ya ait olmak üzere kurulmasından daha tabii birşey olamaz. Böyle bir Ermeni askeri gücün kuruluşu dahi Türkleri tedirgin etmeye yeterli gelecektir. Bir başka gelişme var ki, bu amaca süratle ulaşmaya bizleri mecbur ediyor. Londra'ya gelen rapora göre, Arap ihtilal hareketleri Suriye'ye de yayılmaktadır. Böyle bir gelişme teyid edilirse bizim Lübnan taraflarında gücümüzü göstermemiz gerekecektir. İşte burada Ermeni kuvvetlerinden faydalanabiliriz.” görüşündedir. Ermeni Lejyonunun kurulması düşüncesini Fransız ordusunun Başkumandanı Mareşal J. Joffre de benimsemiştir.²⁷⁴

Fransız Harbiye Bakanı Ermenilerle ilgili tasarılarını rapor haline getirerek kabineye sunar. Rapora göre; Ermeniler Adana-İskenderun bölgesinde çete savaşlarında kullanılacaktır. Bu şekilde Türkler askeri gücünün bir kısmı oraya bağlanmış olacak, güneye kaydırmalar yapamayacaklardır. Fransa'nın amacı Suriye'de yeni bir cephe açmak olmayacaktır. Anlaşmalarla Fransa'ya terkedilmiş topraklarda (Suriye, Lübnan, Kilikya) Fransa'nın gücünü her vesile ile gösterilmesinde yarar görülmektedir. Ayrıca, Suriye'ye yayılacak Arap ihtilal hareketi tek başına kalmamalıdır. Fransa bu hareketlerin içinde görülmelidir. Fransız subaylarının kumandası altında bir askeri lejyon Fransa'ya birçok fayda sağlayacaktır. Böylece Arap ihtilal hareketlerinin bağımsız gruplar yaratması da önlenmiş olacaktır. Karmaşaya imkan verilmeyecektir.

Bu görüşler paralelinde, Kıbrıs Adasında askeri amaçlı Ermeni kampının kurulması Mısır'da bulunan askeri temsilciler tarafından kararlaştırılır.

---

²⁷⁴ Aytekin, 2000: 37

Bu karar hem İngiliz hem de Fransız askeri yetkilileri arasında da memnuniyetle karşılanır. Alınan karar her iki ülkenin de çıkarlarına uygundur. İngiltere kamp masraflarından kurtulmuş, Fransa ise İngiltere'nin yönetiminde bulunan ve Anadolu kıyılarına çok yakın bir mesafedeki Kıbrıs Adası'nda uzun süredir arzuladığı bir askeri üssü elde etmişti.²⁷⁵ Kamp yeri olarak Gazimağusa ilçesinin kuzeyinde bulunan Monarga bölgesi seçildi.²⁷⁶

Kilikya'ya müdahale için Ermeniler Kıbrıs'taki "Monarga" kampında askeri eğitimden geçirilirken, Suriye'ye müdahale için savaş dışındaki ülkelerde yaşayan Suriye'li veya Lübnan'lı gönüllülerden asker toplanacaktı. Asker toplama kampanyası Amerika'da gerçekleştirilecekti. Dr. Samne Dışişleri Bakanlığının kapısını çalarak Güney Amerika'daki yurttaşlarının isteği olan Suriyeli Gönüllüler Birliği kurulmasını teklif edecektir.²⁷⁷

Ermeni lejyonu kampı başlangıçta Monarga'da açıldı. Daha sonra Monarga'nın iki kilometre uzağındaki Dokuzevler karşısındaki ağaçlık bölgeye doğru genişletildi.

7. 5. Kampın Finansmanı

Fransız askeri yetkililerinin zorlanması ile Kıbrıs Adasında Ermeni Lejyon kampı kurulması kararı alındığı zaman, kampın giderlerini dolaylı olarak Fransız hükümeti kabullenmiş sayılıyordu. Kampın faaliyete başlamasından sonra kamp giderlerinin bir bölümünü karşılayabilmek, Fransa'nın verebileceği ödeneklere katkıda bulunmak için, Fransız askeri yetkilileri iyi bir organize ile yardım kampanyası başlattılar.

Para ve gönüllü toplamak üzere bir komite oluşturuldu. Başına Dr. Nevruz getirildi. Komitede Tekayan (Demokrat Parti'den), Arslanyan ve Sabahgülyan görev aldı. Genel koordinatörlüğü de Binbaşı Romieu'ya verildi. Çalışmalara Mısır'da olduğu gibi Kıbrıs'ta

---

²⁷⁵ Aytekin, 2000: 38

²⁷⁶ Aytekin, 2000: 60

²⁷⁷ Hasan Dilan, (2005): *Fransız Diplomatik Belgelerinden Ermeni Olayları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: IV, Ankara: s. XI

da başlandı. Adada kampanyanın başlaması Larnaka iskelesinden Türk gemici Hacı Kara Yusufuğlu Hüseyin tarafından Türk askeri yetkililerine rapor edilir.²⁷⁸

Kampın Fransız yetkilileri, kampanyanın başlatılmasında özellikle Anadolu'dan Adaya kaçan Ermeni liderleri Stark, Kirkor, Krabet ve Artin'den yararlanırlar. Bunların kurduğu Ermeni yardım komitesinin gayretleriyle de Yunanistan'ın Larnaka Konsolosu Mr. N Vatibela, Fransa'nın Larnaka Konsolos vekili Mens. Mareel Margaret ile Amerika Birleşik Devletleri'nin Lefkoşa-Skouriotissa Konsolosluk acentesi başkanı Mr. George Wilson'un desteğini sağladılar. Ayrıca, bu komite varlıklı Rumlar'la görüşerek, tüm Ermeni örgütlerine zengin Ermeniler'e ve Ermeni yanlısı Rumlar'a yardım yapmaları için çağrıda bulundular. Personel ve para yardımı toplama amacıyla oluşturulan komitelerin ve parti temsilcilerinin Batıya, özellikle ABD'ne gitmelerini sağlamak için çaba gösterdiler. Para toplamak için basın ve yayın organlarını kullandılar. New York Times'in 1 Aralık 1915 tarihli nüshasında, eski ABD Başkanı Theoder Roosevelt'in Ermeni ve Süryaniler için Amerikan Yardım Komitesi Sekreteri Samuel P. Dutton'a, Ermenilerle ilgili Amerikan politikasının çekingen tutumunu yeren mektubunun yayınlanması dikkatleri yardım kampanyalarına yöneltti.

Rockefeller adlı bir Amerikalı'nın bu kampanyaya 25.000 Dolarlık bağışta bulunması ve bunun da basında yer alması bağış kampanyasında teşvik edici bir rol oynadı. Yeni bir ABD Ermeni Yardım Komitesi kurulur ve başına Amerikan misyonerler kurulundan James L. Barton getirilir. Daha sonra "Ermenistan ve Suriye İçin Yardım Komitesi" adını alacak olan bu komite, çok kısa sürede büyük paralar toplar.

Toplanan yada gönderilen paraların kamufle edilebilmesini sağlayabilmek için, Kıbrıs'taki İngiliz yönetimi tarafından, savaşın ilk yıllarında oluşturulan "Harp Fonu" lejyon kampı Komutanlığı sorumluluğuna verildi. Fransız askeri yetkililerine bırakılan bu fona, görünürde insani amaçlarla kurulan birçok Ermeni kuruluşlarından ve Ermeni sempatanlarından yardımlar gelmeye başladı. Güya insani amaçlarla gönderilen bu paralar Urfa'da, Maraş'ta, Antep'te ve Adana'da binlerce masum insanın katledilmesini sağlayan "Şilla"ların eğitiminde kullanıldı.²⁷⁹

²⁷⁸ AYTEKİN, 2000: 90

²⁷⁹ AYTEKİN, 2000: 91

Ermenilerin yardım kampanyalarına katılan kişi ve kuruluşların bazıları şunlardı:

Boston Ulusal Ermeni Savunma Komitesi,
 Ermenistan ve Suriye İçin Yardım Komitesi,
 Amerikan Ermeni Derneği,
 Amerika Protestan Kiliseler Federal Meclis Temsilciliği,
 Londra Ermeni Cemiyeti,
 Fedakârlar Cemiyeti,
 Aron Nad EI Teşkilatı,
 Mısır Müdafaa-i Milliye Komisyonu,
 Kıbrıs Rum İttihad - Birlik Kulübü,
 Kıbrıs Yüksek Komiser Yardım Fonu (%20),
 Girne Piskoposluğu,
 Lefkoşa X. Theccocharides Firması,
 Trikomo Panayırından toplanan para,
 Trodos Kilisesi tarafından toplanan para,
 Trimkomo2dan Bay Constantinides,
 Limasol'dan Bay Najom Houry,
 Larnaka'dan Bay C. Dandola,
 Magosa'dan Bn Baxendale,
 Girne'den Bay G. Lousides,
 Imperial Ottoman(Osmanlı Bankası)
 Mançester Alayı 8. Müfreze (Lefkoşa),
 Limasol'dan İbrahim Mehmet Efendi,
 Limasol'dan Atina Bankası Müdürü,
 Magosa'dan L. and Georghian firması,
 Ay Neophytos Papaz.²⁸⁰

Yapılan bu mali destek sadece lejyonun askeri faaliyetleri ile sınırlı değildir. Ermeni lejyonerlerin gelecek kaygısını giderecek, geride bıraktıkları ailelerine de rahat nefes aldırarak yardım faaliyetleri yapılır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli hususlardan

---

²⁸⁰ Aytakin, 2000: 92

birisi ise Mısır ve Amerika'dan başlayarak dünyanın farklı ülkelerindeki Ermeni kurum ve kuruluşlarından görüşmeler yapmak suretiyle mali destek alınmasına rağmen bu listede Fransa'dan alınan herhangi destek söz konusu değildir.²⁸¹

Ermeni Lejyonunda yetişen Ermeniler Suriye cephesinde savaşa katılmışlardır. Ayrıca Ermeniler Fransız ordusu ile birlikte Güneydoğu Anadolu'nun işgalinde -Çukurova, Antep, Maraş, Urfa'nın işgal edilmesi sırasında- kullanılmışlardır. Bunların dışında basın-yayın, Türkiye'de faaliyet gösteren çetelere silah tenim edilmesi, casusluk faaliyetleri, Türk esir kamplarının güvenliğinin sağlanması, tercümanlık gibi işlerde kullanılmışlardır.

7. 6. Fransa'nın Çukurova İşgali ve Gönüllü Ermeni Göçü

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu ve onun bağlaşıklarının yenilgisiyle sonuçlanmış, böylece 29 Eylül 1918'de Bulgaristan, 30 Ekim 1918'de Osmanlı İmparatorluğu, 3 Kasım 1918'de Almanya silahları bırakmışlardır.

30 Ekim 1918 günü İtilaf Devletleri adına İngiliz Akdeniz Filosu Komutanı Vis Amiral Calthorpe ile Osmanlı Devleti adına Rauf, Reşat Hikmet ve Sadullah Bey'lerin imzaladıkları Mondros Mütarekenamesi 25 maddeden oluşmaktaydı. Antlaşmada 24. madde Doğu Anadolu'da bir Ermeni yurdu kurma amacına yöneliktir. Maddenin içeriği ise şu şekildedir: Vilayat-ı Sittede (İngilizce metinde altı Ermeni vilayeti olarak geçen bu vilayetlerimiz şunlardır: Erzurum, Van, Harput, Diyarbakır, Sivas, Bitlis) karışıklık çıkması halinde bu vilayetlerin bir kısmının işgal hakkını İtilaf Devletleri muhafaza ederler.²⁸² Anlaşmanın Ermeniler ile ilgili diğer maddeleri 4. ve 11. maddelerdi. Wilson Prensipleri'ne göre şekillendirilmeye çalışılan bu hükümler şunlardı.

Madde 4: Bütün müttefikler ve Ermeni esirleri İstanbul'da toplanacak, kayıtsız şartsız müttefiklere teslim edilecek.

²⁸¹ Ulvi Keser, (2007): *Kıbrıs-Anadolu Ekseninde Ermeni Doğu Lejyonu*, Kıbrıs Türk Derneği Yayınları, No:3, Ankara: s. 111

²⁸² http://farabi.selcuk.edu.tr/suzep/tarih/ders_notlari/guz_yariyili/bolum_10/bolum10.html#k1 E.T. 28.08.2007

Madde 11: İran'ın kuzeybatısında ve Kafkasya'da bulunan Türk birlikleri geri çekilcek.²⁸³

Bu tarihte, güney cephesinde, Fırat Irmağı'nın doğu bölgesinde İngilizler; Adana yöresinde de Fransızlar bulunmaktadır. İngilizlerin biri Bağdat, öbürü Irak'ta, Fransızlar'ın da Adana, Kilis ve İskenderun yöresinde ikişer tümenleri vardı.²⁸⁴

İngilizlerin Mondros Mütarekesi'ne aykırı ilk girişimleri İskenderun'da başlamıştı. 9 Kasım 1915'de 15 kişilik bir kuvvetle şehri tehditle işgal eden İngilizler, şehrin etrafında genişçe bir bölgeyi de ellerine geçirdiler.

Yıldırım Ordular Grubu ile 7. Ordunun 7 Kasım 1915'de lağvedilmesi üzerine bölgede kumandayı Nihat Paşa almıştır. İngilizler, Mütarekeye aykırı olarak Adana vilayetinin de boşaltılmasını 2. Ordudan istediler. 2. Ordu da 15 Aralık'ta lağvedilmiş ve birlikleri 26 Aralık 1915'de Pozantı'ya kadar çekilmişti. Nihat Paşa, mülki idareyi devam ettirmeye ve jandarmanın kuvvetini artırmaya çalışıyordu. Geri çekilirken 12. Kolordu ve 24. Tümen'in süvari erlerini asayişi sağlamak için Adana vilayeti emrine vermişti.

General Allenby'nin emriyle Kasım 1915'de Mersin'e çıkarma yapan ve işgal sahasını Adana'ya kadar genişleten İngilizlerin ardından, işgale katılan Fransızlar, çoğunluğu Ermenilerden meydana gelen kuvvetleriyle 11 Aralık 1915'de Dörtyol'a 17 Aralık'ta da Mersin'e çıkarma yaptılar. Fransızlar ve Ermeni gönüllüleri Albay Romieu kumandasında, 21 Aralık tarihine kadar civar yerleri işgal ederek, Adana'ya girdiler.

Çukurova'nın işgali konusunda gizli anlaşma gereği bölgenin askeri idaresi İngilizlere, mülki idaresi de Fransızlara ait olacaktı. Tarsus, Misis ve 27 Aralık'ta Pozantı'nın da işgal edilmesiyle Çukurova yabancı denetimine geçiyordu.

Fransa, asıl ordularını Almanya'ya karşı bulunduruyordu. İngiltere ise doğuda muazzam bir askeri güce sahipti ve İstanbul-Bağdat demiryolu hattında çok güçlü olarak kalmak

²⁸³ Özdemir, 2003: 118

²⁸⁴ Mazıcı, 2005: 124

istiyordu. İngilizler, askeri yönden Çukurova'nın işgaline katılmakla ele geçirecekleri avantajları ileriye dönük kullanmak düşüncesinde idiler.²⁸⁵

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı bir plana göre, Çukurova ve Kuzey Suriye'de Ermeni Devletinin kurulması tasarlanmıştı. 1915 tehciriyle Türkiye dışına gönderilen Ermenilerle Amerika'dan getirilecek göçmenlerden kurulacak Ermeni Devleti, Türkiye ile Araplar arasında tampon görevi yapacaktı.

Adana vilayetini işgal eden 1500 kişilik Fransız birliğinden 600 kişilik kuvvet Adana'da bulunduruluyordu. Bu kuvvetten Ceyhan ve İskenderun'a birer bölük, Toprakkale, Yenice ve Pozanti'ya birer takım, İslahiye, Tarsus ve Kelebek'e birer müfreze sevk edilmişti. Osmanlı Harbiye Nezareti, işgal güçlerinin Çukurova'daki haksız uygulamalarının protesto edilmesi için Dışişleri Bakanlığına direktif vermişti. Bakanlığın çabalarından bir sonuç, almamaması üzerine, pek çok Çukurova'lı Türk topluluğu Ulukışla, Konya, Karaman, Kayseri ve Orta Anadolu şehir ve kasabalarına sığınmak zorunda kalmıştı.

Fransızlar, Osmaniye, Bahçe, Hassa, İslahiye, Mamure ve Osmaniye'yi de işgal ederek nüfuz alanlarını genişlettiler. 9 Ocak 1919'da Fransız Albayı Bramond, Genel Vali sıfatıyla Adana Hükümet Konağı'na yerleşti. Bu suretle, Osmanlı idari teşkilatının üstünde bir Fransız kontrol idaresi kuruldu. Sancak ve kazalara da "Gouverneur" denilen Fransız askeri idarecileri atandı.

Fransızlar, Adana'da Türk memurları sayısı kadar Fransız memurları yerleştirmiş ve en küçük işlere bile karışmaya başlamışlardı. Bremond, resmi mühründe "Ermenistan İdare Servisi" ibaresini kullanmıştı. Ordunun protestosu üzerine mühürdeki Ermenistan kelimesi çıkarılmıştı.²⁸⁶

İngiltere'nin gözü öteden beri Irak'ta ve Musul petrolerindeydi. Birinci Dünya Savaşı'nın telaşı içinde yapılan Osmanlı topraklarının bölüşülmesi, savaş sonrasında yeni bir meseleyi de beraberinde getirdi. 1917 Bolşevik İhtilali'yle ortaklıktan çekilen Rusya'nın payına düşen topraklar nasıl pay edilecekti? İngiltere Filistin, Irak, Suriye

²⁸⁵ Bildirici, 1999: 100

²⁸⁶ Bildirici, 1999: 101

cephelerindeki savaşın bütün yükünü çektiğine inanıyordu. Mondros Mütarekesi ve Çukurova'nın işgali sırasında atılgan davranarak Musul'u almak için elinde bir koz bulundurmamak istemişti.

İngilizler başlangıçta Rusya'yla doğrudan komşu olmamak için Musul'u Fransa'ya bırakmıştı. Sahnede artık Rusya olmadığına göre Ortadoğu'da fadakarlık yapmaya gerek yoktu. İngilizlerin güney vilayetlerini işgal etmelerine Fransa sert bir çıkış yaparak bölgede karşı çıkılmayacak çıkarları olduğunu bildirdi. İngiltere bölgeden çekilmesi karşılığında Filistin'de nüfuzunun tanınması ve Musul bölgesinin geri verilmesini şart koştu.

İngiltere ve Fransa 26 Nisan 1919'da Long-Berenger Petrol Antlaşması'nı yaptılar. Her iki devlet Rusya'da Romanya'da İngiliz ve Fransız sömürgelerinde ve özellikle Mezopotamya'da bulunan petrol alanlarındaki ilişkilerini yeniden düzenlediler. Yapılan antlaşma gereği Fransa petrolün % 25'ini kullanacaktı. Suriye üzerinde görüşmelerin uzaması üzerine Fransızların yeterli askeri kuvvetinin bulunmadığını bilen İngilizler Suriye Kilis ve Toros geçitlerindeki askerlerini geri çekmek tehdidinde bulundu. Kuvvetleri zayıf olan Fransa bu durumda Suriye bölgesini tehdit eden Arapların merhametine bırakılacaktı. İngilizler Fransa'yı kendi şartları dahilinde anlaşmaya zorlamak için böyle bir tehdit yolu seçmişlerdi.

Kendileri açısından durumun nazikliğini bilen Fransızlar Suriye'de manda isteklerinde ısrar ettiler. Görüşmeler sürerken Lloyd George Fransızlara ve Araplara sunulmak üzere bir memorandum hazırladı. Buna göre İngiliz ordusu Suriye ve Çukurova'yı boşaltmak için derhal harekete geçecek ve bu bölgenin korunması sorumluluğu Fransız ve Arap ordularına bırakılacaktı. İngiliz kuvvetleri Filistin'de kalacaktı. Musul dahil olmak üzere Mezopotamya da bu devlete tabi olacaktı. İngilizler ayrıca Ermenileri koruma sorumluluğunu üzerlerine alan Fransız birliklerinin Çukurova'ya gönderilmesini de kabullendiler. Lloyd George hazırlanan taslağı 13 Eylül 1919'da Paris'te Clemenceau'ya verdi.²⁸⁷ ABD'den Dışişleri Bakanı L. Polk, İngiltere'den Başbakan Lloyd George, Fransa'dan Başbakan Clemenceau, İtalya'dan Dışişleri Bakanı B. Tommaso ile Japonya'yı B. Matsui'nin temsil ettiği konseyde 15 Eylül 1919'da Lloyd George'un memorandumunu

---

²⁸⁷ Bildirici, 1999: 102

görüülerek anlaşmaya varıldı. Buna göre; 1 Kasım 1919 tarihinden itibaren İngiliz kuvvetleri Çukurova'dan ve Suriye'den çekilecek Şam, Hama, Humus ve Halep Arap devleti sınırları içinde kalacak, Sykes-Picot çizgisinin batısındaki garnizonlar da Fransızlara bırakılacaktı.

Tarihe “Suriye İtilafnamesi” diye geçen bu antlaşmayla İngilizler amaçlarına ulaştılar. Clermenceau Musul petrollerinin ve Musul'un İngilizlere verilmesi hususunda kendisinin çok tenkit edildiğini Çukurova'yı elde etmek için Musul'u bir yem olarak kullandığını İngilizlerin Musul petrollerini akıtmak için İskenderun'a muhtaç olduklarını söylüyordu. Ancak Fransa o sırada yaptığı büyük hatayı anlayamamış ve oyuna geldiğinin farkına varamamıştır. Gerçeği anlayana kadar da kendilerini Anadolu'nun dışında bulacaklardır. İngilizler Fransızları sonuç alamayacakları bölgelere soktular ve kendileri de Musul'u Mezopotamya'yı ve Filistin'i elde ettiler.

İngilizler Çukurova ve Suriye'yi Fransızlara devrederken öbür yandan Suriye'deki Arapları da onların aleyhine olarak silahlandırmak suretiyle Fransızları sonuç alamayacakları bir maceraya itiyorlardı.

Bu sözleşmeyle Fransızlar verimli Çukurova'ya ve Suriye'yi uzun süre ellerinde tutmalarını sağlayacak olan Toros geçitlerine sahip oluyordular. Aslında Fransızların da bölgeye yerleşmekle uygulamaya koymayı tasarladıkları bazı planları vardı. Fransızlar, Tehcir Kanunu ile bölgeden uzaklaştırılan Ermenileri geri getirip, Türklere karşı kullanmayı düşünüyorlardı. Kendilerine Çukurova'da devlet kurma sözü verdikleri Ermenileri, bölgeden ayrıldıkları zaman doğacak boşluğu doldurmada devreye koyacaklardı.²⁸⁸

Fransa'nın Ermeni propagandasına kurban olan Kilikya politikası başlıca iki doğrultuda kendini gösteriyordu.

Ermenilerin Askeri Harekatta yer verilmesi

Kilikya'nın idari yönden “Ermenileştirilmesi.”²⁸⁹

²⁸⁸ Bildirici, 1999: 103

²⁸⁹ Koyuncu, 2001: 85

İşte bu olaylara paralel olarak, Fransızlar işgalden hemen sonra, vaktiyle Türkiye'den göç ettikleri kabul edilen 100.000 Ermeni'nin Türkiye'ye dönmelerini istedi. Bunun üzerine 1915 tehçirinde Anadolu'dan çıkarılan Ermenilerden 100.000 kadarı Çukurova'ya gelerek 70.000'i Adana ve köylerine, 12.000'i Dörtyola, 8.000'i Hacın'a geri kalanıda Kozan civarına ve ayrıca Maraş ve Zeytun'a da 5.000 Ermeni yerleştirmiştir.²⁹⁰

Ermenilerin Çukurova'ya gelişlerini Bremond eserinde şu şekilde anlatmaktadır; bunun için okullar, iş yerleri ve atölyeler organize olundu. Aynı zamanda 1919 yılı sonlarında 60.000 Ermeni'nin bulunduğu Adana'daki yığılmayı önlemek için aşağıdaki şekilde yeniden yerleşme oluşturuldu: Hacın 8.000, Hassa 1.000, Dörtyol 12.000, Osmaniye 1.000, Misis 1.200-1.500 arası, Abdioğlu 1.000 civarında, Nacarlı 1000 civarında, İncirlik 1.200, Tarsus 3-4.000 arası, Mersin 2-3.000 arası. Bundan sonra ise Kilikya'daki Ermenilerin sayısı 1919 yılı sonunda 120.000 kişiye ulaşmıştı. 4-6 Kasım 1919 tarihlerinde Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın 12. Kolordu Komutanlığına gönderdiği bir yazıda; Ermeni nüfusuunu çoğalmasi için Anadolu'dan ve Amerika'dan Adana'ya gönderilen muhacirlerin durdurulmasını istenmektedir.

Zaten İngiliz ve Fransızlar, güneyi Ermeni milisleriyle birlikte işgal etmişler, Adana'da bulunan Ermeniler işgalcileri, yollara halılar sererek karşılamışlardı. Böylece Fransız-Ermeni işbirliği devam etmiş, müşterek hareket, Türkleri tehdit etme şekline dönüşmüştür. Bu davranış Çukurova ve Güneydoğu Anadolu için bir felaket olmuştur.

Bu sırada Ermeniler bazı cemiyetler kuruyor ve bu cemiyetler vasıtası ile faaliyete geçiyorlardı. Bu cemiyetlerden birisi Gençlik Dernekleri idi. Çukurova'ya gelen Ermenileri müstahsil duruma getirmek, Türkleri Fransız makamlarına jurnallemek ve gençlerini siyasi cemiyetlerle yetiştirmek yönünden gayret sarf ediyorlardı.²⁹¹

Fransızlar müslüman halkın elindeki silahları İtilaf kuvvetleri kumandanlarının emriyle toplarken, Ermenilerin çeşitli şekillerde silah ve cephane toplamalarına ve haberleşme birimlerine yerleşmelerine izin verilmektedir.

²⁹⁰ Hatipoğlu, 2003: 951

²⁹¹ Hatipoğlu, 2003: 952

Fransız başkanlarının tüm çabaları, Türk unsurunu vilayete bir azınlık gibi göstermeyi ve diğer unsurları daha güçlü kılmayı amaçlamaktadır. Bazı verilere göre 120.000 civarında Ermeni olduğu (son zamanlarda buraya gelmiş olanlar da dahil) tahmin edilmekte ve hala geleceği düşünülmektedir.²⁹²

Fransızların desteği ile Ermeniler, Çukurova’da yaşayan Türk halkına karşı aşırı bir şekilde acımasız olarak eylemlere giriştiler. Ermeniler yapacakları bu eylemlere silah temin etmek için, Türk jandarmalarının idaresinde bulunan ve içerisinde silah bulunan depoya yaptıkları baskın sırasında Jandarma Okulu Muallimi Osman Efendi ve iki jandarmayı, ayrıca sivil halktan da iki kişiyi şehit ettiler. Bu hadiselerden başka, 11 Haziran (1920) günü öğleden sonra ise çaresiz bir grup halk Kâhyacıoğlu Çiftliğine vardıklarında, otuz kadar Ermeniden oluşan bir çetenin saldırısına uğrayarak, bütün erkekler bir eve, kadınlarla çocuklar diğer bir eve doldurularak, kırküç erkek, yirmibir kadın ve sayısı tespit edilemeyen çocuklar kamadan geçirilmiş ve kadınların kollarını ve kulaklarını kesmek suretiyle bilezik ve küpelerini de almışlardır.²⁹³

Adana’da bir kurtuluş mücadelesi içinde olan bölge ileri gelenleri ansızın tutuklanarak hiçbir sorgu ve suale tabi tutulmadan Tartuşe civarında Ervad adlı küçük bir adaya sürgüne gönderilmişlerdir. Medeniyetin beşiği olarak adlandırılan Fransa’nın hiçbir hukuka uymayan bu tutumunun perde arkasında yine Ermenilerin bölgede hakim olmak istekleri vardır. Öyle ki sürgüne gönderilen bu kişiler adına bir dilekçe yazan Adana Umûr-ı Hukukiye Müdürü Cemal Bey 12 Mayıs 1920 tarihinden yani yaklaşık sekiz buçuk aydan beri “Türk rehinelere” adıyla tutuklu bulduklarını, tutuklanma sebebini kesinlikle bilemedikleri gibi o güne kadar herhangi bir soru ve cevaba da maruz kalmadıklarını ifade etmektedir. Ayrıca tutuklu buldukları sekiz ay zarfında aile ve akrabaları ile de haberleşme imkanlarının bulunmadığını belirtmektedir. Ervat adasında bulunan bu rehinelere savaşın sona ermesinden sonra kurtarılabilmiştir.²⁹⁴

Böylece işgalciler, şehirde yaşayan Türkleri kaçırmak için şiddeti arttırdılar. Her gün ölüm korkusu ve katliam havadisleri yaydılar; bir yandan da işkence ve zulmü

²⁹² Küçükşöz, 2006: 181

²⁹³ Hatipoğlu, 2003: 955

²⁹⁴ Küçükşöz, 2006: 182

fazlalaştırdılar. Bu haberler ve olaylar üzerine halka karşı katliam yapılmasından endişe ediliyordu. Bu endişeyi Mustafa Kemal şöyle dile getirmiştir: “Adana vilayeti dahilindeki müslümanlar, tepeden tırnağa kadar teslih edilen Ermenilerin tehdidi altında, her dakika katliama maruz bulunuyorlardı.” Mustafa Kemal’in de belirttiği gibi müslüman ahali Ermeni katliamı ile karşı karşıya gelmişti.²⁹⁵

8. Ermenilerin Kilikya Kurma Girişimleri

Ermenilerin, sivil halka yönelik saldırılarının giderek artması ve kontrol edilemez bir hale gelmesi, onlara göz yuman Fransızlarıda rahatsız ediyordu.

Ermeniler işi “Kilikya Hıristiyan Cumhuriyeti” kuracak kadar ileri götürmüşleridi. 5 Ağustos 1920 tarihinde, Adana’daki Fransız Vali Bremond ve görevli memurların yemeğe gitmesini fırsat bilen Ermeni Komiteciler, valinin makamını ve idare binasını işgal ederek bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.²⁹⁶

Bunun üzerine Bremond, beklenmedik bu olay karşısında, önce Beyrut’taki askeri kumandanı ve sonra da Paris’i durumdan haberdar etti. Bremond’un her iki yerden aldığı emir: “Kaça mal olursa olsun, bu cüretkarların haddini bildir.” olmuştur. Bundan sonra da Bremond, Damadian’ın telefonunu kestirdi ve özel sekreteri Teğmen Georges Perrien’i göndererek, vilayetten ayrılmasını istedi. Damadian; “Ermeni ahalisine danışmadan bulunduğu yerden ayrılmayacağını” bildirdi. Damadian’ın bu direnişini kırmak için, Bremond güç kullanmaya karar verdi. Bunun üzerine Fransız avcı bölüğünden erler yollanarak, kabinesi ile beraber Damadian oradan atıldı. Damadian’ın hükümet binasından atılmasından sonra ise, Ermeniler gösteriler yaptılar ve Fransız kuvvetleri bu gösterileri bastırarak, asayişi sağladılar. Bremond gerekeni yaparak, bunları Fransa işgalindeki başka şehirlere sürgüne göndermiştir. Böylece bu Ermeni Devleti’nin ömrü iki saat onbeş dakika sürmüştür.²⁹⁷

²⁹⁵ Hatipoğlu, 2003: 958

²⁹⁶ Evren, 2007: 608

²⁹⁷ Hatipoğlu, 2003: 962

Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmaları veya buna teşebbüs etmeleri Fransızları sükutu hayale uğratmıştır. Zira Türk'ü öldürmek için onbinlerce verdikleri silahların kendilerine çevrilmesinden dolayı endişeleri artmıştır. Şimdi bu silahları geri nasıl toplayacaklardı? Bir başka olay da Maveria-ı Kafkas'ta İngilizlerin başına geldiği gibi, Fransızlarda Ermeni müttefikleriyle kötü tecrübeler edindiler. Bundan sonra da Fransızlar Türk dostluğunu açıktan açığa aramaya başladılar. Bu olaylar üzerine Fransızlar Ermenilere vermiş oldukları desteği geri çektiler. Bu durumu protesto etmek üzere Damadian ve Ermeni Başpapazı ortak olarak bir bildiri yayınladılar buna göre; bu desteğin devamını istediler, aksi takdirde kendi üzerlerine düşen görevleri yapmayacaklarını ilan ettiler.²⁹⁸

9. Fransa'nın İhaneti

Fransızlar da, yaptıkları hatayı çoktan anlamışlar, en ateşli Ermeni destekçileri bile yakınmaya başlamıştı. Ermenilerin kontrol edilemez hale gelmesi, Fransız komutanları dinlememesi, emirlere uymayıp, Fransızlara bile saldırmaya başlamaları üzerine, geri çekilme zamanının geldiği anlaşılmıştı. Paul De Veau bu durumu şöyle anlatıyordu:

“Bu Ermeni Lejyonerleri, eşkiyalık yapmaya başladılar. 23 Ocak 1919'da Arapderesi Bucağı Müdürü, köyün gece yedi haydut tarafından basıldığını haber verdi; buraya gönderilen Fransız müfrezesi, haydutlarla karşılaştı; müfreme, haydut lejyonerlerin kendilerini savunmak için ateş açmaları üzerine, bunları öldürdü. Ermeni Lejyonerlerinin öldürülmesi, Ermenilerde intikam hırsı yarattı. Türklere karşı besledikleri kini, Fransızlara da göstermeye başladılar. İskenderun'da çıkan bir karışıklıkta 20 kişi öldürüldü. 4. Ermeni Taburunda isyan çıktı; Lejyonerler Fransız erlerine saldırdılar ve Fransız subaylarını tehdit ettiler... Artık lejyonerlere güvenimiz kalmamıştı. Ermeni birliği murahhasları, kendi bölgelerine döndüler ve oralarda toplantılar tertipleyerek aleyhimize konuştular. Rütbeli, rütbesiz her asker verilen emirler üzereine münakaşa ediyorlardı. Mağlubiyetten zafere götürdüğümüz ve tekrar vatanlarına kavuşturduğumuz bu insanlar, lejyona tahsis edilen askerlik primlerinin tükenmesin dolayısıyla Afrika alaylarımızın aldıkları askeri maaş ve

---

²⁹⁸ Hatipoğlu, 2003: 963

rasyonun uygulanması için dişlerini gösterdiler. İsyankar ruhları, garnizon hayatına uyumlarını güçleştiriyor ve bir türlü komuta altına gitmiyorlardı.”²⁹⁹

Fransızlar, Ermenileri bir Çukurova Ermenistan Cumhuriyeti projesine inandırıp, çıkarları uğruna kullandıktan sonra, amaçlarına ulaşamayacakları anlayınca, onlara haber bile vermeden yüzüstü bırakıp gitmişler, başka bir deyimle Ermenileri satmışlardır. Özellikle Maraş'taki Fransız askeri birliklerinin, gece yarısı, herkesin uykuda olduğu bir sırada, gürültü yapmamak için atlarının ayaklarına keçeler sararak kentten ayrılması, Fransızların Ermenilere oynadıkları oyunlardan biri olarak hatırlanır.

Lloyd George, Bogos Nubar Paşa'dan bir mektup aldı. Bu mektupta Papaz Narayon'un telgrafı ekliydi. Bu tele göre: “Fransız kuvvetlerinin hiçbir haber vermeden Maraş'ı terk etmelerinden habersiz 1.500 Ermeni askeri ertesini gün Türklere karşı bir çıkış yapmaları sonucu hepsi ölmüştür... Türk milli hareketi gittikçe büyüyor, tehlikeli karakteri gittikçe artıyor. Muhtemelen Fransız üniforması giyen Ermenilerin aşırı hareketleri Türkleri tahrik etmiş olmalıdır. Mustafa Kemal'in askerleri nasıl yaşıyor? Mr. Berthelot'ya göre Mustafa Kemal'in askerleri hiç para almıyor, onları harekete getiren vatan aşkıdır.”

Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Komiseri Amiral Bristol ise, Fransızların Ermenileri nasıl ortada bıraktıklarını anlatan raporlarını Amerikan Dışişleri Bakanlığına yollamıştır. 28 Şubat 1920 tarihli rapor şöyledir:

“Maraş ve çevresinde çatışma sürerken, Fransız kuvvetleri Türklerle savaşmakta olan Ermenileri oradan almak için bir girişimde bulunmamışlar ve de savunma için Ermenilere silah vermekten kaçınmışlardır.”

Özellikle Maraş'ta yaşanan olaylardan sonra Amerika ve Avrupa'da başlayan Ermeni propagandası, her zaman olduğu gibi Ermenileri masum göstermeye, kamuoyunu yanıltmaya devam ediyordu. Türkler bir kez daha en ufak bir suçları olmadığı halde katil gösterilmekteydi. Amiral Bristol, gerçekleri sergilemek amacıyla Amerika'ya çektiği telgraflarda şöyle diyordu:

---

²⁹⁹ Evren, 2007: 608

“ ... Bunda, Türkiye işleri ve Ermeni kıyımı hakkında Avrupa basınında görülen son hikayeler, yanıltma amacına yönelmiştir ve İtilaf Devletleri'nin bencil planlarının desteklenmesini sağlamak için yapılan propagandalardır ...”

“Birliklerin çoğu, Fransız sömürge askerlerinden ve Ermenilerden oluşuyordu. İlerleyişleri sırasında, cezalandırma eylemi diye, birçok Türk köyünü; Maraş'tan çekilişleri sırasında da hemen hemen bütün Türk köylerini yakıp yıktılar.”³⁰⁰

Fransızların Çukurova macerasını İngiliz Tarihçi Arnold J. Toynbee şöyle değerlendiriyor.:

“Ordusunun yükünü azaltmak için kurduğu Doğu Lejyonuna Ermeni gönüllüleri katmakla, Fransızlar sorumsuzca bir politika izlemişlerdir. Fransızlar Ermenilerin başı bozuk çeteler oluşturup silahlanmalarına olanak sağladılar. Bu fırsat Ermenilere, 1915'de başka Türklerce yapılan acı olayın hıncını başka masum Türklerden çıkararak öc almalarını sağladı. Önce bu öc duygularını kırbaçlayan, sonra da bu acı olaylara seyirci kalan Fransa Ermenilerden daha çok suçludur.”³⁰¹

10. Ankara Antlaşması

Milli Kuvvetlerin başarılarını takiben yöredeki savaşlarda kuvvetlerinin başarı kazanamayacağını gören ve Adana ve havalisinde tutunamayacağını anlayan Fransa Hükümeti, Ankara Hükümeti ile uzlaşmanın kendi çıkarlarına daha uygun olacağını anlamış ve görüşmelere başlamak istemiştir.³⁰²

Kurtuluş Savaşı sırasında Türk-Fransız yakınlaşması 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara İtilafı ile başlamıştır. Bu itilaf Türkiye'nin güney sınırlarındaki askeri hareketlere son veriyordu. Barışı sağlamıyor yeni Türk Devleti'ni de tanımıyordu. Ama Fransa ile Kurtuluş Savaşı sırasında böyle bir anlaşmaya varılması diğer devletler açısından çok

³⁰⁰ Evren, 2007: 610

³⁰¹ Evren, 2007: 611

³⁰² Kemal Çelik, (1993): *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: s. 399

önemliydi. Bu itilaf sayesinde Türkiye Doğu cephesinden sonra güney cephesinden de kurtularak bütün kuvvetlerini Yunan ordusuna karşı toplamak imkanını elde etti.³⁰³

Mustafa Kemal Paşa'ya göre, “bu antlaşma bir siyasi, iktisadi, askeri.... hiçbir hususta vatanımızın kıymetli parçalarını işgalden tahlis etmiş olduk... Bu itilafname ile âmâli milliyemiz, ilk defa olarak düveli Garbiyeden birisi tarafından tastik ve ifade olunmuştu.”³⁰⁴

Ankara Antlaşması'nın imzalanması ve Türk-Fransız Karma Komisyonu'nun, Fransızlar tarafından yörenin tahliyesi konusunda çalışmalara başlaması üzerine, işgal müddetince Türk ve Müslüman halka uyguladıkları insanlık dışı işkence ve davranışlar nedeniyle, Ermeni komitecileri bizzat kendileri canlarını kurtarmanın telaşı içine düştüler.

Fransızlar, özellikle Maraş ve Adana havalisindeki Ermenilerin yerlerinden ayrılmamaları için çaba gösteriyorlar, bunları kendileri için bir köprü başı, Türkler için de bir huzursuzluk kaynağı olarak tutmak istiyorlardı. Bu bakımdan, Ankara Antlaşması'na bir madde olarak “Genel Af” ilanını koydurmuşlardı. Fakat bütün bu vaatlere rağmen, yaptıklarına karşılık verileceğinden korkan Ermeniler, affa ve verilen sözlere aldırıyorlardı. Verilen bütün teminatlara rağmen Adana ve civarından göç ediyorlardı.

Fransızların Türklerle bir antlaşma yaparak Adana, Antep bölgelerini Türklere bıraktığı haberi etrafa yayılınca, bölgedeki Ermenilerle, Türklere karşı düşmanlık yapmış olan diğer azınlıklar arasında göç başladı. Birçok Ermeni Mersin'den vapurlarla, Halep'e giden trenlerle Türkiye'den ayrıldılar. Bunun sonucu olarak bölgedeki Ermeni nüfusu da azaldı.³⁰⁵

Antlaşmanın imzalanmasından sonra bu göçler daha da çağalmış ve Türklere çeşitli neden ve fırsatlarda kötülük edenler, hesap verme sorumluluğundan kurtulmak için, çıkar yolu kaçırmakta bulmuşlardı. Bunun sonucu pek çok Ermeni, Rum ve diğer Hıristiyan

³⁰³ Hasan Dilan, (1998): *Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939)*, Alfa Yayınları, İstanbul: s. 67

³⁰⁴ Mustafa Kemal Atatürk, (2006): *Nutuk*, Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul İl Başkanlığı Yayınları, İstanbul: s. 573

³⁰⁵ Karacakaya, 2005: 412

azınlık, memleketi harabeye çevirerek yabancı ülkelere göç etmişlerdi. Ferda gazetesinin 20 Kasım 1921 tarihli nüshasında verilen bilgiye göre, Adana şehrini terkeden Ermenilerin sayısı 49.000 aşıyordu.

Ankara Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Mersin'de toplanan Ermenilerle, Fransa temsilcisi F. Bouillon arasında geçen aşağıdaki görüşme, Ermenilerin yaptıklarını kabul ettiklerini ve cezalandırılmaktan korktukları için kaçmaktan başka çareleri olmadığını açıkça itiraf ettiklerini gösteriyordu. F. Bouillon Ermenilere hitaben gitmemelerini, Türklerin antlaşma öncesinde yaptıkları fenalıkları affettiklerini ve bu konuda kendilerine güvence verdiklerini, Türklerin öteden beri verdikleri sözleri tuttuklarını, bunun tarihen de sabit olduğunu söylemesi üzerine, topluluktaki Ermenilerden biri ayağa kalkarak kendisine şu cevabı vermişti: “Teşekkür ederiz, bizim için iyilik yapmak istiyorsanız artık bizi himaye etmeyiniz. Eğer siz ve sizin Adana'ya gönderdiğiniz generalleriniz, hükümet memurlarınız bize bu şekilde anlatmış olsalar ve bu ümidi vermeselerdi, bizi bir takım tatlı emeller arkasında koşturacak teşvikamız sözler söylemeselerdi, biz de Türkler karşısında alını açık gezecek, hakiki vatanımıza geldiğimiz zaman, taa asırlardan beri olduğu gibi, yine yan yana ve kardeş gibi yaşayacaktık ve geçinmeye çalışacaktık. Fakat heyhat geçti. Biz Türk vatandaşlarımızın mukaddesatına tecavüz ettik, evlerini yaktık ve insani olmayan birçok fenalıklar yaptık. Maalesef bu bir hakikattir. Biz de insanız onların yüzüne ne suretle bakacağız. Bakacak yüzümüz kalmamıştır. Bize iyilik yapmak istiyor musunuz, bizi serbest bırakınız. Biz, mazinin acılarını, cezasını affettirmek için ağlayalım.”³⁰⁶

---

³⁰⁶ Karacakaya, 2005:413

IV. BÖLÜM

ERMENİ İSTEKLERİNİN LOZAN'DA SONA ERMESİ VE TARİHİ GERÇEKLERİN ÇARPITILMAK İSTENMESİ

1. Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorununun Çözülmesi

Birinci Dünya Savaşı galiplerince Osmanlıya imzalatılan Sevr Antlaşması, Ermenileri umutlandırmıştı. Bu anlaşma Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olarak tanınmasını öngörüyordu. Kurulacak Ermenistan'ın sınırlarının tespiti ise ABD Cumhurbaşkanı Wilson'un beğenisine bırakılmıştı. Ama Sevr Antlaşmasını geçersiz kılan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu hukuk belgesi olan 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'nda ise Ermeniler üzerine hiçbir hüküm olmayacaktı.³⁰⁷

3 Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması ile Ermenistan Hükümeti, TBMM'nin varlığını kabul etmiş, Misak-ı Milli'yi tanıyarak Türk toprakları üzerindeki taleplerinden vazgeçmiş oldu. Kars Antlaşması ile Sovyetler Birliği ve Ankara İtilafnamesi ile de Fransa Misak-ı Milli'yi tanımışlardı. Buna karşın, İngiltere ve Fransa Lozan Konferansı sırasında "Ermeni Yurdu" adı altında çeşitli girişimlerde bulunmaktan geri kalmayacaklardır. Lozan'a gelmeden önce Batı Cephesi'nde savaş devam ederken İtilaf Devletleri iki defa barış teklifinde bulunmuşlardı. Her iki teklifte de Ermenilerle ilgili hükümlere yer verilmişti. Sevres Antlaşması biraz hafifletilerek Doğu Anadolu'da kurulacak "Ermeni Yurdu"ndan bahsedilmiş ve sorunun çözümü Milletler Cemiyeti'ne bırakılmıştı. Fakat bu sözde barış teklifleri Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasıyla neticesiz kalmıştı. 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz ile kesin zafer kazanılmış ve Mudanya Mütarekesi ile barış görüşmelerinin başlayacağı kaçınılmaz olmuştur.³⁰⁸

İşgalci devletler ile kesin bir antlaşma yapılması için Türkiye, 4 Ekim 1922 tarihinde vermiş olduğu nota ile görüşmelerin İzmir'de başlatılmasını istedi. İşgalci devletler İzmir'de Yunan mezalim ve yıkımını görmezlikten gelmek için, görüşmelerin İsviçre'nin

³⁰⁷ Tahir Tamer Kumkale, (2007): *Diaspora Ermenileri'nin Soykırım Yalanları*, Pegasus Yayınları, İstanbul: s. 29

³⁰⁸ Selvi, 2004: 207

Lozan şehrinde yapılmasına karar verdiler. Konferansın 13 Kasım 1922’de başlayacağını ilan edip, Türkiye’yi temsilen iki hükümetin görüşmelere katılması için Ankara Hükümeti ile İstanbul Hükümeti’ne çağrıda bulundular. TBMM, bu duruma son vermek için, 1 Kasım 1922 günü iki maddelik bir kanun teklifinde bulunarak, Saltanat ve Osmanlı Hükümetinin, 16 Mart 1920’de İstanbul’un İtilâf devletlerince resmen işgalinden itibaren kaldırıldığını kabul ve ilan etti. 600 yıldan fazla ülkeyi yöneten Osmanlı Hanedanına son verilerek, Lozan Konferansı’na TBMM Hükümeti olarak tek başına katıldı.³⁰⁹

İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyetine Lozan’a hareketinden önce; TBMM tarafından önemli noktaları içeren bir talimat verildi. Bu talimatta yer alan maddelerden özellikle iki madde TBMM’nin görüşülmesini kesinlikle istemediği “Ermeni Yurdu” konusu ile “Kapitülasyonlar” idi. Bu maddelerin ortaya atılması veya dayatılması halinde, Ankara’ya sormadan görüşmelerden çekilme yetkisi verilmiştir. Konferans sırasında Ermeniler de boş durmuyorlardı. İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD gibi ülkelere sürekli mektuplar gönderiyorlar ve Avrupa devletleri başkentlerini dolaşıyorlardı. Sevr Antlaşması’nda Ermeniler lehine yer alan “Ermeni Yurdu” veya “Ermeni Ocağı” gibi konuları yeni anlaşmaya koydurmak için çaba harcıyorlardı.

Bu tarihte, iki önemli Ermeni kuruluşu vardı. Bunlar:

- 1- Ermeni Cumhuriyeti Heyeti ile
- 2- Ermeni Milli Heyeti idi.³¹⁰

İki heyet arasında, Türkiye’ye düşmanlık ve ulaşmak istekleri amaç konusunda hiçbir fark yoktu. Sadece yöntem farklılığı bulunuyordu. Bu yüzden birlikte hareket için “Birleşik Ermeni Heyeti” adıyla ortak bir organ oluşturulmuştu. Bu organa, Ermeni Cumhuriyeti Heyeti’nden Aharonyan ve Aleksandır Hadisyan, Ermeni Milli Heyeti’nden Noradonkyan ve Genel Sekreter Leon Paşalıyan seçilmişti.

Bunların varmak istedikleri hedefleri şu şekilde özetleyebiliriz:

- 1- Konferans, birleşik veya bağımsız Ermenistan’ın gerçekleşmesini sağlamalıdır.

³⁰⁹ <http://www.turktarih.net/t-304-lozan-antlasmasi.html> E.T. 28.12.2007

³¹⁰ Kundakçı, 2006: 251

2- Bu mümkün olmadığı takdirde, geçici bir çözüm olarak “Milli Ocak” veya “Ermeni Yurdu”nun kurulması ortaya atılmalıdır.

3- Lozan Konferansı’na kabul edilmeleri ve katılmaları mümkün kılınmalıdır.

A. Hadisyan’ın, Fransa, İngiltere, İtalya ve ABD Hükümetine yolladığı mektupta, doğu sorununu düzenleyecek ön misyona katılmak istedikleri bildirilmiştir. Ancak bu istekleri Ağustos 1922’de verilen yanıtta kabul edilmemiştir. Buna karşın İngiltere, Fransa ve İtalya başkentlerini aşındırmayı sürdürmüşlerdir. Lozan Konferansı başlarken bu hükümetlerin başkanlarına 18 Kasım 1922 tarihinde Ermenistan Cumhuriyeti Heyeti Reisvekili Hadisyan imzalı ikinci bir yazı veya kendi deyimleriyle muhtıra gönderilmiştir. Ayrıca Lozan’da bir de Ermeni bürosu açarak çalışmalarına devam etmişlerdir.

Ermenilerin bu çabaları İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD tarafından desteklenmiştir. Ermenistan Cumhuriyeti Heyeti’nden olan dört kişinin Lozan Azınlıklar Alt Komisyonu’nda dinlenmelerine imkan sağlanmıştır. Ancak görüşmelere katılmaları kabul edilmemiştir. Bunda Türkiye’nin kararlı tutumu bu isteklerin gerçekleşmesini önlemiştir.³¹¹

İngiliz Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams, Lozan Konferansı başlamadan önce Lord Curzon’a bir telgraf göndermiştir. Telgrafta: “Türkiye’deki Ermeni topluluğunun bütün dostları, “Ermenistan’ın özgürlüğü” için size olan güvenlerini bildiriyorlar” denmiştir.³¹²

20 Kasım 1920’de başlayan ve 4 Nisan ile 23 Nisan 1923 arasındaki zoraki bir aradan sonra yeniden toplanıp 27 Temmuz’da Atatürk Türkiye’si ile Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya arasında bir antlaşma imzalanması ile nihayetlenen Lozan Barış Konferansı’nda yalnızca bir barış antlaşması değil, Türklerle uluslararası sisteme egemen güçler arasında bir büyük hesaplaşma yapıldı.³¹³

³¹¹ Kundakçı, 2006: 252

³¹² İsmet Binark, (2001): *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim*, ATO Yayınlar, Ankara: s. 134

³¹³ Mim Kemal Öke, (1996): *Ermeni Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul: s. 277

Görüşmelerin başlamasından sonra, henüz Ermeni konusunun resmen gündeme gelmediği dönemde, İsmet Paşa hazırlık anlamında Ankara'nın görüşlerini almak istemiştir. İsmet Paşa'nın Ermenilerle ilgili olarak Ankara'ya Heyet-i Vekile Riyasetine (Rauf Bey'e) 25 Kasım 1922 tarihli bir telgraf çekmiştir. Telgrafta, İngilizlerin, özellikle de Amerikalıların, Türkiye'deki Ermenilerin kimlerle ve nasıl mübadele olacağını sorduklarını bildirmiştir. İsmet Paşa aynı telgrafta, Ermenilerin ülke dışına çıkarılmalarının dünyaya açıklanamayacağını ve bu dönemde Anadolu'da yeniden bir tehcir ve teb'id yapılmaması gerektiğini belirtmiştir

İsmet Paşa ilk telgrafından hemen bir gün sonra çektiği yeni bir telgrafla, Lozan'a Ermeni heyetinin geldiğini ve dışarıda kalan 700.000 Ermeni için yer istediklerini bildirmiş ve ayrıca Ermenilerin konferansta olağanüstü yaygara yapabileceklerine dikkat çekmiştir. Rauf Bey bu ikinci telgrafa verdiği cevapta, Ermeni heyetinin verdiği 700.000 rakamının abartılı olduğunu, Kilikya'da yerli ve dışarıdan gelmiş ve kendi rızasıyla dışarıya çıkan Ermenilerin sayısının 45.000 olduğunu ifade etmiştir. Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey bu telgrafın hemen peşinden mübadele ile ilgili telgrafa 27 Kasım'da cevap vermiştir. Buna göre Türkiye'deki Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadelesi ve Türk Ortodokslarının ayrı bir hak iddia etmemek şartıyla memleketinde kalmaları fikir ve kararında olduğunu açıklamıştır³¹⁴.

Ermeni istekleri Lozan'da "Azınlıklar Sorunu" sırasında görüşülmüştür. Azınlıklar adı altında ileri sürülen istekler maddeler halinde şöyledir:

1. Türkiye'de azınlıklara dil, din ve benzeri konularda bazı haklar sağlanmalı ve bu haklar Milletler Cemiyeti tarafından denetlenmeli.
2. Hıristiyanlar askerlik yapmamalı, buna karşılık para olarak bedel vermeli.
3. Din ve mezhep ayrıcalıkları aynen kalmalı.
4. Azınlıklar için genel af çıkarılmalı.

---

³¹⁴ Selvi, 2004: 209

5. Seyr-ü sefer serbestliği tanınmalı.
6. Yerlerinden göç etmiş olan Ermenilerin eski yerlerine tekrar dönmelerine izin verilmeli.
7. Ermenilere Doğu Anadolu'da ve Kilikya'da bir yurt verilmeli.³¹⁵

Konferansta ilk sözü Lord Curzon almış ve: “Türkiye'deki azınlıklar sorunu ile bütün dünya ilgilidir. Bu nedenle dünyanın gözleri, bu konuda verilecek kararın sonucu için Lozan Konferansı'na çevrilmiştir. İtilaf devletleri Türkiye ile savaşa girerlerken, amaçlarından biri de Anadolu'daki azınlıkların korunması ve mümkün ise kurtarılmasıydı. Hele Ermenilere Berlin Antlaşması'ndan beri güvence verilmiştir” demiştir.

Lord Curzon'dan sonra söz alan Fransız temsilci M. Barrère'de, azınlıkların Fransızlar açısından korunması için söylevde bulunmuş, İtalyan temsilci Marki Garroni'de ayrıcalıklar konusunda birkaç cümle söyledikten sonra konuşma sırası İsmet Paşa'ya gelmiş ve Türkiye temsilcisi Lozan'a götürdüğü muhtırayı önemle okumaya başlamıştır.³¹⁶

Lozan'da azınlıklar sorunu konuşulurken, İnönü önce Osmanlı Devleti'nde bu sorunun tarihçesini vermiştir. Ouchy Şatosu'nda 12 Aralık 1922'de Lord Curzon'un başkanlığında yapılan toplantıda, İsmet Paşa 1894–96 olaylarını anlattıktan sonra “1909 yılındaki Adana olayları ve Dünya Savaşı başlarında Türk vilayetlerinin birçoğunda art arda patlak veren ayaklanmalar aynı tragedyanın acıklı bir devamıdır” demiştir. Lozan temsilcimiz azınlıkların “memleketin cömertliğini kötüye kullanmadıkları sürece hakların tanındığını vurgulamıştır. Yahudi topluluğunun verdiği örneği Rumların ve Ermenilerin vermediğini, bu nedenle yaşananlara ilişkin

³¹⁵ <http://www.kultur.gov.tr/TR/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAAF6AA849816B2EF650F71462C1ACF13.E.T>, 29.08.2007

³¹⁶ Mazıcı, 2005: 157

üzücü olaylardan Rumlar ve Ermenilerin sorumlu oldu ğu” açıklamasında bulunmuştur.

317

İsmet Paşa muhtırayı bitirince, Lord Curzon yine söz almış, “Temsilciler şimdiye değin İsmet Paşa’yı başarılı bir general, güçlü bir diplomat olarak tanırlardı. Oysa bugün İsmet Paşa, kendilerine bir tarih profesörü olduğunu da kanıtladı. Fatih Sultan II. Mehmet döneminden günümüze değin Türk tarihi hakkında bize uzun bir konferans verdi. Bu konferansın birçok yerleri ilginç olmakla birlikte, tümünün konuşulan konuyla ilgisi yoktur” demiştir.³¹⁸

ABD’nin görüşünü ise, M. Child dile getirmiştir. Azınlıklar konusunda ABD’nin ne kadar duyarlı oldu ğu yönünde bir konuşma yapmıştır. Sorunu ana hatlarıyla tanımlayarak Ermeniler için bir yurt kurulması üzerinde durmuştur. Göçmenlerin ailelerine kavuşmaları ve doğdukları topraklar üzerinde geçinmelerini sağlamak üzere ölçülü bir nüfus mübadelesi istemiştir.

Bu sırada söz alan Venizelos bir konuşma yaparak, İsmet Paşa’nın yaptığı konuşmanın hayal kırıklığı yarattığını, azınlıklar meselesinin hayati bir önem taşıdığını ve Lord Curzon’u desteklediğini belirtmiştir. Venizelos’un bu konuşması İsmet Paşa’yı sinirlendirmiş, İsmet Paşa Venizelos’ a şu cevabı vermiştir:

“M. Venizelos, küçük asya’nın Yunanlılarca işgal edilşinin Ermeniler için yeni acılar ve yeni talihsizlikler kaynağı olduğunu şüphesiz görmezlikten gelmektedir. Bu zavallı halk zorla silah altına alınmış ve Yunan ordusu saflarına katılmıştır. Ermenilerin Avrupa’daki yöneticileri, yurttaşlarını böyle tehlikelerle karşı karşıya bırakmamak için Yunan Hükümeti’ne yalvarıp yakarmaktan usanmışlardır. Bu uyarılardan hiçbirine kulak verilmemiştir. Ermeniler cepheye götürülmüş ve Türklere ateş etmeye zorlanmışlardır. Bozgundan sonra çok büyük yakıp yıkmalara girişilmiştir. Üstelik Yunan makamları işlenmiş bütün bu suçları Ermenilerin üzerine atmak için kasıtlı propagandalar yapmaya koyulmuşlardır. Daha sonra Yunanlılar Anadolu’dan çekip gittikleri zaman Ermenileri de birlikte sürüklemiştirlerdir. Dünyada,

³¹⁷ Timur, 2007: 103

³¹⁸ Mazıcı, 2005: 158

Ermenilerin başına gelenlere herkesin önünde acımağa cesaret edebilecek hükümetlerden en sonuncusunun Ermenilerin başına gelen talihsizliklerin doğrudan doğruya yaratıcısı durumundaki Hükümetin olacağını kabul etmek zorunludur.

M. Venizelos'un bu konuda söze karışmasını İsmet Paşa'nın akli almamaktadır. Türk Temsilci Heyeti bu sorunun çok daha geniş bir açıdan ele alınmasını ve ne Avrupa'nın ne Amerika'nın ilgilendikleri, ne de ilgilenmek istedikleri memleketlerde, yiyecek ve barınaktan yoksun bir milyondan çok Türk'ün bulunduğu bilinmesini istemektedir. Gerçek insanlık duygusu, durumun ve yoksullukların bütünüyle göz önünde tutulmasını zorunlu kılmaktadır.”

İsmet Paşa, Heyet-i Vekile Riyaseti'ne gönderdiği 14 Aralık 1922 tarihli raporunda sonraki görüşmeyi şu şekilde anlatıyordu:

“Üç günden beri büyük bir faaliyetle idare edilen ekalliyetler propagandasının nazik bir gününü geçirdik. Sabah Curzon riyasetinde komisyon ictima etti. Dünkü Beyanatına hazırladığımız cevabı verdik. Üç milyon Ermeniden yüz otuz bin kalmış ve elleri temiz olduğu için Cemiyet-i Akvam'dan korkmadıkları, Ermeni yurdu meselesini ve ilahirini mevzu-i bahs ettik. Fransız ve İngiliz istatistikleri ile harpten evvel Türkiye'deki Ermeni miktarının bir milyon küsur olduğunu söyledik... haksız muharebelerin tevlit ettiği harabelerde çalışmaktan gelen ve herhangi bir memlekete tecavüz etmemiş olan ellerimizin temiz olduğunu ve herhangi ellerle mukayeseye hazır bulunduğumuzu bildirdik. Misak-ı Milli'de ekalliyetler için zikrolunan mevaddı kabul ettiğimizi ve Misak-ı Milli'nin külli olarak takib ve kabul olunacağını bildirdik...”

Bundan sonra Ermenistan sorunu 30 Aralık 1922 tarihinde, ABD'nin Azınlıklar Alt Komisyonu'na sunduğu “Ulusal Yurt Muhtırası” ile gelecektir. Amerikalı temsilciler bu muhtıralarında Ermeni yurdunun sınırlarının belirlenmesini ve bu bölgeye gelecek Ermenilere yardım edilmesini komisyona teklif etmiştir. Görüşmeler sırasında İtalyan temsilci Montagna'nın da aynı fikirleri savunması üzerine söz alan Rıza Nur Bey Müttefik Devletlerin biraz önce okunmuş olan bildirimlerde bulunmaya hakları olduğunu, çünkü kendilerini Ermeni ve Asuri haklarına karşı moral yükümler altına koymuş bulduklarını, bu halkları Türkiye'ye karşı saldırtmak için politika aracı olarak kullandıklarını, onların

karşılaştıkları felaketlere neden olduklarını, bu tür bildirimleri dinlemektense görüşmelerden çekilmenin daha doğru olacağını söyledi ve oturumu terk etti.

Rıza Nur'un bu tavrı İngiliz basını tarafından eleştirilerek "Türklerin huysuzluk gösterisi" olarak değerlendirilmiş, İngiliz temsilci Rumbold, Türkiye sınırlarından az bir arazinin Ermenilere bırakılmasının çok zor olmayacağını belirtmiştir. Ayrıca İngilizler İsmet Paşa'ya bir nota göndererek Rıza Nur Bey'in tavrını eleştirmişlerdi. İsmet Paşa emri-vaki karşısında kalındığında yine aynı tavrın gösterilebileceğini meselenin unutulmasını istemiştir. Türk heyeti Ermenilerin konferansta dinlenmelerine de şiddetle karşı çıkmış ve her defasında müttefiklerin bu konudaki ısrarları ile karşılaşmışlardır.

Nihayet Ermeniler bu baskılar sonunda alt komisyonda konuşmayı başarmışlardır. Noradunkyan, Hadisyan, Paşalyan ve Aharonyan Efendilerden oluşan Ermeni heyeti, Türk tarafının bulunmadığı tali komisyonda 26 Aralıkta söz almışlardır. Ermenilerin yurt isteklerini bir kez daha dile getirmişlerdir. Ermeni yurdunda asker toplamanın serbest olması ve Patikhanenin bağımsız kalması yönünde yeni görüşlerde ortaya koymuşlardır.

Ermeni sorunu, Lozan Konferansı'nda son olarak 9 Ocak 1923 günü yapılan Azınlıklar Alt Komisyon raporu ile ilgili toplantıda ele alınmıştır. Burada Müttefik devletler, gayri müslimlerin korunmasıyla ilgili isteklerinden vazgeçmişler, Türklerin geniş kapsamlı bir affa ve azınlıkların askerlikten muaf sayılmalarına karşı olmalarına itiraz etmemişlerdir. Komisyon raporunun İsmet Paşa ve Lord Curzon tarafından kabul edilmesinden sonra, Lozan'daki resmi görüşmelerde Ermeni konusu bir daha gündeme gelmemiş ve anlaşmaya da bu konu ile ilgili bir hüküm girmemiştir. Bundan sonraki görüşmelerde Ermeniler daha çok Anadolu'ya göç konusunda gündeme gelecekler, Türk tarafı bu konuda kesin bir taahhüd almayı reddedecektir. Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanacaktır. Anlaşmanın Ermenileri ilgilendiren hükümleri şunlardır:

Uyrukluk Madde 30- İşbu andlaşma hükümleri uyarınca Türkiye'den ayrılan topraklarda yerleşmiş Türk uyrukları kendiliğinden ve yerel yasaların koşulları içinde bu toprakların geçtiği devletin uyruğu olacaklardır.

Madde 31- 18 yaşını geçmiş olup da 30. Madde hükümleri uyarınca Türk uyrukluğunu yitiren ve kendiliğinden yeni bir uyrukluğa kazanan kişiler, işbu antlaşma yürürlüğe konulduğu günden başlayarak, iki yıllık süre içinde Türk uyrukluğunu seçmek hakkına sahip olacaklardır.

Azınlıkların Korunması Madde 39- Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları Müslümanlarla özdeş medeni ve siyasal haklardan yararlanacaklardır, Türkiye'nin tüm halkı, din ayırt edilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktır.”³¹⁹

Lozan Antlaşması ile Ermeniler konferansa sundukları taleplerinin hiçbirisini kabul ettiremediler. Türkiye açısından Ermeni Sorunu uluslararası alanda kapanmış oluyordu.

Lozan Konferansı'nda “Ermeni Yurdu” konusunu savunan Fransa, Lozan Antlaşması'na imza attı. Böylece Ermeni sorunu uzun bir süre Fransa içinde kapanmış oldu.³²⁰

2. Lozan'dan sonra Ermenilerin Sevr'e Sarılmaları

Sevr Antlaşması onaylanmadığı, üstelik Kurtuluş Savaşı'yla son verildiği için hiçbir zaman yürürlüğe girmemiştir.³²¹

Ermeni propagandası kendilerine Türkiye toprakları üzerinde bağımsız bir Ermenistan vaat eden Sevr Antlaşması'nın kendileri açısından hala geçerli olduğunu iddia etmekte ve buna dayanarak Sevr'de öngörülen “Ermeni topraklarının” Ermenilere iadesi gerektiğini savunmaktadırlar.

Bu anlaşmayı imzalayan devletler, anlaşmanın yürürlüğe giremeden ortadan kalktığını ve yerini Lozan Antlaşması'nın aldığını, imzalarıyla tasdik etmişlerdir. Gerçekler ortada olmasına karşın, saçma olduğu kadar ulaşılmaz imkânsız olan

³¹⁹ Selvi, 2004: 213-217

³²⁰ Kocaeli Üniversitesi Yayınları, (2001): *Ermeni Sorunu Rehberi*, Kocaeli: s. 42

³²¹ Erol Mütercimler (2005): *Bu Vatan Böyle Kurtuldu*, Alfa Yayınlar, 5. Basım, İstanbul: s. 242

iddialar, içi boş hayal alemi meşru kılmakta, gayri hukuki ve gayri ahlâkî boyut kazanmaktadır.

Sevr'in yanında Ermenilerin devlet olarak kendi imzaladıkları anlaşmalar da mevcuttur. Bunlardan biri Batum Anlaşması'dır.

Taşnaksutyun 28 Mayıs 1915'de Erivan'da bir Ermeni Cumhuriyeti ilan etmiş, Osmanlı Devleti'de Ermenilerle 4 Haziran 1918'de imzaladığı Batum Anlaşması ile bu Cumhuriyeti resmen tanımıştır. Bu antlaşmayı imzalayan Ermeni Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hadisyan Efendinin o günkü söylemlerine kulak vermek gerekmektedir:

“Türkiye Ermenileri artık Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı düşünmüyorlar. Türkiye'deki Ermenilere ilişkin sorunlar Osmanlılar ile Ermeni Cumhuriyeti arasında görüşme konusu bile yapılamaz. Osmanlı İmparatorluğu ile Ermeni Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler mükemmeldir ve gelecekte de böyle olmalıdır. Bütün Ermeni siyasi partileri bu konuda aynı görüştedirler. Bu iyi komşuluk ilişkilerinin sürdürülmesi Dışişleri Bakanı olduğum Ermeni Hükümetince izlenen programın başlıca noktalarından biridir.”

Taşnak yayım organı Hairenik Gazetesi, 28 Haziranı 1918 tarihli nüshasında şunları yazmaktadır:

“Rusya'nın Türkiye'ye karşı güttüğü düşmanca politika Kafkasya Ermenilerini de cesaretlendiriyordu. İki dost unsur arasındaki çatışmalara Kafkas Ermenileri neden oldu. Çok şükür ki, bu durum uzun sürmedi. Bolşevik Devrimi sonrasında Kafkasya Ermenileri selametlerinin yalnızca Türkiye'de olduğunu anladılar ve ellerini Türkiye'ye uzattılar. Türkiye'de geçmişte olanları unutmak istedi ve uzatılan eli şövalye ruhuyla sıktı. Artık Ermeni sorunu çözümlenmiş ve tarihte kalmış olduğunu kabul ediyoruz. Yabancıların ajanları birkaç maceraperestin eseri olan karşılıklı güvensizlik ve düşmanlık duyguları ortadan kalkmalıdır.”

Sadece bu iki belge dahi bugün Sevr peşinde koşanların tezlerini çürütmeye yetecek niteliktedir.³²²

Buna karşın Lozan'da bulunan Ermeni Cumhuriyeti Heyeti Reisi Aharonyan, 9 Ağustos 1923 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne ve Müttefik Devletler temsilcilerine birer protesto notası gönderdi. Bu protestoda, Ermenilerin Müttefikler yanında fedakârca savaşmasının karşılığı olan Sevres'in Lozan'da bir tarafa bırakılmış olmasından duyulan üzüntü ve Müttefiklerin Ermenileri yüzüstü bıraktıkları üzerinde duruluyor, Lozan hükümlerine sonuna kadar karşı çıkılacağı belirtiliyordu.

Ermeniler Lozan Antlaşması'ndan, iki savaş arası dönemde kendilerine yeni bazı hedefler belirleyerek bunları uygulamaya koydular. Belirlenen bu hedefleri şu başlıklar altında verebiliriz:

- 1- Ermenistan Cumhuriyeti'ni ekonomik ve kültürel yönden geliştirmek için çalışmak,
- 2- Avrupa Devletleri, Milletler Cemiyeti ve siyasi cemiyetler içerisinde Ermeni iddialarını devam ettirmek ve bunların gerçekleşmesi için çalışmak,
- 3- Bütün dünyaya dağılmış olan Ermeniler arasında milli ruhu, dili ve kültürü, siyasi ideali yaşatmak ve korumak,
- 4- Ermeni halkı ve göçmenleri için gerekli bütün yardım yollarını kullanarak onlara bakmak, yetimlerini yetiştirmek ve okutmak.³²³

Ama konjonktürel gelişmeler sonucunda Rusya'da Bolşevik Devrimi ile komünist rejimin kurulması, iki savaş arası dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nin izolasyonist politikaya dönmesi, Avrupa'da totaliter ve faşist rejimlerin iktidara gelmesi ile Ermeniler iddialarını dünyaya duyuramaz oldular.

---

³²² Kumkale, 2007: 196

³²³ Selvi, 2004: 221

3. Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi Açısından Durum Nedir?

Evrensel Bildirinin kabul edilmesinden bir gün önce yani 09.12.1948 tarihinde BM Genel Kurulu tarafından 260A (III) sayılı kararla benimsenin “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi” (kısaca SSÖCS) imza, onay ve katılıma açılmıştır. Soykırımın bir suç olarak nitelendirilmesi ve yasaklanmasının uzunca bir geçmişi bulunmaktadır. Soykırım meselesi, bir yandan Savaş Hukuku ile bağlantılı olarak ele alınırken öte yandan da azınlıkların korunması konusu ile doğrudan bağlantılı olmaya başladı. İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan ve faşist rejimlerin Yahudi soykırım uygulamaları, “holokostlar” bu konuda uluslararası düzeyde bir özellikli sözleşmenin öncelikle biçimlendirilmesinde belirleyici rol oynadı. 1945’te kurulan Nuremberg mahkemesinde Yahudi soykırımıyla suçlanan Nazi suçluların yargılamaları ve de cezalandırılmaları bunda etkili oldu.

Türkiye Soykırımın Önlenmesi Sözleşmesini 23.03.1950 tarih ve 5630 sayılı kanun ile onaylamıştır ve bu sözleşme Türkiye bakımından 31.07.1951 tarihinde işlerlik kazanmıştır. (RG, 29.03.1950,s:7469).³²⁴

Antlaşmanın bazı maddelerine göz atacak olursak:

Madde-1. Sözleşmeciler taraflar, soykırımı, ister barış ister savaş zamanında işlesin, uluslararası hukuk suçu sayar ve bu suçu önlemeyi ve cezalandırmayı üstlenir.

Madde-2. Bu sözleşmede, soykırım, ulusal, etnik, ırksal ya da dinsel bir grubun, tümüyle ya da bir bölümüyle yok edilmesi amacıyla,

Üyelerin öldürülmesi,

Üyelerinin bedensel ya da zihinsel olarak ciddi zarara uğratılması,

Grubun tümüyle ya da bölümüyle bedensel yıkıma uğratılması amacıyla tasarlanmış yaşam koşullarına bilerek sokulması,

Grup içinde doğumları önlemeyi amaçlayan önlemlerin alınması,

³²⁴ Mehmet Semih Gemalmaz (2003): *İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, Beta Yayınları, 4. Baskı, İstanbul: s. 365

Çocukların zorla bir başka gruba aktarılması,
Edimlerinden herhangi biri anlamına gelir.

Madde-3. Şu eylemler cezalandırmayı gerektirir:

Soykırım,

Soykırıma kalkışmak için anlaşma,

Soykırıma kalkışmak için doğrudan doğruya ve açık biçimde kışkırtma,

Soykırıma girişim,

Soykırım suçuna ortaklık.³²⁵

Ermeni iddialarının aksine, 1915 yılında Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Ermenilere yönelik uygulamalar, dünya savaşı sırasında sadece güvenliğin sağlanması amacıyla Osmanlı toprakları içinde başka bir bölgeye göç ettirme olup, soykırım ile hiçbir ilgisi yoktur. Tehcir kararı (sevk ve iskan) dönemin hükümeti İttihat ve Terakki tarafından Ermeni katliamlarının artması üzerine 24 Nisan 1915 tarihli genelgenin yayınlanmasıyla başlamıştır. Bu genelgeyle Ermeni komiteleri kapatılmış, belgelerine el konulmuş ve liderlerinin tutuklanması istenmiştir. Tutuklananlar arasında Taşnaksutyun, Hınçak ve Ramgavar gibi örgüt elebaşları bulunmaktadır. Van, Bitlis ve Muş'ta Ermeni isyanlarının yoğunluk kazanması üzerine Başkumandanlık tarafından 2 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretine bir yazı yollanarak bölgedeki Ermenilerin çeşitli yerlere göçürülmesi istenmiştir. Nitekim Dahiliye Nazırı Talat Bey, Zeytun, Maraş, Erzurum, Van, Bitlis, Muş ve Sason bölgelerinde Ermenilerin topyekun ayaklanmaları üzerine 9 Mayıs 1915 tarihinde isyan eden Ermenilerin savaş bölgesinin dışına çıkarılmasını istemiştir. Göçürülen Ermeniler Urfa ve Musul'un güneyine Zor sancağına sevk edilmişlerdir. Sevk ve iskan kararı bütün Ermenilere uygulanmamıştır. Nitekim Meclisi Vükela 30 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretinin teklifini onaylayarak sevk ve iskanın uygulama esaslarını belirlemiştir.

Osmanlı yönetimini soykırımla suçlayanlara sormak gerekir; 1469 yılında İspanya ve Portekiz'den Musevi ve Müslümanlar, 1680 yılında Tökeli İmre ve adamları

³²⁵ Muharrem Balcı, Gülden Sönmez, (2001): *Temel Belgelerde İnsan Hakları*, Danışman Yayınlar, İstanbul: s. 157

Macaristan'dan, 1711 yılında Rakoczi Ferenç ve adamları, 1849 yılında Layoş Kosuth ve 2000 kişilik Macar grubu, İsveç Kralı Şarl ve 1500- 2000 kişilik adamları; 1841 ve 1856 yıllarında Polonya'lı Prens Chartorski, 135 bin kişilik ordusuyla Ekim 1917'de Rus komutan Vrangel ve hatta Troçki soykırımdan kurtulmak için Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır.

1915'teki yer değiştirme uygulamasını sözde "Ermeni soykırımı" olarak ilan edenler, 1930'lu yıllardan itibaren Polonya ve Almanya kökenli Musevilerin Türkiye'ye sığındıklarını bilmiyorlar mı?

Sözde Ermeni soykırımının üzerinden henüz 20-25 yıl gibi kısa bir süre geçmiş iken, soykırım yaptığı iddia edilen bir milleti kurtarıcı olarak görenler, neden Türkiye'yi tercih etmişlerdir? Bu soruların cevapları da, Türk devlet geleneğinin adil, insani, hoşgörülü, birleştirici, töre ve inançlara saygılı karakterin de saklıdır.³²⁶

4. Soğuk Savaş Döneminde Ermeni Diasporasının Örgütlenmesi

Atatürk döneminde Ermeni iddialarına rastlanmamaktadır. İçeride Kurtuluş Savaşı ile kazanılan büyük zaferin coşkusu, Cumhuriyeti kuran kadroların büyük çabaları ve özverileri ile ardarda gelen devrimler dışarıda Türkiye Cumhuriyeti'ne duyulan saygı ve hayranlığın artmasına, bu döneme damgasını vurmasına neden oldu. 1929 yılına gelindiğinde önce Amerika Birleşik Devletleri'nde daha sonra Avrupa'ya sığırayan dünya ekonomik bunalımı, ülkelerin mali krize girmesine neden olmuş, her ülke kendi başının çaresine bakmak zorunda kalmıştır. Ülkeler içlerine kapanmış devletler ekonomik ve sosyal alanlarda müdahaleci tavır sergilemek zorunda kalmışlardır. Dünya İktisadi bunalımı ülkelerde sosyal çöküntüyü de beraberinde getirmiş Avrupa'da; Almanya ve İtalya'da totaliter ve faşist rejimlerin önünü açılarak iktidara uzanmaya başlamışlardır. 1935'li yıllarda Mussolini İtalyası ile Hitler Almanyası saldırganlaşmaya başlamış Ermenilerin bu dönemde sesleri çıkmamış, onların sorunlarıyla ilgilenecek ülke ortaya çıkmamıştır.

³²⁶ Kumkale, 2007: 202

Türkiye 1952’de resmen NATO’ya girince Batı Bloku içerisinde kesin yerini almış oldu. Türkiye’nin NATO’da yer alması Ermenilerin Türkiye aleyhindeki çalışmalarını bir süre olumsuz yönde etkiledi. Batılı müttefikler, Sovyetler Birliği ile komşu olan Türkiye’yi kötü duruma sokacak çalışmalardan kaçındılar. Bu yüzden doğu sorunu içinde yer alan Ermeni iddiaları ve Sevr Antlaşması gibi dosyalar Soğuk Savaş Dönemi’nde ilgi görmemiş, rafa kalkmış oldu. Çünkü Türkiye Batı için, NATO için gerekliydi. Doğu Bloğuna karşı önemli bir caydırıcı güce sahipti.³²⁷

Cumhuriyetin kurulmasından sonra Sovyetler Birliği ile Türkiye Cumhuriyeti arasında 17 Aralık 1925 tarihinde bir saldırmazlık paktı yapılmıştır. Bu pakt 20 yıla yakın yürürlükte kalmış, ancak 2. Dünya Savaşı’nın sonunda Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper’e nota vererek anlaşmanın geçersiz olduğunu bildirmiştir.

Eş zamanlı olarak, ABD’deki Ermeni diasporasının bazı güçlü isimleri Başkan Harry Truman’a bir dilekçe vermişlerdir. Taşnak komitecilerinin hazırladığı ve eski hesapların karıştırılmaya çalışıldığı dilekçede dönemin ABD Başkanı Wilson’ın 1920’de sınırlarını çizdiği Ermenistan haritasının yeniden kabul edilmesi için ABD’nin Birleşmiş Milletler’e öneri götürmesi istenmiştir.

Sovyetler Birliği ise 2. Dünya Savaşı’ndan sonra Ermenilerle ilgili yeni bir politika izlemeye başlamıştır. Bu politikaya göre; Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti’nde toplanmak üzere dünyadaki Ermeniler ayaklandırılacak, Türk düşmanlığı yeniden alevlendirilerek Doğu Anadolu Sovyetlerin eline geçecektir. Bu amaçla yoğun bir propaganda çalışmasına girişilmiş, Sovyet rejiminin iyilikleri sayılıp dökülmüş ve Sovyet Ermenistan’ındaki Ermenilerin mutluluğu abartılarak çevreye yayılmıştır. Yine aynı amaca uygun olarak, diaspora Ermenilerini kandırmak için buldukları ülkelere ajanlar gönderilmiş, Ermeni dernekleri kurdurulmuştur. Ermeni davasının bir insanlık ve adalet sorunu olduğu ileri sürülerek, büyük devletlerden bu konuda aracı olmaları istenmiştir.

Sözü edilen süreçte yürütülen bazı çalışmalar ve örgütlenmeler şunlardır:

---

³²⁷ Kundakçı, 2006: 262-263

- 1945 yılı Aralık ayında ABD'nin başkenti Washington'da, Ermeniler tarafından "Adalet" isimli bir Amerikan komitesi kurulmuştur. Komünist eğilimli şahısların kurduğu bu komite, bir bildiri yayınlayarak Anadolu'nun Doğu bölgelerinin Ermenistan Cumhuriyetine geri verilmesi ve Wilson tarafından çizilen Türk-Ermeni sınırının uygulanmasını istemişlerdir.
- Eçmiyazin (bugünkü Vagrsabat: Erivan'ın batısında) Katogikosu VI. Kevork Çörekçiyen, SSCB Devlet Başkanı Stalin, ABD Başkanı Truman ve İngiltere Başbakanı Atlee'ye birer muhtıra vermiştir. Bu muhtıralarda, eski iddialar tekrarlanılarak, Doğu Anadolu vilayetlerinin Sovyet Ermenistan'ına katılması istenmiştir.
- Sovyetlerin Suriye ve Lübnan'daki çalışmaları ise şöyledir: Sovyetler Birliği, Suriye ve Lübnan'ın zayıf yönetiminden yararlanarak bu ülkelerdeki Ermeni çalışmalarının yoğunlaşmasını sağlamış, Ermenilere yardım perdesi altında onları kışkırtmıştır. Sovyet diplomatları tarafından yönetilen bu çalışmalar için Halep, Şam, Beyrut ve daha birçok yerde merkezler açılmıştır. Aynı çerçevede, öğretmenleri Rusya Ermenilerinden oluşan birçok okul açılmış, bu okullara ajan olarak subaylar da sokulmuştur. Bütün bu çalışmaların sonucunda 30 bini Lübnan'da olmak üzere 100 bin kişilik bir Ermeni örgütü meydana getirilmiştir. Sovyet Büyükelçisi Solod, Moskovacı Ermeni Hrant Devyan başkanlığında bir komünist partisiyle Şam'da "Ermeni Dostlar Derneği"ni kurmuştur. Suriye ve Lübnan'daki bu örgütler, "bağımsız bir Ermenistan kurmak vaadiyle Anadolu'nun doğusunu Sovyetler Birliği'ne bağlamak" amacını gütmüşlerdir.
- Ocak 1946 da Beyrut'a gelen bir Sovyet diplomatı, Lübnan ve Hatay Ermenileri temsilcileriyle ayrı ayrı konuşmuş ve onlara Sovyet Rusya'nın direktiflerini bildirmiştir.
- Lübnan Ermeni Komitesi, 16 Mayıs 1946'da BM Güvenlik Konseyi'ne bir telgraf çekerek 1.500.000 Ermeni'nin öldürülmesiyle sonuçlanan olaylar sırasında Türkler tarafından istila edilen toprakların ve zorla alınan malların Sovyet Ermenistan'ına verilmesini istemişlerdir.

- Paris'te faaliyet gösteren Ermenistan Savunma Komitesi, 1946 yılı Haziran ayında Fransız Dışişleri Bakanlığı ile birlikte dört büyük devletin dışişleri bakanlarına birer muhtıra vererek, Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistan'ına katılmasını istemiştir.
- Sovyetler Birliği, dışarıdaki Ermenileri kandırmaya çalıştığı gibi, içerideki Ermenileri de çeşitli yollardan etki altına almaya çalışmıştır. Bu çerçevede, 20 Şubat 1946'da Moskova'daki Politeknik Okulu'nun salonunda Ermeni heyeti delegelerine Ermeni İlimler Akademisi muhabir üyelerinden Civenof'un bir konferans vermesi sağlanmıştır. Civenof konferansta, Van, Bitlis, Elazığ, Erzurum, Sivas ve Trabzon illerinin Ermenistan'ın sınırları içinde bulunduğunu savunarak Ermenilerin toptan öldürülmelerinden söz etmiş ve Avrupa'daki büyük devletleri bu olaya seyirci kalmakla suçlamıştır. Rusların Ermenilere gösterdiği ilgiyi öven Civenof, Sevr Antlaşması gereğince Ermenilere verilen Doğu Anadolu illerinin daha sonra Türklerin saldırısına uğradığını ve Taşnaksutyun komitecileri tarafından imzalanan Gümrü Antlaşması'yla Türklerin eline geçtiğini söylemiştir.
- Milli Ermeni Konseyi, 17 Haziran 1946'da "Ermeni Haklarını Savunma Derneği" isimli bir Amerikan derneğine New York'ta 800 kişilik bir ziyafet vermiş; burada Türkler tarafından zorla ele geçirildiği iddia edilen Doğu Anadolu illerinin Sovyet Ermenistan'ıyla birleştirilmesi amacıyla dünyaya dağılmış bulunan 1.5 milyon Ermeni'nin BM kuruluna başvurması kararı alınmıştır.
- 29 Temmuz 1946'da Erivan'da bir basın toplantısı düzenleyen İngiliz-Sovyet derneği delegelerinden Bochon, Sovyet gazetecilerine şöyle demiştir: "Ermeni tarihini bilen her İngiliz, Ermenilerin çektiği ıstırapı bilir ve onlara sempati duyar. Bu yakınlığı, memleketimize dönünce İngiliz kamuoyunun genel görüşü haline getirmeye çalışacağız."
- Amerika'daki Ermeniler Konseyi, 1946 yılı Eylül ayında, "Ermeniler ne istiyor?" başlıklı bir broşür yayınlamıştır. Broşürde, Ermenilerin nüfuslarının çoğaldığı ve Türkler tarafından ele geçirilen toprakların boş olduğu iddia edilerek şöyle

denmiştir: “Ermeniler topraklarının kendilerine geri verilmesi için yalnız adaletin yerine getirilmesini istiyorlar.”

- Türk-Ermeni Sorunu Savunma Komitesi, 15 Ağustos 1946’da BM’deki 21 milletin delegelerine bir mesajla başvurarak, Ermeni iddialarını BM gündemine getirmeye çalışmıştır.
- 24 Nisan 1965’te Fransa’daki Ermeni Kilisesi’nde Mon Senyör Manukyan’ın yönetiminde bir dini tören yapılmıştır. Aynı günün akşamında bir yürüyüş düzenleyen Eski Muharipler Derneği, Fransa’daki Meçhul Asker Anıtı’na bir çelenk koymuştur. Ertesi gün de Notia Dome Kilisesi’nde bir başka ayin düzenlenmiştir.
- “Ermeni Ölülerini Anma Günü” olarak ilan edilen 24 Nisan 1969’da, İngiltere’de yaşayan genç Ermenilerden oluşan bir grup, Türk Büyükelçiliği’nin önünden geçerek Türkiye’yi protesto etmişlerdir.
- Türk düşmanlığı Amerikan üniversitelerinde de kendini göstermiştir. Agop Kevorkyan isimindeki zengin bir Ermeni, New York Üniversitesi’ne 30 milyon TL bağışlamak suretiyle üniversitenin “Doğu Enstitüsü”nü kapattırarak yerine “Ermeni Dili ve Tarihi Enstitüsü”nü kurdu muştur.
- Latin Amerika’daki Ermeniler, 24 Nisan 1965’te Brezilya’nın Sao Paulo kentinde Yer Değiştirme Kanunu’nun çıkarılışının 50. yıldönümü dolayısıyla bir gösteri düzenlemişlerdir. Aynı gün Brezilyalı Ermeniler tarafından kaleme alınan “1915 Ermenilerin Macerası” isimli piyes sahnelenmiştir.
- Türkiye Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’ın ABD’yi ziyaret ettiği 2 Nisan 1967 günü The New Times Gazetesi’ne Ermeni iddialarını savunan bir ilan yayınlanmıştır. Amerikan Milli Ermeni Komitesi tarafından verilen ilanda; Ermeni sorununun BM gündemine alınması istenmiştir.

- Cumhurbaşkanı Sunay'ın Paris gezisi sırasında bu kez Fransa'daki Ermeniler gazete yoluyla propaganda yapmışlardır. Hrant Samuel imzasıyla yayınlanan makalede şöyle denilmiştir: “Paris Ermenileri, General Sunay'ı misafir ederek vatanına karşı hürmet ve saygılarını açıklamışlar; Türk Cumhurbaşkanı'na karşı tezahüratta bulunmuşlardır. Yalnız şurasını belirtmek isteriz ki, bu Ermenilerin Türkiye'den bir istekleri yok demek değildir. Durmadan haklı davamıza, sükûnet içinde ve siyasi yollardan yürüyerek mücadele edecek ve bir çözüm yolu bulmaya çalışacağız.”
- Avrupa gezisine çıkan Patrik I. Horen, Kıbrıs'ta Makarios ile görüşmüştür. Bu görüşmenin hemen ardından Kıbrıs basınında kışkırtıcı yayınlar başlamıştır. Bu sırada merkezi Lübnan'da bulunan Ermeni Ramgavar Partisi, kuruluşunun 45.yıldönümü dolayısıyla yayınladığı bir bildiri; ulaşmak istedikleri amacın “Ermenilere ait olup, Türkler tarafından ele geçirilen toprakları saptamak; Ermenilerin bağımsızlık ve hürriyet çabalarını yine hür ve demokratik bir anlayış içinde gerçekleştirmek” olduğunu açıklamıştır.
- Ermeni komitecileri, kendi varlıklarını ve çıkarlarını koruyabilmek için, buldukları ülkelerde yürüyüş, konferans ve protestolar yaparken, İstanbul Ermeni Patriği Başpiskopos Şinork Kalusyan, bu tür olaylara karşılık olmak üzere 6 Şubat 1967 ve 4 Nisan 1967'de dünya kamuoyuna birer açıklama yapmıştır. Kalusyan açıklamasında, Lozan'dan sonra “Ermeni Sorunu” diye bir şeyin kalmadığını ve gelişmeleri üzüntüyle karşıladığını belirtmiştir.
- Lübnanlı Müslüman ve Hıristiyan Araplar, 1969 yılında sözde Ermeni katliamının 54. yıldönümünü birlikte anmışlardır. Lübnan Hükümeti, yas tutmaları için 24 Nisan'da Ermeni memurlarına izin vermiştir. 24 Nisan 1969'da Türkiye ve İsrail aleyhinde gösteriler yapılmıştır.
- Ermenilere yapıldığı iddia edilen katliamın 60. yıldönümü dolayısıyla Fransa, Amerika, Almanya ve Yunanistan'da büyük gösteriler yapılmıştır. Bu gösteriler öncesinde söz konusu ülkelerin hükümetleri Türklerin korunmasına yönelik tedbirler almak zorunda kalmışlardır.

- 1965'ten sonra, çeşitli ülkelerdeki Ermenilerin Türkiye aleyhine başlattıkları karalama kampanyasıyla dünya ve Türkiye kamuoyunda varlığını hissettiren sözde Ermeni İddiaları, 1970'li yıllardan itibaren yurtdışındaki Türk temsilciliklerine yönelik terör eylemlerine girişmiştir. Bu terör saldırıları 10 yıllık bir dönemi içerecektir. 1973'te başlayan bu süreç 1984'te son bulacaktır. Bu döneme merkezi Lübnan'da bulunan, farklı oluşumlarla beslenen ve desteklenen ASALA Ermeni terör örgütü damgasını vuracaktır.
- Gurgen (Karekin) Yanıkan adlı bir yaşlı Ermeninin 27 Ocak 1973'de Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ile Konsolos Bahadır Demir'i katletmesiyle başlayan "Bireysel Ermeni Terörü", 1975'den itibaren "Örgütlü Ermeni Terörü"ne dönüşmüştür. Türkiye'nin dış temsilciliklerine yönelik Ermeni saldırıları, 1980'den sonra yoğunluk kazanmıştır. Ermeni teröristler, 21 ülkenin 38 kentinde, 39'u silahlı, 70'i bombalı, biri de işgal şeklinde olmak üzere toplam 110 terör olayı gerçekleştirmişlerdir.
- Bu saldırılarda 42 Türk diplomatı ile birlikte 4 yabancı hayatını kaybetmiş, 15 Türk ve 66 yabancı uyruklu şahıs da yaralanmıştır. 1984'ten sonra Ermeni terörü sahneden çekilmiş; yerini, bir süredir işbirliği içerisinde oldukları bölücü terör örgütü PKK'ya bırakmıştır.
- I. Dünya Ermeni Örgütleri Kongresi, Paris'te 3-6 Eylül 1979 tarihinde toplanmıştır. Terör örgütü ASALA'nın önemli bir güçle katıldığı ve etkin rol oynadığı Kongre, Fransa'daki Ermeni ihtilâlcî güçler üzerinde etkili olmuştur. Bu kongrenin amacı; "dünyadaki Ermenilerin bir fikir ve bir bayrak altında toplanması, siyasi ortamın değerlendirilerek toprak taleplerine yönelinmesi" şeklinde özetlenebilir.
- 21-28 Nisan 1980 tarihini Kızıl hafta olarak ilan eden PKK ile Ermeniler, 24 Nisan tarihini sözde Ermenilerin katledilme günü olarak birlikte andılar. 8 Nisan 1980'de Lübnan'ın Sidon kentinde ortak bir basın toplantısı düzenleyen PKK ve ASALA, bu çıkışlarının tepkiyle karşılanması üzerine ilişkilerini illegal alanda gizli olarak yürütme kararı aldılar. Bu toplantının ardından 9 Kasım 1980'de Türkiye'nin

Strasbourg Başkonsolosluğu'na, 19 Kasım 1980'de ise THY'nin Roma bürosuna yönelik saldırılar PKK ve ASALA terör örgütleri tarafından ortaklaşa üstlenildi.

- 1983 Lozan Kongresi, önemli gelişmeler sonucunda toplanmıştır. Terör büyük boyutlara vardırılmış, dünya kamuoyu giderek Ermenileri ve teröristleri kınama durumuna gelmiştir. Özellikle toplu katliam şekline varan eylemler, Ermenilere en yakın ve destekçi devletleri bile tedirgin etmeye başlamıştır. Kongre, "Ermeni siyasi görüşlerini birleştirmek ve tek doğrultuda hareket etmelerini sağlamak" amacıyla böyle bir ortamda toplanmıştır. ASALA'nın katılmadığı, şiddet yanlılarının azınlıkta kaldığı kongre sonunda; Taşnak ve ASALA'da bölünmeler görülmüştür.
- 7-13 Temmuz 1985'de Sevr'de toplanan ve adına "III. Dünya Ermeni Örgütleri Kongresi" denilen kongrede ise temel amaç, hazırlanan "Ermeni Anayasası"nın kabulü olmuştur. Kongrede, Ermenileri dünya çapında temsil edecek bir "Birliğin" oluşturulmasına çalışılmıştır. ASALA'nın katılmadığı ve yoğun eleştirilere uğradığı kongrede, Taşnakların temsil niteliği uzun tartışmalara sebep olmuştur.
- 4 Haziran 1993'te Batı Beyrut'ta PKK merkezinde, Hınçak Partisi, ASALA ve PKK'nın katıldığı bir toplantı gerçekleştirilmiştir.

6-9 Ocak 1993 tarihlerinde Beyrut'taki iki ayrı kilisede düzenlenen toplantılarda Türkiye'yi yakından ilgilendiren önemli kararlar alınmıştır. Lübnan Ermeni Ortodoks Başpiskoposu ve Ermeni parti yetkililerinin yanı sıra 150 civarında gencin katıldığı toplantılarda şu kararlar alınmıştır:

- Şimdilik Türkiye'ye karşı sakin tutum gösterilmelidir.
- Ermeni toplumu gittikçe büyümüşür ve ekonomik yönden güçlenmektedir.
- Geliştirilen propaganda faaliyetleri sayesinde, bütün dünyada (sözde) soykırım daha iyi bilinmeye başlanmıştır.

- Ermenistan devleti kurulmuştur; atalarının intikamını alacaklardır ve her geçen gün toprakları genişlemektedir.
- Başta ABD olmak üzere, diğer batılı ülkelerin de Karabağ'da sürdürülen savaşta Ermenileri haklı bulmuşlardır; bu fırsat iyi değerlendirilmeli ve Karabağ'da savaşan Ermeni gençlerine yenileri katılmalıdır.
- Türkiye'de (PKK terör örgütü ile yapılan mücadele kastedilerek) iç savaş devam edecektir; ekonomi sıfır noktasına gelecektir; vatandaş baş kaldıracaktır.
- Türkiye bölünecektir.
- Türkiye'de Kürt Devleti kurulacaktır.
- Ermeniler, Kürtlerle olan ilişkilerini iyi bir şekilde yürütmeli ve Kürtlerin mücadelelerini desteklemelidirler.
- Bugün Türklerin elinde olan topraklar, yarın Ermenilerin eline geçecektir.
- Bu arada, Lübnan ve diğer ülkelerdeki Ermeni Parti ve kuruluşlarına Ekim-Kasım-Aralık 1992 ayları içinde toplanan paranın büyük bölümü ile Yunanistan'dan veya Yunanistan aracılığı ile temin edilen silahların ve paranın kalan bölümü ile alınan gıda maddelerinin, Karabağ'da savaşan Ermenilere ulaştırmak üzere Ocak 1993 ayı başlarında hava yolu ile Ermenistan'a gönderildiği bilinmektedir
- 1984'ten sonra Türkiye'ye yönelik terör hareketlerini PKK'ya bırakan Ermeni komiteleri, sözde iddialarını Ermeni diasporası aracılığıyla siyasal platformda sürdürme kararı almışlardır. Latin Amerika, ABD'nin bazı eyaletleri ve Avrupa'da Ermenileri destekleyen başta Fransa gibi ülkelerin parlamentolarına yönelmişlerdir. Ermeni iddialarının siyasallaşma sürecini başlatmışlardır. Ermeni iddiaları arasında:

sözde “Ermeni soykırımı”nın kabul edilmesi, tazminat davalarının açılması ve toprak talepleri bulunmaktadır. Bu süreç halen devam etmektedir.³²⁸

Dünyadaki en kalabalık Ermeni diasporası ise Rusya Federasyonu’nda yaşamaktadır. Rusya Federasyonu’nda yaşayan Ermeni nüfusu yaklaşık iki milyondur. 2002 yılında yapılan nüfus sayımına göre Rusya’da yaşayan Ermenilerin sayısı 1.130.000. Ancak Ermeni uzmanlar Rusya’daki Ermenilerin sayısının 2.200.000 olduğunu belirtmektedirler. Aradaki fark birçok Ermeni göçmenin resmi olarak kayıtlı olmamasından kaynaklanıyor. Her yıl yaklaşık 20.000 Ermeni Ermenistan’dan Rusya’ya göç ediyor. Rusya’daki Ermeni diasporasının üçte ikisini son 10 yıl içerisinde Rusya’ya göçeden Ermeniler oluşturmaktadır. Rusya Ermeni diasporası Azerbaycan, Dağlık Karabağ, Abhazya, Kuzey Kafkasya ve Orta Asya’daki etnik çatışmalardan kaçıp Rusya’ya yerleşen göçmenler ile Ermenistan’dan iş bulmak amacıyla Rusya’ya gelen göçmenlerden oluşmaktadır. Rusya Ermeni Birliği (REB) adlı kuruluşun verilerine göre ise Rusya Federasyonu’nda göçmen statüsünde veya yerleşik olarak iki buçuk milyon kadar Ermeni yaşamaktadır. Rusya’daki Ermeni diasporası üç yüz elli bin kadarı Azerbaycan’dan, iki yüz elli bini Gürcistan’dan, 180 bin kadarı başta Türkmenistan ve Tacikistan olmak üzere Orta Asya Cumhuriyetlerinden, 850 bini Ermenistan’dan gelen Ermenilerden oluşmaktadır. Moskova’da yaklaşık 600 bin, Krasnodar’da ise yaklaşık bir milyon Ermeni’nin yaşadığı belirtilmektedir.

Rusya’daki Ermeni diasporasının esas amacı Türkiye aleyhine propaganda yaparak sözde soykırımı uğradıklarını kabul ettirmek, Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili Rus kamuoyunun ve siyasilerinin desteğini almak, Ermeni kültürünü tanıtmak ve Ermenistan ekonomisinin kalkınması için Rus sermayesinin Ermenistan’a yatırım yapmasını teşvik etmektir. Rusya Ermeni diasporası örgütlenme çabalarına 1990’lı yılların başında başladı. 2000’li yıllara gelindiğinde Ermeni diasporası Rusya Federasyonu’nda örgütlenme bakımından oldukça mesafe kaydetti. 1990’lı yılların başında Rusya’daki Ermeni diasporası sayı ve örgütlenme bakımından Rusya’da yaşayan diğer diasporalar arasında 15. sıradayken günümüzde, Museviler, Ukraynalılar ve Tatarlardan sonra 4. sırayı almaktadır.

³²⁸ <http://www.kultur.gov.tr/TR/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAAF6AA849816B2EF4607E66A6C64180A> E.T. 29.08.2007

Rusya'daki Ermeni diasporası henüz ABD veya Avrupa'daki Ermeni diasporası kadar faal ve etkin değildir. Bunun da birçok sebebi vardır. Öncelikle Rusya'daki Ermeniler aralarındaki organik ve örgütsel bağı yeni yeni oluşturmaya başlamışlardır. Batı ülkelerindeki kadar lobicilik tecrübeleri yoktur.³²⁹

Rusya'da şu an en az yedi tane Ermeni gazetesini yayımlanmaktadır. Bunların bazıları Ermenice bazıları Rusça, bazıları yerel, bazıları ise tüm Rusya çapındadır. En önemli dergilerden biri Arthur Chilingarov, Migranyan, Cigerhanyan ve Aganbekyan'ın desteklediği "Ermenistan ve Dünya" adlı dergidir. Derginin amacı Ermenistan'da ve dünyada gelişen olaylar ile Amerika, Avrupa ve Rusya'daki Ermeni diasporası hakkında bilgi vermektir.³³⁰

5. Ermeni Diasporasının terör örgütü: ASALA

1974 yılında Türkiye'nin uluslararası anlaşmalara dayalı olarak Kıbrıs'ta, garantörlük hakkını kullanması ve Kıbrıs'a asker çıkarması, ABD'deki Rum ve Yunan lobilerini doğrudan Ermeni lobisiyle birlikte çalışmasına neden oldu. Türkiye'nin NATO'da yüklendiği görevler nedeniyle, ABD'den aldığı silah ve parasal yardımların çoğunu önlediler. ABD Temsilciler Meclisi ve Senatosu'nda 1975 yılında Türkiye'ye ambargo konmasında etkili oldular.³³¹

Varlık Vergisi uygulaması, 6-7 Eylül Olayları ve 1974 Kıbrıs Barış Harekatı ve 1973'de ASALA terörünün başlaması Türkiye Ermenilerinin Batılı ülkelere göç etmelerine neden olmuştur. Ermeni patrikhanesinin verdiği bilgilere göre, bu göçlerden dolayı yaklaşık 300.000 olacağı tahmin edilen Türkiye Ermenilerinin toplam nüfusu 80.000'e inmiştir. Bu kalan nüfusun yaklaşık %90'ı İstanbul, %10'u Ankara, Yozgat, Kayseri, Adana, Malatya, Mersin, Hatay ve Diyarbakır'da yaşamaktadır.³³²

³²⁹ Fatih Özbay, (2005): *Ermeni Diasporası ve Türkiye-Rusya İlişkileri*, Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Stratejik Rapor No: 5, Tasam Yayınları, İstanbul: s. 4-5

³³⁰ Hatem Cabbarlı, (2001): "Rusya'daki Ermeni Diasporası: Oluşum ve Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Eylül-Ekim-Kasım, Cilt/Volume 1, No:3, Avrasya Bir Vakfı ASAM, Ankara: s. 144

³³¹ Kundakçı, 2006: 265

³³² Nurşen Mazıcı, (2003): "Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Ermeni Araştırması Enstitüsü Yayınları, No: 3, Cilt: III, Ankara: s. 322

Taşnak ve Hınçak örgütleri bu yeni terör döneminde; terörü özendirmiş, geliştirmiş, hazırlamış, daha geniş alanlara yayılmasını ve hedeflerinin çeşitlenmesini sağlamış, terör, tim ve grupları oluşturmuş ve yeni örgütlenme çabalarına psikolojik destek vermişlerdir. Bunların yanında isminden en çok söz ettiren “Ermenistan’ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu” olmuştur. Bu örgüt kısaca ASALA adıyla anılmaktadır.

Bağımsız görünümü altında ASALA, terörün en acımasız ve insanlık dışı uygulamalarıyla kendini göstermiştir. Manevi ve psikolojik desteği, temas ve ilişkiler ortamını Hınçaklardan alan ASALA, insanlık dışı terör eylemlerine girişmiştir. Ermeni terörü, yurt dışındaki Türk görevlilerine, temsilciliklerine ve kuruluşlarına yönelik silahlı saldırılar şeklinde kısa zamanda hızlı bir tırmanış göstererek yoğunluk kazanmıştır. Bu dönemde, Avrupa ve doğu ülkeleri ile Suriye ve Lübnan’da üsler edinen Ermeniler, Kıbrıs Rumları ve Yunanistan ile işbirliği içine girerek eylemlerini gerçekleştirmişlerdir.³³³

1973 tarihinde başlayıp 1986 tarihine kadar süren 13 yıllık bir dönem süresince muhtelif Ermeni terörist örgütleri Türk diplomatik ve diplomatik olmayan kuruluşlara yönelik olarak yapılan aşağı yukarı 200 saldırının sorumluluğunu üstlenmiş, 34’ü diplomat olmak üzere 58 Türk ile, 16 başka uyruklu kişiyi öldürmüş, yüzlerce kişiyi yaralamıştır. Bu Ermeni terör örgütleri ayrıca Ermeni terörüne mali katkıda bulunmayı reddeden kendi halkından kişileri de hedef seçmiştir. Aşağıda 1973’ten 1986’ya kadarki Ermeni terör faaliyetlerinin birkaç örnek yer almaktadır:

- 27 Ocak 1973 günü Santa Barbara, Kaliforniya ABD vatandaşı bir Ermeni olan Gourgen Yanikian Türkiye Başkonsolosu Mehmet Baydar’a ve Konsolos Bahadır Demir’e öğle yemeği davetinde bulundu, hiç şüphelenmeyen diplomatlar da bu dostane daveti kabul ettiler. Yanikian iki konuğunu da öldürdü, yakalanıp ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı.
- 4 Nisan 1973 günü Paris Türkiye Başkonsolosluğuna ve Türk Hava Yolları (THY) bürosuna bomba atıldı.

³³³ <http://www.kultur.gov.tr/TR/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAAF6AA849816B2EFBEC33B5F26CD2CF1> E.T. 29.08.2007

- 20 Şubat 1975 günü Beyrut Santa Barbara çifte katili Gourgen Yanikian'ın saliverilmesini isteyen "Yanikian Grubu" tekrar saldırdı. THY bürosundaki patlama ağır hasara neden oldu. Bombalama eyleminin sorumluluğunu ASALA (Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu) üstlendi.
- 22 Ekim 1975 günü Viyana Türkiye Büyükelçisi Daniş Tunalıgil Büyükelçiliğe saldıran üç Ermeni terörist tarafından suikaste kurban gitti. ASALA saldırıyı üstlendi.
- 24 Ekim 1975 günü Paris Büyükelçi İsmail Erez ve makam şoförü Talip Yener öldürüldü. ASALA ve JCAG (Ermeni Soykırımını için Adalet Komandoları) arasında saldırının sorumluluğunu üstlenme hususunda tartışma yaşandı.
- 28 Ekim 1975 günü Beyrut Türk Büyükelçiliği'ne el bombalı saldırıda bulunuldu. ASALA saldırıyı üstlendi.
- 28 Nisan 1984 günü Tahran Büyükelçiliği'nde çalışan Sacide Yönder Türkiye Büyükelçiliği'ne gitmek üzereyken motosikletli iki Ermeni teröristin açtığı ateş sonucu eşi Işık Yönder hayatını kaybetti ve ASALA hunharca işlenen bu cinayetin de sorumluluğunu üstlendi.
- 20 Haziran 1984 Viyana'daki Türkiye Büyükelçiliği'nde Çalışma ve Sosyal İşler Konsolos Yardımcısı olarak görevli olan Erdoğan Özen'e ait araca konan bomba patladı. Özen patlamada hayatını kaybetti, aralarında bir de polis memurunun bulunduğu beş kişi ağır yaralandı. ARA teröristleri saldırıyı üstlendi.
- Kasım 1985 Belçika polisinin özel anti-terör güvenlik ekibi Portekiz pasaportu taşımakta olan üç Ermeni teröristin Brüksel'deki NATO karargahında Türk görevli memurlara saldırı planlarını açığa çıkartıp tutukladı.
- 28 Kasım 1985 günü Fransız polisi "Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu-Devrimci Hareket (ASALA-RM)" adlı terör örgütünün lideri ABD vatandaşı Monte Melkonian'ı Paris'te tutukladı. Polis, Melkonian'ın dairesinde silah, patlayıcı yapmaya yarayan aygıtlar, Fransa'ya uğrayacak Türk gemilerinin

kalkış ve varış bilgilerini içeren zaman çizelgeleri ve Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Adnan Bulak'ın fotoğraflarını bulup el koydu.

- Aralık 1985 Paris'in önde gelen mağazalarından Gallerie Lafayette ve Printemps'da Noel alışverişi yapmakta olan (on ikisi ağır olmak üzere) kırk bir kişi hemen hemen aynı anda meydana gelen ve mağazaları adeta ortadan ikiye bölen bomba patlamalarında yaralandı. Patlamaların ardından oluşan panikte 10.000 kadar insan kendini sokaklara attı. New York'ta yayınlanan Armenian Reporter Aralık 1985 tarihli 12. sayısında Fransız güvenlik yetkililerinin suçu işlemesi en muhtemel örgüt olarak ASALA'nın üzerinde dikkatlerini yoğunlaştırmış olduğu belirtildi. ASALA daha sonra her iki bombalama eyleminin de sorumluluğunu üstlendi.
- 23 Kasım 1986 günü Melbourne'da saat 02:15 itibarı ile Türkiye Büyükelçiliği önünde patlama meydana geldi. Bir kişi (muhtemelen bombalama eylemini gerçekleştiren terörist) öldü, bir Avustralyalı yaralandı.³³⁴
- Terör olayları yaşanırken Avrupa gezisine çıkan Patrik I. Horen, Kıbrıs'ta Makarikos ile görüşmüştür. Bu görüşmenin hemen ardından Kıbrıs basınında kışkırtıcı yayınlar başlamıştır. Bu sırada merkezi Lübnan'da bulunan Ermeni Ramgavar Partisi, kuruluşunun 45. yıldönümü dolayısıyla yayınladığı bir bildiri; ulaşmak istedikleri amacın " Ermenilere ait olup, Türkler tarafından ele geçirilen toprakları saptamak; Ermenilerin bağımsızlık ve hürriyet çabalarını yine hür ve demokratik bir anlayış içinde gerçekleştirmek" olduğunu açıklamıştır.³³⁵

4 Haziran 1993 tarihinde; Ermeni Hınçak Partisi, ASALA ve PKK terör örgütü mensuplarının katılımıyla Batı Beyrut'ta bulunan PKK terör örgütü merkezinde bir toplantı yapılmıştır. 6-9 Ocak 1993 tarihlerinde Beyrut'taki iki ayrı kilisede düzenlenen ayinde Lübnan Ermeni Ortodoks lideri seçilmiştir. Ermeni Halk Hareketi'nin bünyesinde, bir Başpiskoposu, Ermeni Parti yetkilileri ile 150 gencin katıldığı toplantılarda, PKK terör

³³⁴ http://www.mfa.gov.tr/NR/rdonlyres/475A6DA4-9733-448E-87EF-1F07F0E9683D/0/Ermeni_iddialari_ve_Tarihi_Gercekler_Turkce.pdf, E.T. 31.12.2007

³³⁵ Balcı, 2007: 67

örgütü ile yapılan mücadele kastedilerek; Türkiye’de iç savaş devam edeceğine, Türk ekonomisinin sıfır noktasına gelerek, vatandaşların baş kaldıracakları dile getirilmiştir. Buna bağlı olarak, Türkiye’nin bölünerek ve bir Kürt Devleti kurulacağı, Ermenilerin Kürtlerle olan ilişkilerini iyi bir şekilde yürütmeleri ve Kürtlerin mücadelelerini desteklemeleri gerektiği konuları dile getirilmiştir.³³⁶

Batılı ülkeleri söylemlerinde teröre karşı olmalarına rağmen; Türkiye’yi hedef aldığı için Ermeni terörüne sessiz kalmışlar, karşı çıkmamışlardır. 1984 yılında Ermeni terör örgütleri batı ülkelerinde daha şiddetle eleştirilmeye başlandı. Ermeni Diasporası batı kamuoyunun tepkisinden çekinerek bir süre sonra terör örgütlerinden desteğini çekti. Bu nedenle Ermeni terör örgütleri Fransa ve batılı ülkelerde barınma ve hareket kolaylıkları ile lojistik desteklerini yitirdiler. Ermeni terör örgütleri güçten düştü. Etkinlikleri kalmadı. Almanya, Belçika, Hollanda ve Avusturya’da kaldıkları lokallerin, yerlerin hepsi kapatıldı.³³⁷

Ermeni terör örgütleri içerisinde sesini en çok çıkaran örgüt Asala’dır. Asala dışında faaliyet gösteren diğer örgütler; Asala-MR, Jcag, Ara, Hınçak, Taşnak’dır.

6. Kiliselerin Ermeni Terörüne Destek Vermesi

Sovyetler Birliği 1945 yılında, Eçmiyazin Katagigosluğu’na bazı haklar tanıyarak Eçmiyazin vasıtasıyla batı toplumları üzerinde etkili olacak konuların propagandasını yapmaya başladı. VI. Kevork Rusya’nın desteği ile 1945’lerde Kars, Doğu Beyazıt ve Ardahan’ın Ermenistan Cumhuriyeti’ne verilmesi için büyük devletler ile temaslarda bulundu.

Öte yandan Eçmiyazin-Antilyas dini anlaşmazlığı 1958 yılında patlak verdi. Antilyas, Eçmiyazin Katagigosluğu’nu tanımayarak tamamen ayrı bir dini merkez olarak Lübnan Antilyas Katagigosluğu olarak ortaya çıktı. Taşnak yanlılarının tamamen etkisi ve kontrolü altına giren Antilyas Katagigosluğu, tamamen siyasi faaliyetler içerisinde kaldı ve özellikle

³³⁶ <http://www.kultur.gov.tr/TR/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EFBEC33B5F26CD2CF1> 29.08.2007

³³⁷ Kundakçı, 2006: 267

Kıbrıs doğumlu I. Horen (1963-1977) ve II. Karekin (1983-1995) Türkiye ve Türklük aleyhindeki propagandaları ile ön plana çıktı.

1968 yılında ABD'yi ziyaret eden Antilyas Katagigosu, Başkan Nixon ve yardımcısı tarafından kabul edildi. I. Horen, başkan ve yardımcısına bir "Üstünlük Nişanı" olarak kabul edilen "Kilikya Büyük Haç Nişanı"ni taktı, yaptığı konuşmada da Amerika'nın Ermeni davası'na sahip çıkmasını istedi.

1970'li yılların başında Gregoryen ve Grek Ortodoks Kiliseleri arasındaki uzlaşma, işbirliği ve ittifak ortamı, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında kiliselerin girişimleriyle sağlanan Ermeni ve Rum güç birliği ile Türkiye'ye ve Türk milletine karşı, onur kırıcı, hakaret ve iftira dolu ortak bir kampanyaya başlatıldı.

28 Nisan 1974 tarihinde, Chicago Kiliseler Federasyonu tarafından yayına konulan programda biri Ermeni, ikisi ABD'li bilim adamı ve sözde soykırım tanığı bir Ermeni kadın tarafından, birgün Sovyet Ermenistan'ının komünizm boyunduruğundan kurtulması halinde, arkasının geleceğini, Ağrı Dağı çevresindeki (sözde) Ermeni topraklarının Tanrı'nın bir gün kendilerine vereceğine inandıklarını, bunun için işbirliği yapmalarını ve Türkiye'ye karşı birlikte mücadele verilmesi gerektiğini açıkladılar.

Antilyas Katogigosluğu'nun Kuzey Amerika doğu bölümü başpiskoposu Karekin Sargisyan, Mayıs 1977'de Beyrut'a gelerek, Türk hükümetinin iki milyon Ermeniye soykırım uyguladığını iddia etti. II. Karekin, daha 1968'li yıllarda, Eçmiyazin ile Antilyas kiliselerinin birleşmesini aksi takdirde Ermeni kilisesi ruhani ve milli misyonlarını gerçekleştiremeyeceğini ifade etmişti. 1918-1920 yılları arasında Ermenistan Cumhuriyeti parlamentosunda millet vekilliği yapan ve daha sonra Beyrut'a yerleşerek Taşnak Partisi'nin kendisine hediye ettiği evde ikamet eden Taşnak ideologlarından Garo Sasuni, 1968'de Brezilya'da yayınlanan "Armenia" dergisine verdiği demeçte, Türkiye'ye karşı Taşnak ve Hınçak ile birlikte "Birleşik Cephe" nin kurulmasının şart olduğunu belirtti.

İsviçreli Ermeni papaz James Karnusyan, organize ettiği 20-24 Temmuz 1983 tarihindeki İkinci Dünya Ermeni Kongresi'nin hedeflerini; Türkiye'ye Ermeni soykırımı iddialarını kabul ettirmek, Ermenilerin Anadolu'ya dönme imkanlarını sağlamak ve

Türkiye'nin Ermenilere tazminat ödemesi şeklinde açıkladı. 1983 yılı sonlarında, Viyana Katolik Ermeni Kilisesi Patriği Mesrob Kirkoryan Türkiye'nin soykırımını kabul etmesi, her Ermeninin gönlünde Ağrı Dağı'nın yattığı ve Ağrı Dağı'ndan toprak parçası verilmesi gerektiğini ifade etti.

Ermeni terörünün arkasında, Türkiye dışındaki Ermeni kuruluşlarıyla Ermeni Kiliselerinin bulunduğu herkes tarafından bilinmektedir.³³⁸

7. Ermeni İddialarının Siyasallaşma Süreci

Ermeniler Fransa'da azınlık değillerdir, ama onları azınlık olarak kabul edenler de vardır. Gerçek şudur ki, Fransa azınlık kabul etmez. Ermeniler var olma meşruiyetini sonunda elde etmişler, Fransız yurttaşı olmuşlardır. Bu meşruiyet iki günde de elde edilmemiştir. Ermeniler Marsilya, Lyon, Paris ve çevresinde yaşamaktadırlar. Var olmak için tutunacak dalları pek fazla yoktur. Her azınlık gibi Ermenilerin de semptomları vardır. Bu semptom iki bacaklıdır: dil ve din. Ama bu iki bacağın basacağı zemin kaygan bir zemindir. Onlar için anavatan, hayali de olsa Ağrı dağı ve çevresidir. Ağrı dağı bir efsane, bir sırdır onlar için. Dünyaya buradan yayıldıklarını iddia ederler. Ermeni tarihi mitolojiyle iç içe girmiştir. Tarihleri bu mitolojinin esiri olmuştur. Tıpkı Eski Yunan gibi. Ütopyacı yaklaşıma, ritüellere, bağnazlıklara, dogmalara yabancı değillerdir. Fransa Ermenileri de kimliklerini koruyabilmek için 'soykırım' ütopyasına sarılmışlardır. Bu ütopya sözcüğü, hayali olduğu kadar, nevroz olarak ta karşımıza çıkmaktadır. Nasıl İsrail siyonizmin yaratılması gereken ütopyaysa, soykırım da Ermenilerin yaratılması gereken ütopya biçimidir. Yoksa yaşadıkları toplumlarda asimile olacaklar, yok olacaklardır. Bir sonraki kuşaklarına anlatılacak malzeme icat etmelidirler. İşte bu siyasi malzeme soykırım yalanıdır. Bu yalana kendileri inandırdıkları için karşı tarafı da inandırmaları gerekmektedir.

Artık Ermeniler Fransa'da azınlık olmadıkları için, toplumun meşru parçası olarak görüldükleri için Fransız toplumu, bilgili ya da bilgisiz, art niyetli ya da hümanist, bu parçayla kader, dava birliği yapmaktadır. Fransız Parlamentosu'ndan çıkan komik, ironik

³³⁸ <http://www.cagdastoplum.org/file/Ermenikilisesiveteror.doc> E.T. 05.01.2008

yasa sadece güncel, seçim yatırımı değildir, toplumun içine işleyen bir inancı temsil etmektedir.³³⁹

Fransa'nın Ermeni meselesine yönelik özel ilgisi Fransızların gözünde, politikacıların Ermeni oylarını hedeflemiş olmaları ile ilişkilendirilmemektedir. Aksine, bunun Fransa'nın "insanlığa karşı bir görevi" olduğuna inananların sayısı çoğunluktadır. Hümanizmacı yaklaşım ağır basmaktadır. Bu çerçevede, Türkiye-Fransa ilişkilerinde Türkiye'nin AB'ye adaylık statüsünün resmi olarak ilan edilmesi önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Fransa'ya göre Türkiye, Aralık 1999'tan itibaren Helsinki Zirvesi ile bu misyonun kapsamına dâhil olmuştur. Son dönemde yazılan bazı siyaset bilimi kitaplarında da açıkça belirtildiği gibi kendisini Avrupa'nın iyiliği için "eğitici devlet" olduğuna inanan Fransa, Türkiye'ye de bu açıdan bakmaya başlamıştır. Bu nedenle de Fransa sözde Ermeni soykırımını ile ilgili yasa tasarısını, "Türkiye'yi eğitme projesi"nin bir parçası olarak görmeye başlamıştır. Türkiye'nin AB'ye aday bir ülke olma konumunu bir eğitim aracı olarak kullanmak istemektedir.³⁴⁰

Ama gerçekte, Fransa Türkiye'yi Avrupa Birliği üyesi olarak görmek istememektedir. Fransa Cumhurbaşkanı Sarkozy'nin açıklamaları bu doğrultudadır. Bunu açık ve net biçimde ifade etmektedir. Daha da ileri giderek Türkiye'ye Avrupa dışında farklı roller biçmektedir. Fransa Parlamentosu'nda 2001 yılında kabul edilen Türkiye'yi suçlayan yasa bu açıdan değerlendirilmelidir.

8. Sanal Soykırım Fransa Parlamentosunda

Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac, parlamento tarafından kabul edilen Sanşo Pansa yasası'nı 29 Ocak 2001 gecesini imzaladı. Yasa, resmi gazetenin 30 Ocak 2001 tarihli sayısında yayınlanarak yürürlüğe girdi. Fransa Ulusal Meclisi'nde 18 Ocak 2001'de oybirliği ile kabul edilen tasarının geçmişi 1998 yılına kadar uzanmaktadır.

³³⁹ Samim Akgönül, "Varolmanın Dayanılmaz Gayrimeşruluğu", http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=6386 E.T. 25.12.2007

³⁴⁰ Cemile Akça Ataç, "Fransa, Türkleri AB'de İstemiyor", Cumhuriyet Gazetesi, 23.05.2006, Salı

Meclis'te 1998 yılında, Sosyalist Parti milletvekillerinin girişimi ile gündeme gelen yasa tasarısı, Türkiye'nin tepkisi üzerine Senato gündemine gelmemiştir.

Fransız Anayasası, Meclis ve Senato'da 60 imza bulunması halinde, yasaya itiraz etme hakkı tanıyordu. Senato içinde Türkiye'nin dostları tarafından yapılan yoğun lobiye rağmen 60 imzaya ulaşamadığından, itiraz için Anayasa Mahkemesine gidilemedi.

Fransa'da Mart ayında yapılacak yerel seçimlerden dolayı, Ermeni lobisinin baskısından çekinen bazı parlamenterlerin, yasaya karşı olsalar bile, itiraz için imza atmadıkları belirtilmektedir. Fransa'da milletvekilleri ve senatörlerin, aynı zamanda belediye başkanı ve il genel meclisi başkanı olma imkânları bulunmaktadır.

Fransız Anayasası, cumhurbaşkanı, başbakan, meclis başkanı ve senato başkanına, parlamentoda kabul edilen yasaya, 15 gün içinde itiraz için Anayasa Mahkemesi'ne gitme hakkı tanımaktadır.

Fransız Ulusal Meclisi'nde, 1998 yılından bu yana gündemde olan, 18 Ocak'ta kabul edilmesinin ardından Cumhurbaşkanı Jacques Chirac tarafından onaylanan yasa üzerindeki tartışmalar hala devam etmektedir.

“Fransa, Ermenilerin 1915 yılında maruz kaldığı soykırımı resmen tanı” ifadesinin yer aldığı yasanın, Dış İlişkiler Komisyonu'nda bir çekimser oy, Meclis Genel Kurulu'nda ise oybirliğiyle kabul edilmesi nedeniyle, Cumhurbaşkanı Chirac'ın yasayı onaylamaması “zayıf bir ihtimal” olarak kabul ediliyordu.

Türk yetkililer, Fransız muhataplarını pek çok ortamda, tasarının yasallaşması halinde, Türk-Fransız ilişkilerinin büyük zarar göreceği konusunda uyararak, tasarının geri çekilmesini talep etmişlerdi.³⁴¹

---

³⁴¹ Koyuncu, 2001: 17-18

Fransızlar Bu Sanşo Pansa Yasası'nı onaylamakla kalmadı, Paris Belediyesi, Ermeni soykırım anıtı dikme kararı alırken, Sevr Belediyesi, anıtı yerel seçimlerden önce yetiştirme telaşına girdi.

18 Mart 2001 seçimleri öncesinde Ermenilere yaranmak için yarışan Fransa, bir soykırım anıtını da, Osmanlı'nın parçalanmasını planlayan Sevr Sarayı'nın önüne dikti. Yerel seçimler öncesinde, Ermeni seçmene yaranmak için ne yapacağını şaşırarak Fransız politikacılar, Paris'in göbeğine dikme kararı aldıkları Ermeni anıtından sonra şimdi de, Türkiyeyi adeta kışkırtmak istercesine Sevr'e soykırım anıtı diktiler.

Başkent Paris'in çevresini oluşturan Île de France bölgesi içinde yer alan Sevr Belediyesi, 10 Ağustos 1920'de Osmanlı İmparatorluğu mülkünün parçalanarak paylaşılmasını öngören ünlü Sevr Antlaşması'nın yapıldığı sarayın önüne, 6 metre boyunda bir Ermeni soykırım anıtı dikti. Sevr'e, yerel seçim öncesi Ermeni kin anıtı diken Morizet, bunun neticesini aldı ve tekrar seçildi.³⁴²

Fransa'daki siyasetçiler, yerel seçimler öncesi Ermeni seçmenlere şirin gözükebilmek için, Ermeni tasarısını kabul ettiklerini itiraf etmeğe başladı.

Paris yakınlarındaki Issy-Les-Moulineaux kasabası Belediye Başkanı Andre Santini, "Benim bölgede Ermeni seçmen sayısı, Türk seçmen sayısından fazla" diyerek, Ermeni Yasası'nın seçimlerde koz olarak kullanıldığını açıkça itiraf etti.

Liberation gazetesinde, "Adayların gözü, Ermeni oylarında" başlığıyla yayımlanan bir haberde, Paris Büyükşehir Belediye Başkanlığı için adaylığını koyan Philippe Seguin'ın başkentte Ermeni topluluğu ile yaptığı toplantıya ve Ermeni tasarısının yerel seçimdeki önemine geniş yer verildi.

Liberation'un haberine göre, Belediye Başkanı Santini, kendi bölgesindeki Ermenilerin sayısının fazla olması nedeniyle, tasarını desteklediğini açıkça itiraf eden ilk Fransız politikacı oldu.

---

³⁴² Koyuncu, 2001: 22

Yine aynı habere göre, Valance kenti milletvekili ve bu seçimlerde Belediye Başkanlığına da aday olan Michele Rivasi, kentte 5 bin Ermeni seçmen olduğunu belirterek, kendisi de bu oyları kazanmayı düşünerek tasarıyı kabul ettiğini itiraf etti.³⁴³

9. 24 Nisan'ın Soykırım Günü İlan Edilmesi

Ermeni diasporası her yıl 24 Nisan'ı, olmayan soykırımın yıldönümü olarak kabul etmekte, dünyayada kabul ettirmeye çalışmaktadır.

24 Nisan 1915 tarihi Anadolu'nun hemen her köşesinde başlayan ve İstanbul'da o günün Devlet Başkanı'na yönelik süikasta kadar uzanan Ermeni terör ve dehşetine karşı Osmanlı Devleti'nin tutuklamaları başlattığı tarihtir. 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni Komite Merkezleri'nin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve ele başlarının tutuklanmasını öngören ve 14 valilik ve 10 mutasarrıflığa gönderilen genelge ile devlet olayları önlemeye çalışmıştır. Bu genelge sonrasında İstanbul'da kamu düzenini bozdukları için 2345 kişi tutuklanmıştır. Eğer o dönemde yapılan işler soykırım olsa idi, o tarihte İstanbul'da yaşayan 82.880 Ermeninin %3'ü karşılığı olan 2345 kişi değil, daha fazla sayıda Ermeninin tutuklanması yapılabilirdi.³⁴⁴

2004 yılı Nisan ayında Kaliforniya Valisi eski aktör Arnold Schwarzenegger ve Demokrat Parti başkan adayı Senatör Jhon Kerry 24 Nisan'ı "soykırımı anma günü" ilan ettiler.³⁴⁵

Türkiye'nin itirazlarına karşın bugüne dek 19 ülkenin parlamentoları "Ermeni soykırımı" iddialarını tanıdı. En fazla sayıda tasarı yedi ülke de 2005 yılında kabul edildi: Uruguay (1965, 2004, 2005); Kıbrıs Rum Kesimi (1982); Arjantin (1993, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007); Rusya (1995, 2005); Kanada (1996, 2000, 2004); Yunanistan (1996); Lübnan (1997, 2000); Belçika (1998); İtalya (2000); Vatikan (2000); Fransa (2001);

³⁴³ Koyuncu, 2001: 91

³⁴⁴ Hüsamettin Yıldırım, (2000); *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Sistem Ofset Yayınları, Ankara: s. 29

³⁴⁵ Radikal Gazetesi, 25.07.2004, Pazar

İsviçre (2003); Slovakya (2004); Hollanda (2004); Polonya (2005); Almanya (2005); Venezüella (2005); Litvanya (2005); Şili (2007).³⁴⁶

Türkiye “müttefik”ve “stratejik ortak” gibi sıfatlarla tanımladığı ve ülkesinde askeri üsler verdiği bir ülkede Amerikan devlet başkanlarının her yıl 24 Nisan’da yaptıkları konuşmalarda 1915 olaylarını “soykırım sözcüğünü kullanmamış olsalar bile, Kurtuluş Savaşı’nı kapsayan bir süreç içinde ve soykırım tanımına tamamen uygun bir biçimde değerlendirmeleri son yıllarda bir ritüel haline gelmiştir. Aynı ülkenin en etkili gazeteleri artık Türk derneklerinin parasıyla bastırmak istedikleri ilanları bile basmamaktadırlar.³⁴⁷

10. Sömürge Tarihçiliğine Tepki: Fransız Tarihçilerin “Tarih İçin Özgürlük” Çağrısı

Fransa’da 19 tarihçi “tarih için özgürlük” başlığı ile bir deklarasyon yayınladılar. Bu tarihçiler, Fransa’da 29 Ocak 2001 tarihli “Ermeni soykırımı”, 21 Mayıs 2001 tarihli “Kölelik kanunu”, 13 Temmuz 1990 tarihli “İrk ayrımı ve Yahudi karşıtlığı” ile 23 Şubat 2005 de kabul edilen “Sömürgeciliğin olumlu yanlarının öğrencilere öğretilmesi” gibi demokratik rejime uygun görmedikleri kanunların iptalini istediler.

Tarihçilerin karar vermesi gereken konularda çıkarılan yasaların geri çekilmesi istenen deklarasyonda şu görüşlere yer verildi:

“Tarih bir din değildir. Tarihçi hiçbir bir dogmayı kabul etmez, hiçbir yasağa saygı göstermez, hiçbir tabu tanımaz, bu rahatsız edebilir ancak tarih ahlak değildir. Tarihçinin kınama veya yüceltme rolü yoktur, onlar açıklar. Tarih güncelin kölesi değildir. Tarihçi geçmişin çağdaş ideolojik şemalarını yapışturmaz ve bugünün hassasiyetini geçmiş zamanların olaylarına yerleştirmez, tarih hukuki bir obje, tarih bir hafızayı hesaba katar; ama hafıza değildir. Tarihçi bilimsel araştırmalarla insanların anılarını toplar ve onları diğerlerinki ile karşılaştırır. Özgür bir devlette, ne parlamento ne de adli merciler gerçek tarihi tanımlayamaz. Bu nedenlerle demokratik rejime yakışmayan bu yasaların kaldırılmasını istiyoruz.”

³⁴⁶ <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=235436> E.T. 31.12.2007

³⁴⁷ Timur, 2007: 128

Özgür bir ülkede tarih yazma görevinin meclise ya da hukuki mercilere ait olmadığını ifade eden Fransız tarihçiler, parlamento kararlarının tarih biliminde araştırma yapmayı ve eğitimi zorlaştırdığını dile getirmiş oldular.³⁴⁸

Fransız tarihçiler bir kez daha Ermeni soykırımını inkârını suç sayan yasa teklifine karşı çıktılar.

“Derin bir biçimde şoke olduklarını” belirten tarihçiler, teklifin ifade özgürlüğüne aykırı olduğunu belirttiler ve “Tarih öğretmenleri bu yasa teklifiyle rehin alınacaklar” ifadesini kullandılar.

Bildiride, “daha önce bu tür bir yasa teklifi verilmeyeceği yolunda söz veren vekillerin, yine aynı yolu tercih etmesinin de ayrıca şoke edici bir durum olduğu” vurgulandı.

Yeni bildiriye imza atanlar arasında Jean-Pierre Azema, Elisabeth Badinter, Marc Ferro, Jacques Julliard, Pierre Nora, Mona Ozouf, Jean-Pierre Vernant ve Pierre Vidal-Naquet gibi ünlü tarihçiler bulunmaktadır.³⁴⁹

Türk Parlamenterler Birliği 13–14 Nisan 2001 tarihleri arasında Ankara’da “Tarih Boyunca Türk-Ermeni ilişkileri” konulu bir sempozyum düzenledi.

Sempozyumun Açılış Konuşmasında: “...Soykırım Sözleşmesi, bu suçu hakiki şahısların işleyebileceğini göstermektedir. Soykırımın yapıp yapılmadığını tespit etmek ve bu konuda hüküm vermekle yetkili mahkeme, soykırım eylemin yapıldığı yer mahkemedir. Ayrıca akit taraflar aralarında anlaşılırsa, dava bir uluslararası ceza mahkemesinde görülür. Bu nedenle, parlamentoların, derneklerin, başka örgütlerin veya kişilerin soykırımı yaptığı yönünde bir karar alma yetkileri yoktur. Soykırım sözleşmesinin yorumu, uygulaması ve hayata geçirilmesi konusunda ihtilaf varsa, taraflardan biri, konuyu Uluslararası Adalet Divanı’na götürebilir.

³⁴⁸ Kumkale, 2007, 214-215

³⁴⁹ <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/4377297.asp?gid=0> E.T. 31.12.2007

Bu bağlamda Fransa Paramentosu'nun soykırım yapıldığı konusunda bir karar alma ve yasa çıkarma yetkisi bulunmamaktadır. Oysa Fransa Paramentosu ve benzer kararları alan parlamentolar yetkileri dâhilinde bulunmayan bir karar almışlardır. Fransa Hükümeti, kararı yasalaştırarak uluslararası hukuka aykırı davranmıştır. Türkiye'nin bu yetkisizliği tespit amacıyla Uluslararası Adalet Divanı'na başvurması önerilen hususlar arasındadır..." açıklanmıştır.³⁵⁰

11. Batı'da Diaspora Endüstrisi, Doğu'da Yoksul Bir Ermenistan: Sözde Soykırım Yalanlarının Arkasındaki Gerçekler: Parasal Boyut ve Çıkar İlişkileri

Sözde soykırım yalanlarının arkasındaki gerçekler parasal boyut ve çıkar ilişkileri açısından irdelendiğinde karşımıza çarpıcı karanlık ilişkiler yumağı çıkmaktadır.

Fransız AXA Sigorta Şirketi Ekim 2005'te kendilerine sözde "Ermeni soykırımı mazlumlarının torunları" gibi isimler koyan 5000 kadar kişiye tazminat ödemeye karar verdi. Bu kararı, hisselerini devraldığı Fransız UAP şirketinin 1922'de tek başına ve hiçbir kanuni veya somut delile dayandırılmadan yaptığı "soykırımı tanıma" kararına dayanarak almış ve uygulamaya koymuş oldu.

AXA Sigorta ve Ticaret Şirketi 1996 yılında eski bir Fransız şirketi olan UAP şirketinden yaşam poliçelerini satın almıştı. UAP şirketi ise, 1922'de kendilerinin şirket olarak Ermenilerin "soykırımı uğradıklarını" kabul ettiğini ilan etmiş ve bunu bir yazı ile Fransız Dışişleri Bakanlığı'na bildirmiş bir şirkettir. 74 yıl sonra hisselerin AXA'ya devrinde bu poliçeler de satın alınmıştır. Yani dolaylı olarak AXA; UAP'nin Ermeni soykırımını kabul etme kararını üstlenmiştir.

2003 yılında Ermenilerin yoğun olduğu Kaliforniya'da bazı sözde soykırım varisleri Fransız AXA şirketini mahkemeye vermişlerdir. Ermenilerin varisleri 1918 –1922 tarihli UAP poliçelerine dayanarak büyük maddi tazminatlar talep etmişlerdir. AXA şirketi Amerika'daki işlerine zarar gelmemesi için bu kişilere toplam 14,4 milyon Avro ödemeyi

³⁵⁰ Selçuk Erez, Mehmet Şoray, (2001): *Tarihi Tarihçiler Tartışsın Önerisi*, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001 Bildirileri, İstanbul Üniversitesi Basım Müdürlüğü, İstanbul: s. 429

kabul etmiştir. Bu karar Le Monde Gazetesinin 25 Ekim 2005 tarihli nüshasında teferruatlı olarak yer almıştır. Gazete 14,4 milyon Avronun ödeneceğini belirtmektedir.³⁵¹

Davacı avukatlar 1 milyon doların Fransa'daki üç Ermeni kuruluşuna teslim edildiğini açıklamışlardır. Üç kuruluş iki ay içinde 2 milyon dolar daha alacaktır. Kalan para ise dedeleri sigorta şirketine ödeme yapmış olan ve çoğu ABD, Fransa ve Ermenistan'da yaşayan 5 bin kişiye ödenecektir.

AXA, Ermenilerin ABD'de açtığı dava sonucunda 2005'te tazminat ödemeyi kabul etmiş olması dikkat çekmektedir. Çünkü mahkeme süreci kesinleşmeden, tüm yargılama yolları tüketilmeden davacıların avukatlarıyla "uzlaşmaya giden" AXA, "Türklerin Ermenilere soykırım uyguladıkları" tezini de nedense kabul etmiş oldu. Bir diğer sigorta şirketi de New York Life şirkettir. Ermenilere 2000'de 20 milyon dolar tazminat ödemeyi kabul etmiştir.³⁵²

1991'de Sovyetler Birliği dağıldığında, birliğin 15 parçasından hiçbiri demokratik gelişim konusunda Ermenistan'dan iyi durumda değildi. Dağları, çayırları ve üzüm bağlarıyla güzel ülke Ermenistan, kendi diline, alfabesine, kilisesine, üyelerinin çoğu Erivan'a sadece kendi becerilerini değil demokrasi alışkanlıklarını ve sivil toplumu getirmeye hazır tutkulu bir diasporaya ve Sovyetler öncesi uzun bir tarihe sahip olarak çoğu ülkeden daha net biçimde ulusal kimlik duygusuna sahip bir ülkeydi. Dünyadaki tahminen 10 milyon Ermeni'nin yalnızca 3 milyonu Ermenistan'da yaşıyor. 2 milyondan fazlası Rusya'da ve yaklaşık 1.5 milyonu ise ABD'de yaşıyor. Eski bir muhalifin devlet başkanı seçildiği hilesiz seçimlerle her şey güzel başladı. Ancak çok geçmeden otoriter eğilimler baş gösterdi. Sivil toplum kuruluşu Freedom House'un geçen yıl açıkladığı gibi, "Ermenistan'da bağımsızlıktan beri yapılan tüm seçimlere farklı derecelerde hile karıştırıldı." Muhalifler hapse atıldı, protestolar şiddet yoluyla bastırıldı ve medya hükümet kontrolü altına alındı. Yolsuzluk yaygın ama ekonomi büyüyor ve özel teşebbüs hürriyeti açısından durum iyi. Baharda öncekilerden daha adil bir genel seçim yapıldı. İktidar, bazı muhalif partilerine, sivil toplum örgütlerine ve resmi olmayan gazetelere göz yumdu. Ancak koşullar Estonya, Letonya ve Litvanya gibi ülkelere göre çok daha kötü. Birçok

³⁵¹ Kumkale, 2007: 181-182

³⁵² <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=239387> E.T. 25.12.2007

diaspora üyesi ata topraklarına döndü. Burada sadece ulusal yeniden doğuşun değil, demokrasi ve yolsuzluğun bulunmadığı bir kapitalizmin de savunucuları haline geldiler.

Bu fark niye? Ermenistan, önce Azerbaycan'la bu ülke topraklarındaki bir Ermeni yerleşimi nedeniyle savaşa tutuştu. Bugün burası Ermenistan kontrolünde, ama ateşkes barış yolunu açmadı. Sonuçta, Washington'daki iki önemli Amerikan Ermeni lobi örgütü, Erivan'da demokrasiyi geliştirmekten çok Azerbaycan'a silah satışına karşı çıkılması veya Azerbaycan'ın müttefiki Türkiye'ye karşı çıkmak gibi güvenlik meselelerine çok daha fazla odaklandı. Ermenistan yöneticileri ülke içinde insan haklarını ne kadar ayaklar altına alırlarsa alsınlar, lobi gruplarının bunu örteceğini biliyor.³⁵³

Ermeni diasporası bugün sözde soykırım yalanları gibi gerçek dışı iddiaları Dünya kamu oyuna inandırmak yerine, Ermenistan'da demokrasi, insan hakları gibi olguların gelişmesi için çabalamış olsaydı, Ermenistan bugün bu alanda sayılı ülkeler arasında yer alıyor olurdu. Diaspora kaynaklarını ülkeye aktarmış olsaydı 3 milyon Ermeni'nin bugünkünden daha az yoksul ve daha özgür olabileceğini düşünmek zor olmasa gerek.

1991 yılında Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması ile birlikte Ermeni sorununda Ermenistan olgusu devreye girdi. Ermenistan'ın bağımsızlığını Türkiye tanıdı. Ancak iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulamadı. Diplomatik ilişkilerin önünde ilişkilerin kurulamamasının önündeki en önemli engellerden biri Ermenistan'ın soykırım iddialarını uluslararası platformda gündeme getirmesidir.³⁵⁴

³⁵³ <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=235801> E.T. 25.12.2007.

³⁵⁴ Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ömer E. Lütem, (2003): *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara: s. 127

SONUÇ

Türklerin Anadolu'ya gelmesinden önceki dönemlerde bu bölge İranlıların, Makedonyalıların, Bizanslıların ve Müslüman Arapların yönetimi altında olmuştur. Ermeniler bu bölgelerde hiçbir zaman tam bağımsız bir devlet kuramamışlardır. Küçük Ermeni Prenslikleri, derebeylikler kurmuşlar ve hakim devletin hakimiyeti altında yaşamışlardır.

İlk Türk-Ermeni ilişkileri XI. yüzyılda başlamıştır. Ermeniler hiçbir devletten görmedikleri yakınlığı, hoşgörüyü Türklerde görmüşlerdir. Türkler Anadolu'yu Ermenilerden değil, onların tabii olduğu devletlerden almıştır. Selçuklular'dan sonra kurulan Osmanlı Devleti zamanında da Ermenilerin çoğu Osmanlı hakimiyeti altında yaşamak istemişlerdir. Çünkü Osmanlı idaresindeki Ermeniler, Bizans ve kendi prenslikleri zamanında görmedikleri adalet, hak ve hürriyete kavuşmuşlardı. Osmanlı Devleti'nde Ermeni milletine ve özellikle din adamlarına özel bir yer ve statü verilmiştir. Diğer azınlıklar gibi Ermeniler, belirli bir ücret karşılığı askerlikten muaf tutulmuşlardı. Bu durum Ermenilerin ticaret ile daha yakından ilgilenmelerine ve bu yolla zenginleşmelerine neden olmuştur. Bu anlayış ve hoşgörü ortamı, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü olduğu dönemlerde devam etmiştir. İmparatorluk güç ve toprak kaybetmeye başladıktan sonra daha önce hiç yaşanmamış, dile getirilmemiş olaylar cereyan etmeye başlamıştır. Zaten bu dönemde hiçbir devlet Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışacak güçte değildi. Osmanlı Devleti o dönemde tek süper güçtü. İçeride azınlıkları kışkırtmak, ayaklandırmak gibi konular hiçbir ülkenin cesaret edemeyeceği konulardı.

Osmanlı Devleti Ermenilerin kendi dillerini tam serbest konuşmalarına, Ermeni isimleri kullanmalarına, kendi örf ve adetlerini yaşamalarına izin vermiştir. Zaten böyle olmasa yüzyıllar boyu hüküm süren bir devlet altında kendi kültürlerini koruyamazlardı.

Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yabancı devletler, Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttükleri politikanın bir parçası olarak Ermenileri kışkırtmaya, kendi ekonomik siyasi hedefleri doğrultusunda kullanmaya başlamışlardır. Kendi emperyalist amaçları için Rusya, Fransa, İngiltere ve ABD,

Ermenilere gerçekleştiremeyeceklerini bildikleri halde Doğu Anadolu’da bir Ermeni Devleti vaatmişlerdir.

Böylece yüzyıllardır olmayan bir “Ermeni Sorunu” yaratılmıştır. Ermenileri her ülke kendi çıkarları doğrultusunda kışkırtmış, yasadışı dernekler kurup örgütlenmelerini sağlamışlardır.

Emperyalist devletler, Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıkların üzerinde etkili olabilmek için din olgusu üzerinde durmuş ve bu konuya siyasi açıdan yaklaşmışlardır. Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan Katoliklerin koruyuculuğunu Fransa, Ortodoksların koruyuculuğunu Rusya, Protestanların koruyuculuğunda İngiltere üstlenmiştir. İmparatorluk içerisinde kendi mezheplerine uygun kilise ve okullar açmak suretiyle başlamış oldukları ve ve Osmanlının iç işlerine karışmak için bir araç olarak kullandıkları bu politika en çok Ermeniler arasında etkili olmuştur.

XVII. yüzyıl ortalarında başlayarak bilinçlenme ve teşkilatlanmalarını tamamlayan Ermeniler bu dönemin sonuna doğru eyleme başlamışlardır. İmparatorluk içerisinde, daha önceleri bağılılıları dolayısıyla “Teba-ı Sadıka” olarak tabir edilen Ermeniler birçok yerde isyanlar çıkartmaya başladılar. Bu ayaklanmayı devlet bastırmaya çalıştığı zamanda seslerini batılı devletlere duyurmaya çalışıp, Türklerin kendilerine zor kullandığını ve İmparatorluk içerisinde özgür olmadıklarını haykırmışlardır. Batılı Devletler bir yandan Ermenilerin teşkilatlanmaları ve isyan çıkarmalarını sağlarken, bir yandan da Osmanlı Devleti’nin Ermeniler için ıslahatlar yapmasını isteyerek devletin iç işlerine karışmaktaydılar.

Ermeniler üzerine en çok oyun oynayan ülke Fransa olmuştur. Ermenilerin Fransızlar ile Katolik mezhebi dışında geçmişi eskilere dayanan tarihi ilişkileri bulunmaktaydı. Ermeniler Fransızların ataları olan Frankları Haçlı Seferleri sırasında tanımışlar ve ilk ilişkiler bu dönemde kurulmuştu. Ermeniler Haçlı seferleri sırasında Franklara çok yardım etmişler ve aralarında kız vermeye kadar giden akraba ilişkileri kurmuşlardı.

Fransızlar kendi emperyalist amaçları için Ermenileri Anadolu’da kurulacak bağımsız bir Ermenistan vaatmişleridir. Ermenilerin askerlik vazifesinden muaf olmaları ve ticari

hayatta çok ilerlemiş, zengin olmaları dışında, Devlet işlerinde çalışanların önemli mevkiilere yükselmeleri batılı devletlerin dikkatini çekmekte ve Ermenilerin bu durumları onlara daha cazip gelmekteydi.

Fransa Osmanlı İmparatorluğundan ilk kapütülasyon alan ülkeydi. 1536 yılında birçok alanda birçok ayrıcalıklar elde etmiş olan Fransa'nın Emeniler ile ilgilenmesinin altında aslında çok farklı amaçlar yatmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu, Fransa açısından hem iyi bir pazar hem de zengin bir hammadde kaynağıydı. Fransa hem Türkiye'deki madenler ile hemde Anadolu topraklarında yetişen pamuk ile çok yakından ilgilenmekteydi. Özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra büyük önem kazanan dokuma endüstrisinin ihtiyacı olan pamuk hammaddesini uygun fiyatlarla temin edebileceği yeni kaynaklar arayışına girmişti. Zira 1919-1920 yıllarında dünya pamuk talebinde büyük artış olmasına karşın özellikle 1913'den itibaren dünya pamuk üretiminde önemli düşüşler yaşanmıştı. Çukurova bölgesi ise pamuk üretimi için son derece elverişliydi ve Fransa'nın bir yıllık pamuk ihtiyacını karşılayacak kapasitede verimli topraklara sahipti. Fransa bu topraklara sahip olabilmek için elinden geleni yapmaya hazırdı.

Fransız Bakan Georges Picot ile İngiliz Avam Kamarası üyesi Mark Sykes tarafından hazırlanan ve "Sykes-Picot Antlaşması" olarak bilinen bu çok gizli anlaşmaya göre İngiltere, Fransa'ya Musul Petrollerini, Kilikya'nın pamuğunu ve Ergani Bakır madenlerini bırakırken, Fransızlar da, Filistin'i İngiltere'ye terk ediyorlardı. Fransa savaş sonrasında hayal ettiği Ortadoğu için Ermeniler piyon olarak seçmişti.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Emeniler yıllardır kendilerine arka çıkan ve onları kendi amaçları doğrultusunda kullanan devletlerin yanında olmaya karar vermişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu birçok cephede savaşa girmiş ve maddi manevi çok büyük kayıplara uğramışlardı. Ermeniler ise yüzyıllardır barış içerisinde yaşadıkları Osmanlı Devleti'nin yanında olmak yerine yaşanan kötü olaylara yenilerini eklemişlerdir. Doğu Anadolu'da Rus ordularına geçerek Türklere karşı savaşmışlar, ülkenin birçok yerinde isyanların çıkmasını sağlamışlardır.

Ülke içerisinde meydana gelen bu isyanlar giderek yaygın bir hal almaya başladı. Ermeni çeteleri yapılan ikaz ve uyarılara kulak asmayarak, devlete karşı başgöstermeye devam ettiler. Hiçbir ikaza uymayan bu çeteler Osmanlı Devlet'i tarafından kapatıldı ve ele başları tutuklandı. İmparatorluk savaş halindeyken, ülkenin birçok yerinde dağınık olarak yaşayan Ermenileri kontrol altında tutmak çok zordu. Devlet bu duruma bir son vermek için mecburi olarak göç kanununu çıkarmak zorunda kaldı. Osmanlı İmparatorluğu devlet içerisinde huzursuzluk yaratanların buldukları yerden başka yerlere gönderilemesini sağladı. Tehçire bütün Ermeniler tabi tutulmadı. Esnaf, sanatkâr, asker gibi kesimler göç dışında tutuldu. Osmanlı tehçir sırasında Ermenilerin hem yollarda, hemde vardıkları yerlerde bütün ihtiyaçlarını temin etmeye çalışmıştır. Yollarda telef olup gönderilen yerlere varamayan çok kişi olmuştur. Bu durumu dönemin şartlarına göre değerlendirmek gerekmektedir. Sadece Ermeniler değil, bu dönemde çok fazla Türk de telef olmuştur. Daha sonra yine bir yasa ile tehçir durdurulmuş, yerlerinde kalan insanların gönderilmemelerine karar verilmiştir.

Fransızlar, I. Dünya Savaşı sırasında Fransız üniforması giydirdikleri Ermenileri, Anadolu'da bağımsız bir devlet kurma vaadi ile kandırarak kendi saflarında savaştırmışlardır. Kendilerine Çukurova bölgesinde verilecek topraklarda Bağımsız Kilikya Devletini kurmayı hayal eden Ermeniler, Fransızlar için canla başla çalışmışlar ve savaşta birçok kayıplar vermişlerdir. Çukurova'nın işgali sırasında Ermeniler bölgeyi işgal etmiş ve bu bölgede yaşayan insanlara çok acılar yaşatmışlardır. Daha sonra Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması ile Fransızlar bölgeden çekilmiş ve Ermenileri kaderleri ile baş başa bırakmışlardır. Ermeniler, savaş sonrasında kendilerini yüzüstü bırakıp Anadolu'dan kaçan Fransızların tarafından kandırıldıklarını anladıklarında iş işten geçmişti.

I. Dünya Savaşı sonrasında düzenlenen Lozan Konferansı'nda Ermeni sorunu tekrar gündeme getirilmek istenmiş, fakat Türkiye'den giden heyetin itifazları ve kararlı tutumu sonucu bu konu konferansta görüşülmemiştir. Ermeniler konferans öncesi her zamanki gibi büyük devletlerin kapısını çalmış ve Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan isteklerini yinelemişlerdir. Ermeniler alt komisyonlarda dinlenmiştir. Lozan konferansında Ermeni sorunu gündeme gelmemiş ve bu sorun uluslararası platformda son bulmuştur.

Lozan Konferansı Ermeniler için büyük bir hayal kırıklığı olmuştur. Birkez daha büyük devletler tarafından yüzüstü bırakılan Ermeniler konferanstan sonra kendilerine yeni politikalar belirlemiş ve Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan hayali için çıktıkları yollarına devam edecekleri konusunda yeminler etmişlerdir.

Lozan Konferansı'ndan sonra II. Dünya Savaşı'na kadar Ermeni sorunu gündeme gelmemiştir. Ermeniler II. Dünya Savaşı'nın sonunda Kars-Ardahan sınırlarının yeniden düzenlenmesini gündeme getirerek, Türkiye'den toprak talep etmişlerdir. Bu dönemde Dünya'da yaşanan bloklaşma sonucunda, Türkiye Batı bloku içerisinde yer almış ve bu olayda önemini yitirmiştir.

1970'li yıllara gelindiğinde dünyanın birçok yerinde terör örgütlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu dönemde Türkiye'de de Ermeni terör örgütleri tarafında birçok saldırı ve bombalama olayları yaşanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla iki kutuplu dünya düzeni yerine tek kutuplu dünya düzeni kurulmuş ve Türkiye Batı Bloğu içerisindeki önemini yitirmeye başlamıştır.

Sovyetler Birliği'nin ardından kurulan Türki Devletler ile Türkiye arasında hem milli hemde dini bağlar bulunmaktaydı. Bu nedenle Türkiye bölgede güçlenebilir ve bölgede lider ülke konumuna gelebilirdi. Avrupa Devletleri açısından bu hiç istenmeyen bir durumdur. Ermeni sorununun I. Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar bu dönemde Türkiye'nin gündemine getirilmesi pek tesadüf olmasa gerek.

Ermeniler, I. Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Devleti'nin bir buçuk milyon Ermeniye katlettiğini iddia etmekte ve Türkiye'nin o dönemde Ermenilere karşı soykırım yapıldığını kabul etmesini istemektedir.

Soğuk Savaş Döneminde Türkiye bu konu hakkında bir faaliyette bulunmazken, Ermeniler ABD ve Avrupa ülkelerinde yoğun bir çalışma içerisindeydi. Basın yayın organları, yayınladıkları kitaplar, uydurma hikayeler ile birçok ülkeye kendilerine soykırım yapıldığına inandırmışlardır.

Bugün birçok ülke tarafından 24 Nisan soykırım günü olarak kabul edilmektedir. Ermeniler bütün dünyada çok ciddi diaspora ve lobicilik faaliyetleri yürütmektedir Fransa bugün de Ermenilere çok fazla destek olmaktadır. İş meclisten soykırım ile ilgili kanun maddesi çıkartmaya kadar gitmiştir. Bu olaylarda sadece Ermenilere geçmişten gelen bir diet borcu olması değil, aynı zamanda Fransa'da yaşayan Ermenilerden gelen 450.000'e yakın oy bulunmaktadır. Fransa soykırım ile ilgili kanun çıkartmakla kalmamış ülkenin birçok yerine soykırım heykelleri dikerek her yıl 24 Nisan'da soykırımda ölenlerin anılmasını sağlamıştır. Burada diasporanın bu olayları bir endüstri haline getirdiğine de değinmek gerekir. Yapılan kutlamalar için çok ciddi paralar harcanmaktadır. Diaspora Ermenileri buralara harcadıkları paraları Ermenistan için harcamış olsalardı herhalde ülke bugün daha az fakir olurdu.

Türkiye-Ermenistan arasında, Ermenistan'nın bu olayları desteklediği için iyi ilişkiler kurulamamaktadır. İlişkiler Ermenistan'ın Türkiye'nin soykırımını tanımamasını istediği sürece iyi olamayacaktır.

Türkiye soykırım iddialarının tarihçiler tarafından araştırılmasını Ermenistan'a iletmış ve Osmanlı arşivlerini bütün Dünya'ya açmıştır. Fakat Ermenistan Türkiye'nin bu çağrısına olumlu cevap vermemektedir. Yaşanan olaylar tarihsel olaylardır ve meclislerde siyasetçiler tarafından değil tarihçiler tarafından tartışılması gerekmektedir.

Türkiye'nin o dönemde verdiği göç kararı siyasi değil, tamamen güvenlik amaçlı olup askeri bir karardır. Kasıtlı ve planlı olarak bir yok etme durumu söz konusu değildir. O dönemde hem Türkler hemde Ermenilerden çok kayıplar olmuştur. Savaş döneminde açlık, salgın hastalıklar gibi durumlar göz önüne alındığı zaman rakamların o döneme göre normal olduğu daha net anlaşılmaktadır.

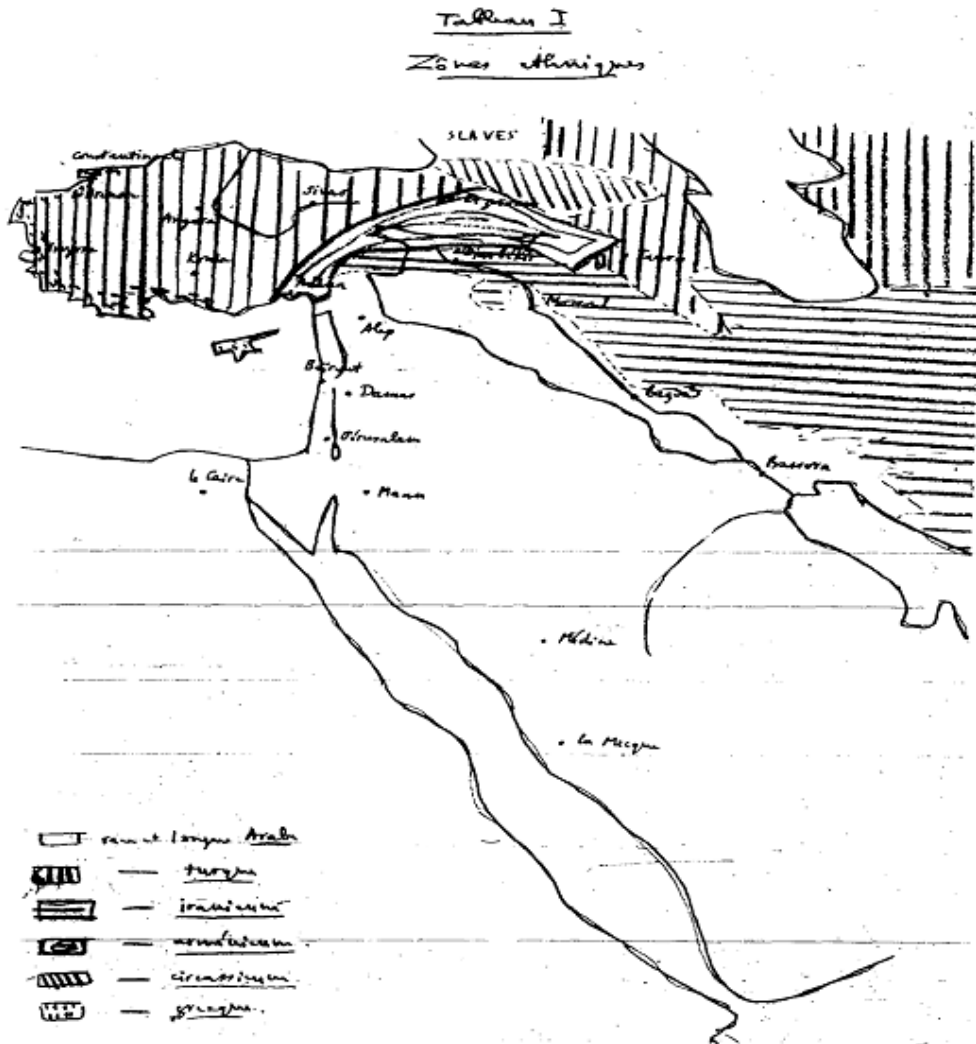
Öncelikle Türkiye üzerinde ince hesaplar yapıldığı ve bu hesapları gerçekleştirmek için yakından uzaktan her ülkenin karıştığı konuya karıştığı bu dönemde konuya sağduyu ile yaklaşılmalıdır. Bu konunun uluslararası arenada her konuda Türkiye'nin önüne getirilmesinin önüne geçilmeli ve Avrupa Birliği, A.B.D., Fransa gibi ülke ve kurumların bu konu üzerinde bu derece söz sahibi olmaları engellenmelidir. Türkiye ve Ermenistan ile

karşılıklı iyi niyet ve sağduyu çerçevesinde olayların çözününün sağlanması yönünde çalışılmalıdır.

EK-1

Fransa'nın Anadolu'yu Paylaşım Planları

(Hasan Dilan, (2006): *Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar*, Uluslararası Sempozyum, 15-17 Mart Bildirileri, İstanbul Üniversitesi)

KAYNAKÇA

Akđin, İ., Ateş, D. (2006): *Tarihte Ermeniler ve Pontus Harekatı*, Samsun: Samsun Milli Eğitim Müdürlüğü Platform Dergisi Yayını, Güven Ofset.

Aksu, Ş. (2001): *Ermeni Sorunu Rehberi*, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları.

Aktok K., M. (1990): *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu*, Ankara: Kök Yayınları.

Armaoğlu, F. (1995): *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara: Alkım Yayınları.

Atatürk, M., K. (2006): *Nutuk*, İstanbul: Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul İl Başkanlığı Yayınları.

Ateş, T. (1997): *Siyasal Tarih*, İstanbul: Der Yayınevi.

Avagyan, A., Minassian, G., F. (2005): *Ermeniler ve İttihat Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Çev: Ludmilla Denisenko, İstanbul, Aras Yayınları.

Aytekin, H. (2000): *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaz Tepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi-Sayı:193.

Balcı, G. (2007): *Türkler Soykırım Yaptı mı?*, İstanbul: Truva Yayınları, 4. Baskı.

Balcı, M., Sönmez, G. (2001): *Temel Belgelerde İnsan Hakları*, İstanbul: Danışman Yayınları.

Bektaş, H. (2001): *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Yayın No: 5.

Beydilli, K. (1988): "Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Ankara: *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt:XIII, Sayı:17, 368.

Bildirici Y., Z. (1999): *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Ankara: Sistem Ofset, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 15.

Binark, İ. (2001): *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim*, Ankara: A.T.O. Yayınları.

Binark, İ. (2007): *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, Ankara: T.B.M.M. Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Yayın No:123.

Cabbarlı, H. (2001): "Rusya'daki Ermeni Diasporası: Oluşum ve Faaliyetleri", Ankara: *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Avrasya Bir Vakfı ASAM Yayınları, Eylül-Ekim-Kasım, Cilt/Volume 1, No: 3, 144.

Cumhuriyet Gazetesi

Çelik, K. (1993): *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Çelik, K. (2007): “Adana ve Çevresinde Ermeni ve Fransız Cinayetleri”, www.strateji.edu.tr/ERMENI/pdf/celik_02.pdf.

Çiçek, K. (2005): *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Demirel, M. (2005): *19. Yüzyılda Ermenilerin Tebaa-yı Sadıka Olmaktan Çıkışlarını Ortaya Koyan Süreç*, İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Dilan, H. (1998): *Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939)*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Dilan, H. (1998): *Siyasi Tarih 1914-1939*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Dilan, H. (2005): *Fransız Diplomatik Belgelerinden Ermeni Olayları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, I. Cilt.

Dilan, H. (2005): *Fransız Diplomatik Belgelerinden Ermeni Olayları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV. Cilt.

Dilan, H. (2005): *Fransız Diplomatik Belgelerinden Ermeni Olayları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Cilt.

Dilan, H. (2006): “Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar”, 15-17 Mart Uluslararası Sempozyum Bildirileri, İstanbul Üniversitesi.

Erez, S., Şoray, M. (2001): *Tarihi Tarihçiler Tartışsın Önerisi*, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs Bildirileri, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi.

Ferudunoğlu, S. (2002): *Bitmeyen Ermeni Sorunu*, İstanbul: Madra Press Matbu Evi.

Gemalmaz, M., S. (2003): *İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, İstanbul: Beta Yayınları.

Gencer, A., İ., Özel, S. (2000): *Türk İnkılap Tarihi*, İstanbul: Der Yayınevi.

Gencer, A., İ. (2001): “Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü”, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs Bildirileri, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi.

Gencer, A., İ. (2007): “Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması” <http://www.bilimtarihi.org/pdfs/KIRIM.pdf>

Gürel, A. (2006): *Yabancı Kaynaklarda Türk-Ermeni İlişkileri*, İzmir: Umay Yayınları.

Gürün, K. (2005): *Ermeni Dosyası*, İstanbul: Remzi Kitapevi.

Göynüç, N. (1983): *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul: Gültepe Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (2006): *Ermeni Tehçiri*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Halaçoğlu, Y. (2007): *Sürgünden Soykırımı Ermeni İddiaları*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Hatipoğlu, S. (2003): *Çukurova'da Fransız Ermeni İşbirliği(1918-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İlter, E. (1996): *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara: A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.

Kantarci, Ş., Kasım, K., Kaya, İ., Laçiner, S., Lütem, Ö., E. (2003): *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Karacakaya, R. (2001): *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 52.

Karacakara R. (2005): *1908-1923 Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Karpat, H., K. (2004): *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Ankara: İmge Kitapevi.

Keser, U. (2007): *Kıbrıs-Anadolu Ekseninde Ermeni Doğu Lejyonu*, Ankara: Kıbrıs Türk Derneği Yayınları, No:3.

Kılıç, D. (2000): *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara: ASAM Yayınları.

Salim Koca, (2006): "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", Haz: Hale Şıvgın, *Türk Ermeni İlişkilerinin 1915 Olayları*, Ankara: 23-25 Kasım Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.

Kocaeli Üniversitesi, (2001): *Ermeni Sorunu Rehberi*, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları.

Kodaman, B. (2003): *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Basımevi, Yayın No: 31.

Koyuncu, S. (2001): *Don Kişot Sendromu Ermeni Soykırım Komedyası*, İstanbul: Bab-ı Ali Kültür Yayıncılığı.

- Köymen, M., A. (1963):** *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Kumkale, T., T. (2007):** *Diaspora Ermenileri'nin Soykırım Yalanları*, İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Kundakçı, H. (2006):** *Emperyalizmin Maşası Ermeniler*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Kuran E. (2006):** "Meselenin Milletlerarası Boyutu", www.osmanli.org.tr/yazi.php?bolum=48&id=256.
- Küçük, A. (2003):** *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Andaç Yayınları.
- Küüksöz, S. (2006):** *Tebe'a-i Sadıka Ermeniler*, İstanbul: Tek Yayıncılık.
- Mazıcı, N. (2003):** "Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler", Ankara: Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, Ermeni Araştırması Enstitüsü Yayınları, No:3, Cilt III.
- Mazıcı, N. (2005):** *Ermeni Sorunu'nun Kökeni*, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Mayewski. (1986):** *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar Neden?*, Çev: Azmi Süslü, Ankara: A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Yayınları, No:6.
- Metin, H. (1992):** *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, Ankara: M.E.B. Yayınları.
- Mütercimler, E. (2005):** *Bu Vatan Böyle Kurtuldu*, İstanbul: Alfa Yayınlar, 5. Basım.
- Öke, M., İ. (1996):** *Ermeni Sorunu*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özbay, F. (2005):** "Ermeni Diasporası ve Türkiye-Rusya İlişkileri", İstanbul: Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Stratejik Rapor No: 5, Tasam Yayınları.
- Özçelik, İ. (2003):** "Fransa'nın Çıkarları Çerçevesinde Urfa ve Urfa'da Ermeniler", Orhan Kılıç, Mehmet Çevik (ed), *Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız-Ermeni İşbirliği*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkez Yayınları No:2, Tarih Şubesi Yayınları No: 2.
- Özdemir, H. (2007):** *Türk-Ermeni İhtilaflı Makaleler*, Ankara: T.B.M.M. Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Yayın No: 122.
- Özdemir, H., Çiçek, K., Turan, Ö., Çalık, R., Halaçoğlu, Y. (2004):** *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi-Sayı 101.
- Özdemir, H., Sarıнай, Y. (2007):** *Türk-Ermeni İtilaflı Belgeler*, Ankara: T.B.M.M. Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Yayın No:126.
- Sarıyıldız, G. (2002):** "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisenin Tanınması", İstanbul: *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Yıl:1, Sayı:2, 249.

Selvi, H. (2004): *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü, Yayın No:48.

Sezer, A. (2001): "Ermeni Meselesi ve Misyonerler", Ankara: *Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı 2*, Yeni Türkiye Medya Hizmetleri.

Sonyel, S., R. (1988): "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları", Belleten, Cilt:LI, Sayı:201'den Ayrı Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Süslü, A., Kırzioğlu, F., Yinanç, R., Halaçoğlu, Y. (1995): *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara: Kars Kafkas Üniversitesi Yayınları.

Süslü, A. (1990): *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara: Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.

Süslü, A. (1994): "Atatürk'e Göre Ermeniler", Ankara: XI. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Tansel S. (1977): *Mondoros'tan-Mudanya'ta Kadar*, Ankara: M.E.B. Yayınevi, Cilt. 1.

Timur, T. (2007): *1915 ve Sonrası Türkler ve Ermeniler*, Ankara: İmge Yayınları.

Turan, O. (1984): *Selçuklu zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.

Türkmenoğlu, R. (2006): "Osmanlı Devletinde Ermeni Sorunu ve Avrupa Devletlerinin Ermeni Politikaları" www.turksam.org.tr/yazilar.asp?kat1=2&yazi=456.

Uras, E. (1987): *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları.

Yavuz, B., S. (2003): "Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa'nın Anadolu'daki Çıkarları ve Ermeniler", www.eraren.org.tr/index.php?Page=Dergiicerik&icerikno=73.

Yavuz, B., S. (2007): "Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa'nın Anadolu Çıkarları ve Ermeniler" www.eraren.org.tr/index.php?Page=Dergiicerik&icerikno=72.

Yıldırım, H. (2000): *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Ankara: Sistem Ofset Yayınları.

Yılmaz, D. (2001): *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Politikası*, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.

<http://www.cagdastoplum.org/file/ermenikilisesiveteror.doc>

http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/o_b_ermeniler/obermeniler.htm.

http://farabi.selcuk.edu.tr/suzep/tarih/ders_notlari/guz_yariyili/bolum_10/bolum10.html#k1

<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/4377297.asp?gid=0>

http://www.kultur.gov.tr/TR/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA8498_16B2EF650F71462C1ACF13.

http://www.mfa.gov.tr/NR/rdonlyres/475A6DA4-9733-448E-87EF-1F07F0E9683D/0/Ermeni_iddialari_ve_Tarihi_Gercekler_Turkce.pdf.

http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=6386

<http://www.turktarih.net/t-304-lozan-antlasmasi.html>.